

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Χρυσούλα Γιαλύτη

«Ζητήματα συγκρότησης της εργατικής τάξης στην Ελλάδα, 1870-1922:
Η συμβολή της σύγχρονης οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας»

Τριμελής Επιτροπή Επίβλεψης
Επόπτης: Φουρναράκη Ελένη
Μέλη: Σεντεδάκης Νίκος, Παπαγεωργίου Γιώτα

Ρέθυμνο 2010

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
1.ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
2. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ	20
2α. Η βιομηχανία στην Ελλάδα (1870-1920)	20
3. ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.....	31
3α. Ο δευτερογενής τομέας.....	31
3.β Συστήματα αμοιβών.....	43
4. ΕΡΓΑΣΙΑ ΑΝΗΛΙΚΩΝ	45
4.α. Παιδική ηλικία και αγορά εργασίας	45
4.β Νομοθετική ρύθμιση της παιδικής εργασίας	52
5. ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ	57
5 α. Οι γυναίκες εργάτριες	57
5.β. Γυναικεία διαμαρτυρία-συνδικαλισμός-εργατική νομοθεσία.....	71
6. ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ	78
6 α. Η νοηματοδότηση της φιλανθρωπίας	78
6.β Οι γυναίκες φιλάνθρωποι.....	83
7. ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ-ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ.....	89
7.α Η ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος	89
7.β Συγκρότηση σωματείων.....	91
7.γ Η εργατική νομοθεσία.....	95
7. δ Η εργατική διαμαρτυρία	97
8. Η ΠΡΩΤΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΗΣ ΖΩΗ (1870-1920).....	101
8.α Η εγκατάσταση στις πόλεις	101
8.β Η κοινωνική ζωή της εργατικής τάξης	106
9. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	113
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	118

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η μελέτη αυτή αποτελεί την μεταπτυχιακή μου εργασία στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών στην Κοινωνιολογία. Θεωρώ χρέος μου να ευχαριστήσω όλους τους καθηγητές μου στο Τμήμα, οι οποίοι μου συμπαραστάθηκαν κατά την εκπόνησή της. Θα ξεκινήσω από τον κ. Σωκράτη Κονιόρδο και τον κ. Ανδρέα Μοσχονά, με τους οποίους συνεργάστηκα στην πρώτη φάση της διαμόρφωσης του θέματός μου. Τους ευχαριστώ για τις σοφές υποδείξεις τους και την ηθική στήριξη και κατανόηση τους.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ την κ. Ελένη Φουρναράκη, η οποία δέχτηκε να αναλάβει την επίβλεψη της εργασίας μου, βάσει μιας αρχικής πρότασης που είχα καταθέσει στο Τμήμα. Με βοήθησε με τις συμβουλές της να επαναπροσδιορίσω το θέμα προς μια ιστορική κατεύθυνση, γεγονός που ήθελα και εγώ. Θεωρώ ανεκτίμητη την προσφορά της καθ' όλη την διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας, καθώς και τη βοήθειά της κατά την τελική φάση της συγγραφής. Πολλά οφείλω, τέλος, στην υπομονή της και στη συμπαράσταση που μου έδειξε σε όλη την διάρκεια της συνεργασίας μας.

Θερμά ευχαριστώ και τα άλλα δυο μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: τον κ. Νίκο Σερντεδάκη, ο οποίος με βοήθησε να επεξεργαστώ αρκετά σημεία στην εργασία μου και έδειξε ιδιαίτερη κατανόηση σε όλη την διάρκεια της εκπόνησής της, και την κ. Παπαγεωργίου για τις συμβουλές της, για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε και την δύναμη που μου μετέδωσε σε δύσκολες φάσεις κατά τη διαδικασία συγγραφής της εργασίας.

Οφείλω πάρα πολλά στην μητέρα μου, η οποία είναι πάντα συνοδοιπόρος σε κάθε μου προσπάθεια με την ηθική της υποστήριξη και την ενθάρρυνση της, όπως συνέβη και στην μεταπτυχιακή μου μελέτη.

1.ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία έχει στόχο να ανασυγκροτήσει βασικές όψεις και ζητήματα που αφορούν στην ιστορία του κόσμου της μισθωτής εργασίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα (1870-1922), μέσα από τη συστηματική διερεύνηση και αξιοποίηση της σχετικής βιβλιογραφίας των τελευταίων είκοσι χρόνων. Πιο συγκεκριμένα, στη βιβλιογραφία αυτή, η οποία συχνά ασχολείται με ευρύτερα ζητήματα που άπτονται της διαδικασίας εκβιομηχάνισης, θα αναζητήσουμε τους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες που έπαιξαν ρόλο στη διαδικασία σχηματισμού των εργατικών στρωμάτων στο δευτερογενή τομέα, στη χώρα μας.

Η συζήτηση περί εκβιομηχάνισης και οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας έχει γίνει αντικείμενο έρευνας τόσο από οικονομολόγους και ιστορικούς της οικονομίας όσο και από κοινωνιολόγους και έχει συνδεθεί τόσο με τη γενικότερη εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας κατά το 19ο αιώνα όσο και, πιο συγκεκριμένα, με τα αίτια που απέτρεψαν την εκδήλωση μιας «βιομηχανικής επανάστασης» στη χώρα.

Οι πρώτες προσεγγίσεις επεχείρησαν να αναδείξουν την «ιδιοτυπία» του ελληνικού «κοινωνικού σχηματισμού» και του κράτους, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Ελλάδας ως χώρας της «περιφέρειας» που βρίσκεται σε «υπανάπτυξη». Από αυτή τη σκοπιά, οι μελέτες ασχολήθηκαν κυρίως με ζητήματα που άπτονται της σχέσης κράτους και κοινωνίας. Τέθηκαν θέματα που αφορούν στην υπερδιόγκωση του δημοσίου τομέα σε σχέση με τον ιδιωτικό.¹ Ο Κ. Τσουκαλάς λόγου χάριν, αναφέρεται σε έναν κρατικό γιγαντισμό, θέλοντας να τονίσει τον πρωταρχικό και κυρίαρχο ρόλο που παίζει το κράτος στην διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων.² Σε αυτό το πλαίσιο, ειδικότερο αντικείμενο συζήτησης αποτέλεσε η επικράτηση του πελατειακού συστήματος στην Ελλάδα και ο ρόλος του στην άμβλυνση των ταξικών αντιθέσεων.³ Εξετάστηκε διεξοδικά το σύστημα «πατρωνείας»⁴ ως δομικό στοιχείο στην πολιτική ζωή της Ελλάδας ως «περιφερειακής» καπιταλιστικής χώρας.

Οι μελέτες περί του ζητήματος της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα αρχικά επικέντρωσαν στους αποτρεπτικούς παράγοντες, όπως οι ανεπάρκειες στη

¹ Τσουκαλάς, Κ. (1991), «Κράτος και Κοινωνία στην Ελλάδα του 19^{ου}», στο: Γ.Β. Δερτιλής – Κ. Κωστής (επιμ), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18^{ος}-20^{ος})*, Αθήνα-Κομοτηνή: .Σάκκουλας, σ. 216-217.

² Τσουκαλάς, Κ. (1991), *ό.π.*, σ. 216-222.

³ Τσουκαλάς, Κ. (1991), *ό.π.*, σ. 224-226.

⁴ Μουζέλης, Ν. (1991), «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας. Η περίπτωση της Ελλάδας» στο: Γ.Β. Δερτιλής – Κ. Κωστής (επιμ), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, ό.π.*, σ. 233.

συσσώρευση κεφαλαίου και στη διαθεσιμότητα εργατικών χεριών, η κυριαρχία μικρής έγγειας ιδιοκτησίας και ο γενικότερος ρόλος του αγροτικού τομέα στη συγκράτηση του πλεονάζοντα πληθυσμού στην ύπαιθρο. Επίσης ερευνήθηκαν ζητήματα όπως ο εσωτερικός εποικισμός της υπαίθρου, αλλά και η μετανάστευση προς το εξωτερικό. Οι παραπάνω παράγοντες αναδείχθηκαν και τέθηκαν υπό συζήτηση στις εκάστοτε προσεγγίσεις περί «καθυστέρησης» της εκβιομηχάνισης της χώρας. Η προτεραιότητα που δόθηκε στον καθέναν απ' αυτούς του παράγοντες συνδέεται με την ιδεολογική πολυμορφία της εποχής κατά την οποία γράφτηκαν αυτές οι μελέτες, αλλά και με τους προβληματισμούς των ερευνητών για τη νέα κοινωνία που αναπτυσσόταν.

Οι μελέτες που έγιναν κατά τη δεκαετία του 1970 εστιάζουν στους οικονομικούς, κυρίως, παράγοντες και συνδέουν τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης με τον οικονομικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας. Όπως ήδη αναφέρθηκε, δυο από τους πλέον βασικούς παράγοντες που θεωρήθηκε ότι λειτούργησαν αρνητικά στην ανάπτυξη της βιομηχανίας ήταν οι «στρατηγικές» των κεφαλαίων, τα οποία δεν στράφηκαν σε επενδύσεις στο δευτερογενή τομέα, αλλά και η έλλειψη εργατικού δυναμικού. Στους οπαδούς αυτής της άποψης ανήκει ο ιστορικός Γ. Δερτιλής, ο οποίος θεωρεί ότι ο 19ος αιώνας χαρακτηριζόταν ιδιαίτερα από έλλειψη εργατικών χεριών. Η έλλειψη αυτή θεωρήθηκε δομικό πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας του 19ου αιώνα και συνδέθηκε από τους υποστηρικτές της άποψης αυτής, με ένα άλλο χρόνιο πρόβλημα, την εξωτερική μετανάστευση. Η έλλειψη εργατών συνδέθηκε αφενός με το μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα προς το εξωτερικό και αφετέρου με το καθεστώς της μικροϊδιοκτησίας που κυριαρχούσε στην ύπαιθρο. Ο Γ. Δερτιλής υποστήριξε πως η μικρή έγγεια ιδιοκτησία καθήλωνε τα μέλη της αγροτικής οικογένειας ως εργαζόμενους είτε στη δική τους περιουσία είτε στην περιουσία άλλων μέσω του θεσμού της εποχιακής εντατικής μισθωτής εργασίας. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα η ύπαιθρος ν' απορροφά τα πληθυσμιακά πλεονάσματα, αφού οι μισθωτοί εργάτες γης δεν κατέφευγαν προς αναζήτηση εργασίας στις πόλεις.⁵

Προς την ίδια κατεύθυνση θεωρήθηκε ότι λειτούργησε ο οικονομικός ρόλος της οικογένειας: η πολλαπλή οικονομική δραστηριότητα των μελών της οικογένειας θεωρήθηκε ανασταλτικός παράγοντας για τη δημιουργία εργατικού δυναμικού στη

⁵ Δερτιλής, Γ. (1984), *ό.π.*, σ. 49-53.

νεοαναπτυσσόμενη βιομηχανία.⁶ Εν κατακλείδι, η μικρή έγγεια ιδιοκτησία, η μετανάστευση και η πολλαπλή οικονομική δραστηριότητα των μελών της οικογένειας δεν άφησαν τον πλεονάζοντα πληθυσμό να μετατραπεί σε βιομηχανικό εργατικό δυναμικό.

Σύμφωνα με τις προσεγγίσεις αυτές, εξίσου σημαντικό ρόλο στην καθυστερημένη εκβιομηχάνιση της χώρας έπαιξε το πρόβλημα της περιορισμένης διαθεσιμότητας του κεφαλαίου. Ο Γ. Δερτιλής αναφέρει, χαρακτηριστικά, πως «αναγκαία συνθήκη» της εκβιομηχάνισης είναι η μεταφορά αγροτικού πλεονάσματος στο δευτερογενή τομέα με την επένδυσή του στη βιομηχανία.⁷ Ωστόσο το αγροτικό πλεόνασμα την εποχή εκείνη, αφενός δεν επαρκούσε και αφετέρου δεν επενδύθηκε στη βιομηχανία: οι ισχυρότεροι οικονομικά δυνατοί επενδυτές προτίμησαν να επενδύουν σε άλλους τομείς, που θα τους απέφεραν άμεσα κέρδος, όπως, για παράδειγμα, στο εμπόριο σταφίδας. Ανάμεσά τους, οι ομογενείς αστοί της οθωμανικής αυτοκρατορίας παρέμειναν αδιάφοροι για τη βιομηχανία, ακόμα και μετά την αναδίπλωσή τους στο εθνικό κέντρο, το τελευταίο τρίτο του 19^{ου} αιώνα και εξής. Βέβαια, δεν έλειψαν κάποιες προσπάθειες επένδυσης στη βιομηχανία, αλλά δεν έφεραν τα αναμενόμενα οικονομικά οφέλη. Πάντως, ακόμη κι αν τα κίνητρα των κεφαλαιούχων αυτών ήταν οικονομικά, ο Γ. Δερτιλής ερμηνεύει τη στάση τους ως αδιαφορία απέναντι στις επενδύσεις στο βιομηχανικό τομέα. Υποστηρίζει, επίσης, ότι οι λιγοστές επενδύσεις που έγιναν δεν μπορούσαν να καλύψουν τις ανάγκες της εγχώριας αγοράς ούτε ν' ανταγωνιστούν τα διεθνή προϊόντα. Ως εκ τούτου, οι επενδύσεις αυτές δεν συντέλεσαν στον οικονομικό μετασχηματισμό της χώρας. Συνοπτικά, από τις μελέτες του προκύπτει ότι η εκβιομηχάνιση της ελληνικής οικονομίας υπήρξε μια εξαιρετικά αργή και ουσιαστικά ανολοκλήρωτη διαδικασία, πριν την περίοδο του Μεσοπολέμου.⁸

Οπαδός της άποψης περί καθυστερημένης εκβιομηχάνισης είναι και ο ιστορικός Β. Παναγιωτόπουλος, ο οποίος, ωστόσο, διαφοροποιείται εν μέρει από τον Γ. Δερτιλή. Συμφωνεί με τον Γ. Δερτιλή όσον αφορά την απουσία κεφαλαίων, υποστηρίζοντας, όμως, ότι αυτό οφείλεται στο χαμηλό επίπεδο συσσώρευσης κεφαλαίου κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, ενώ από τη δημιουργία του ελληνικού εθνικού κράτους και μετά, δημιουργήθηκαν οι θεσμικές προϋποθέσεις για

⁶ Δερτιλής, Γ. (1984), *ό.π.*, σ. 51-53

⁷ Δερτιλής, Γ. (1984), *ό.π.*, σ. 43-46.

⁸ Δερτιλής, Γ. (1984), *ό.π.*, σ. 44-84

τον αστικό-καπιταλιστικό μετασχηματισμό του ελληνικού κράτους και κοινωνίας, «παρά την επιβίωση, σε όλα τα επίπεδα, ισχυρών προκαπιταλιστικών στοιχείων».⁹ Επίσης, τονίζει ότι οι οικονομικές δραστηριότητες της ελληνικής αστικής τάξης, τόσο του ισχυρότερου τμήματός της που ζούσε και δραστηριοποιείτο στην οθωμανική αυτοκρατορία ως το τέλος του 19^{ου} αιώνα, όσο και της εγχώριας αστικής τάξης, καθώς και οι σχέσεις μεταξύ των τμημάτων αυτών, είναι ένα σύνθετο ζήτημα που δεν εξαντλείται στη διαπίστωση ότι οι δραστηριότητες αυτές δεν εστιάζονταν στη βιομηχανία.¹⁰

Στην προσέγγισή του, ο Β. Παναγιωτόπουλος, τονίζει το ρόλο που έπαιξε η «ευνοϊκή συγκυρία» για την ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής κατά την περίοδο 1832-1871 (μέχρι τη διανομή των εθνικών γαιών το 1871): η μετατροπή της πλειοψηφίας των καλλιεργειών σε εξαγωγικές οδήγησε σ' εποικισμό της υπαίθρου (μετακίνηση από τα ορεινά στα πεδινά), γεγονός το οποίο υπήρξε τροχοπέδη για την αγροτική έξοδο προς τις πόλεις.¹¹ Ο Β. Παναγιωτόπουλος έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στο κύμα εποικισμού της υπαίθρου, φαινόμενο που χαρακτήριζε την κοινωνία της εποχής εκείνης. Ως παράδειγμα για την τεκμηρίωση της άποψής του αναφέρει χαρακτηριστικά ότι, στο διάστημα 1830-1870, ο αριθμός των ατόμων που απασχολούνταν στον αγροτικό τομέα αυξήθηκε σε σχέση με τον αριθμό των ατόμων που απασχολούνταν στη βιοτεχνία.¹² Υποστήριξε ότι οι μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις και οι καλλιέργειες υψηλών αποδόσεων υπήρξαν σημαντικοί παράγοντες που συνέβαλαν καθοριστικά στην συγκράτηση του πλεονάζοντος πληθυσμού στην ύπαιθρο, στην αποτροπή μετακίνησης εργατικών χεριών προς τις πόλεις, και, συνεπώς, στην καθυστέρηση της εκβιομηχάνισης¹³. Απέδωσε κεντρικό ρόλο στην κυριαρχία της μικρής έγγειας ιδιοκτησίας ως ανασταλτικού παράγοντα της εκβιομηχάνισης, συνδέοντας άμεσα την κυριαρχία αυτή με την έλλειψη εργατικών χεριών στη βιομηχανία.¹⁴ Εξάλλου, τη στήριξη της μικρής αγροτικής εκμετάλλευσης και τον προσανατολισμό της προς τις εμπορευματοποιημένες καλλιέργειες, ο Β. Παναγιωτόπουλος συνέδεσε στενά με τη μορφή του κράτους που προέκυψε από την

⁹ Παναγιωτόπουλος, Βασίλης (1980), «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα (1832-1871)» στο Grothusen, Da Silva, grow Petrosian κ.α., *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 219, 221-222.

¹⁰ Παναγιωτόπουλος, Β. (1980), *ό.π.*, σ. 222-224.

¹¹ Παναγιωτόπουλος, Β. (1980), *ό.π.*, σ. 224-226.

¹² Παναγιωτόπουλος, Β. (1980), *ό.π.*, σ. 229

¹³ Παναγιωτόπουλος, Β. (1980), *ό.π.*, σ. 220-232

¹⁴ Παναγιωτόπουλος, Β. (1980), *ό.π.*, σ. 228-230

επανάσταση του 1821: ένα κράτος αστικο-δημοκρατικό που συνειδητά απέτρεψε τη δημιουργία ενός στρώματος μεγαλοϊδιοκτητών που θα αναπαράγονταν μέσα από την άντληση της γεωπροσόδου, και το οποίο, διαμεσολαβώντας ανάμεσα στη μεγάλη μάζα των άμεσων παραγωγών και στο κράτος, θα επέβαλε τα δικά του κοινωνικο-πολιτικά συμφέροντα, σε βάρος της αγροτικής καπιταλιστικής ανάπτυξης. Αντί γι' αυτό, το ελληνικό κράτος, μέσα από τη διατήρηση του καθεστώτος των εθνικών γαιών ως το 1871, στήριξε την παραδοσιακή μικρή αγροτική οικογενειακή παραγωγική μονάδα και ενθάρρυνε την εντατική καλλιέργεια κυρίως του αμπελιού που «ταίριαζε» σε αυτή την παραγωγική μονάδα (αντί για την εκτατική καλλιέργεια σιτηρών με χαμηλές σχετικά αποδόσεις), αφήνοντας όμως έτσι «ελεύθερο το πεδίο στη δράση του εμπορίου και σε όλα τα ταξικά συμφέροντα που απορρέουν από αυτό», κάτι που συνέβαλε αποφασιστικά στην ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς.¹⁵ Ως απόρροια κυρίως αυτής της ανάπτυξης, και, ιδιαίτερα, των ανισοτήτων που προκάλεσε στην ύπαιθρο, προκλήθηκαν, μετά το 1870, διαδικασίες που ευνόησαν μια πρώτη σύγχρονη βιομηχανική ανάπτυξη.

Πράγματι, στην προσέγγιση του Β. Παναγιωτόπουλου τονίζεται ο ρόλος που έπαιξε η εσωτερική αγορά στην προώθηση της εκβιομηχάνισης, παράμετρος που ερευνήθηκε αργότερα από άλλους ιστορικούς. Ο συγγραφέας υποστήριξε πως, για να εδραιωθεί η εσωτερική αγορά, χρειάζεται να διεισδύσουν στον αγροτικό τομέα καπιταλιστικές σχέσεις, γεγονός που θα σημάνει αύξηση της παραγωγικότητας και πτώση του κέρδους των καλλιεργητών, ωθώντας μέρος του αγροτικού πληθυσμού να μετακινηθεί προς την πόλη και να μετατραπεί σε βιομηχανικούς εργάτες.¹⁶ Τα φαινόμενα αυτά, όμως, αρχίζουν να επικρατούν στην Ελλάδα μετά το 1870, εποχή που δημιουργούνται και οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη βιομηχανίας.

Την προβληματική αυτή έρχεται να εμπλουτίσει η ιστορικός Χ. Αγριαντώνη, επιχειρηματολογώντας υπέρ της ύπαρξης μιας πρώτης βιομηχανικής «απογείωσης», μέσα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα στην Ελλάδα, συγκεκριμένα την περίοδο 1865-1875. Υποστηρίζει ότι θεμελιώδη όρο για την ύπαρξη βιομηχανίας αποτελεί η διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, η οποία σχηματιζόταν σταδιακά το 19ο αιώνα στην Ελλάδα, καθώς η χώρα άλλαζε φυσιογνωμία οικονομικά και κοινωνικά¹⁷. Η ιστορικός υποστηρίζει πως, προκειμένου να επιτευχθεί η διεύρυνση της αγοράς,

¹⁵ Παναγιωτόπουλος, Β. (1980), *ό.π.*, σ. 228 και 226-228.

¹⁶ Παναγιωτόπουλος, Β. (1980), *ό.π.*, σ. 231-233

¹⁷ Αγριαντώνη, Χριστίνα (1986), *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Ιστορικό μουσείο-Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος (ΙΑΕΤΕ).

απαιτείται αύξηση του αστικού πληθυσμού, στροφή στις εμπορευματικές καλλιέργειες αλλά και κατάλληλη διεθνής συγκυρία¹⁸. Στην προσέγγισή της, η αγορά εξετάζεται τόσο ποσοτικά με βάση την αύξηση του πληθυσμού και την αστικοποίηση όσο και ποιοτικά με την πρόοδο των ανταλλαγών στην οικονομία.¹⁹ Εξάλλου διεύρυνση της αγοράς σημαίνει αποδιοργάνωση της παραδοσιακής αγροτικής οικονομίας.²⁰

Η Χ. Αγριαντώνη υποστηρίζει, λοιπόν, ότι, στην Ελλάδα κατά την φάση της πρώτης εκβιομηχάνισης-απογείωσης της βιομηχανίας (1870), βρισκόταν σε στάδιο δομικών αλλαγών, οικονομικών και κοινωνικών. Ωστόσο συγκεκριμένες προϋποθέσεις οι οποίες έλαβαν χώρα στην Ελλάδα, δημιούργησαν τις κατάλληλες συνθήκες ανάπτυξης της βιομηχανίας. Η επιταχυνόμενη αύξηση του πληθυσμού τον 19^ο αιώνα, σε συνδυασμό με την αστικοποίηση συμβάλουν στην διεύρυνση της εγχώριας αγοράς. Τα φαινόμενα αυτά φέρνουν ουσιαστικές διαφοροποιήσεις και ανακατανομές. Νέες πόλεις δημιουργούνται ανά την Ελλάδα (μολονότι την πρωτοκαθεδρία την έχουν η Αθήνα και ο Πειραιάς), στις οποίες συσσωρεύεται κόσμος της υπαίθρου αλλά και ο νησιωτικός, και άλλες πάλι παρακαμάζουν. Στις πόλεις αυτές ανεξάρτητα από τον μέγεθός τους (ως προς τον πληθυσμό), εμφανίζονται οι πρώτες βιομηχανίες, μικρές και διάσπαρτες επίσης. Οι βιομηχανίες αυτές προέρχονται από ατομικές πρωτοβουλίες, αναπτύσσονται τοπικά και αφορούν σε κλάδους καταναλωτικών αγαθών. Ωστόσο, αυτές θα δώσουν το έναυσμα σε αυτή την πρώτη φάση εκβιομηχάνισης. Η ύπαρξη αυτών των βιομηχανιών δεν σημαίνει ότι ο πληθυσμός των πόλεων ασχολήθηκε αποκλειστικά στα εργοστάσια, αντίθετα, ο δεσμός τους με την ύπαιθρο παρέμενε ακόμα άρρηκτος. Οι προϋποθέσεις αυτές σε συνδυασμό με την στροφή στις εμπορευματικές καλλιέργειες και την πρόοδο των ανταλλαγών συνέβαλαν περαιτέρω στην ανάπτυξη της εκβιομηχάνισης. Παράλληλα η Χ. Αγριαντώνη διατυπώνει τον ρόλο που έπαιξε η διεθνής συγκυρία, καθώς η Ελλάδα ως χώρα της περιφέρειας προσπάθησε ακολουθήσει την βιομηχανική επανάσταση της Δύσης, μέσω κυρίως των εξωτερικών ανταλλαγών της.

Η ιστορικός αναφέρει επίσης, πως παράλληλα με τα παραπάνω για να υπάρξει βιομηχανία θα πρέπει απαραίτητα να υπάρξει συσσώρευση κεφαλαίου και εργατικό δυναμικό. Η συσσώρευση κεφαλαίου στην Ελλάδα για επένδυση στην βιομηχανία

¹⁸ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 129-133.

¹⁹ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 129-133.

²⁰ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 34.

δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Η Χ. Αγριαντώνη αναφέρει, πως η κοινωνία την περίοδο των απαρχών βρισκόταν σε φάση μετασχηματισμού της αγροτικής οικονομίας και των νέων σχέσεων παραγωγής που προσπαθεί να εδραιώσει γεγονός που κάνει δύσκολη την απόφαση επένδυσης κεφαλαίων σε μια βιομηχανία η οποία ακόμα βρίσκεται σε στάδιο ανάπτυξης. Ωστόσο στην πρώτη εκβιομηχάνιση δεν έλλεψαν τα κεφάλαια εκείνα τα οποία χρειάστηκαν για την ίδρυση των πρώτων βιομηχανιών. Τα κεφάλαια αυτά, προέρχονταν είτε από ντόπιους εμπόρους οι οποίοι μετατράπηκαν στην πορεία σε βιομηχάνους, από μικροεπιχειρηματίες άλλοτε βιοτέχνες και λιγότερο από τεχνίτες. Το εργατικό δυναμικό από την άλλη, αναφέρεται ως ένα ακόμα στοιχείο θεμελιώδη για την βιομηχανική ανάπτυξη. Η δυσκολία στην περίπτωση αυτή, έγκειται στο γεγονός της μετατροπής του πλήθους των ανέργων που είχαν συγκεντρωθεί στις πόλεις σε βιομηχανικό εργατικό δυναμικό. Για τον λόγο αυτό, οι πρώτες βιομηχανίες ήταν κυρίως εντάσεως κεφαλαίου. Στις απαρχές της εκβιομηχάνισης σημαντικό ρόλο έπαιξε η γυναικεία και παιδική εργατική δύναμη.

Σύμφωνα με την ιστορικό, η συνύπαρξη των παραπάνω όρων και προϋποθέσεων μαζί με την δανειοληπτική ικανότητα της ΕΤΕ, συνιστούν του παράγοντες εκείνους που δημιούργησαν τις κατάλληλες συνθήκες απογείωσης της εκβιομηχάνισης και προσδιόρισαν τα χαρακτηριστικά της βιομηχανίας στην Ελλάδα κατά την πρώτη περίοδο εκβιομηχάνισης .

Με το βιβλίο του *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940* (Αθήνα 1993), ο Χ. Χατζηιωσήφ έρχεται να εμπλουτίσει πραγματολογικά, θεωρητικά και μεθοδολογικά τις νέες κατευθύνσεις της ιστορικής έρευνας -που είχε ξεκινήσει με το έργο της η Χρ. Αγριαντώνη-, γύρω από τους μηχανισμούς που επέτρεψαν τη βιομηχανική ανάπτυξη στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, και να επεκτείνει χρονικά αυτή την έρευνα, ενσωματώνοντας τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα και την περίοδο του Μεσοπολέμου. Ο Χ. Χατζηιωσήφ, ασκώντας κριτική σε προηγούμενες προσεγγίσεις του ζητήματος της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα, επισημαίνει ορισμένες βασικές ελλείψεις της προβληματικής και δίνει τη δική του οπτική για τις προϋποθέσεις αυτής της εκβιομηχάνισης.²¹ Μεταξύ άλλων, επισημαίνει πως οι δύο συντελεστές «εργασία» και «κεφάλαιο» δεν θα πρέπει να εξετάζονται χωριστά, μια και ο δεύτερος συντελεστής μετατρέπεται από απλά «χρηματικά αποθέματα» σε κεφάλαιο, μέσω της μισθωτής εργασίας. Εφόσον, λοιπόν, και οι δυο

²¹ Χατζηιωσήφ, Χ. (1993), *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 25-70.

συντελεστές αποτελούν τους πόλους μιας κοινωνικής σχέσης, μόνο σε συνδυασμό μπορούν να λειτουργήσουν, και θα πρέπει να διερευνώνται συσχετικά.²² Επίσης, για τον Χ. Χατζηιωσήφ, δεν αρκεί να τεκμηριωθεί η διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, αλλά, κυρίως, να διερευνηθεί ο βαθμός ενοποίησής της οικονομικά (όχι μόνο γεωγραφικά), διότι αυτή η ενοποίηση, η δημιουργία εθνικής αγοράς, αποτελεί δείκτη για το βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών σχέσεων. Όπως επισημαίνει, αυτό βασίζεται στην υπόθεση ότι σε μια «ανεπτυγμένη καπιταλιστική οικονομία επικρατεί η ανταλλαγή προϊόντων ίσης αξίας, των οποίων η τιμή αγοράς προσεγγίζει το κόστος της παραγωγής, συμπεριλαμβανομένου του μέσου κέρδους του κεφαλαίου», κάτι που με τη σειρά του δηλώνει ότι μια σειρά διαμεσολαβητές, όπως το εμπορικό κεφάλαιο ή η τοκογλυφία, δεν είναι σε θέση να αποτρέπουν την ανταλλαγή ισάξιων προϊόντων. Εάν, λοιπόν, αποδεικνυόταν ότι, σε μια δεδομένη οικονομία μιας ορισμένης περιόδου, η διαφορά της αγοραίας τιμής ενός βασικού προϊόντος από τη μια περιοχή στην άλλη είναι «μόνο συνάρτηση του κόστους μεταφοράς», τότε μπορεί κανείς βάσιμα να υποθέσει ότι οι καπιταλιστικές συνθήκες και η ανταλλαγή ισάξιων προϊόντων επικρατεί σε όλη την οικονομία.²³ Στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, ωστόσο, η διαδικασία ενοποίησης της αγοράς φαίνεται να παραμένει ημιτελής, ενώ και στην αγορά εργασίας διαπιστώνεται κατακερματισμός και επιβίωση προκαπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Όπως και άλλοι ερευνητές, ο Χ. Χατζηιωσήφ συνδέει τον κατακερματισμό της αγοράς εργασίας με την απουσία ευρείας αγοράς εργασίας, φαινόμενο που με τη σειρά του αποδίδεται στο γεγονός ότι η μικρή αγροτική εκμετάλλευση επιβίωσε παρά τη διαπιστωμένη χαμηλή παραγωγικότητά της, συγκρατώντας μεγάλο μέρος του πληθυσμιακού πλεονάσματος στην ύπαιθρο.

Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, όροι όπως «πληθυσμιακό πλεόνασμα» ή «διαθεσιμότητα εργασίας» είναι πολύ γενικοί, αναφέρονται σε στατιστικά μεγέθη και όχι στη διαδικασία σχηματισμού μιας κοινωνικής κατηγορίας, δηλαδή εκείνης των εργατών της βιομηχανίας.²⁴ Ασκώντας έμμεσα κριτική σε μελέτες που δεν διερευνούν με ποιο τρόπο σχηματίστηκε μια πρώτη εργατική δύναμη που στελέχωσε τα πρώτα σύγχρονα, εκμηχανισμένα, εργοστάσια στην Ελλάδα από τα 1870 και εξής,

²² Χατζηιωσήφ, Χ. (1993), ό.π., σ. 28-29.

²³ Προκειμένου να διαπιστωθεί ο βαθμός ενοποίησης της αγοράς, ο συγγραφέας προτείνει την τεχνική του υπολογισμού της αξίας της μήτρας συντελεστών προσδιορισμού της εξέλιξης ενός βασικού προϊόντος στις αγορές. Για την Ελλάδα επιλέγει το σιτάρι ως βασικό προϊόν τον 19^ο αιώνα. Βλ. Χατζηιωσήφ, Χ. (1993), ό.π., σ. 28-31.

²⁴ Χατζηιωσήφ, Χ. (1993), ό.π., σ. 35.

ο Χ. Χατζηιωσήφ θέτει ορισμένες παραμέτρους αυτής της διαδικασίας. Αφενός, αναδεικνύει ότι υπήρξαν κάποιες ροές αγροτικού πληθυσμού προς την πόλη από ορισμένες περιοχές όπου το πληθυσμιακό πλεόνασμα δεν απορροφήθηκε αποτελεσματικά από τις υφιστάμενες συνθήκες παραγωγής.²⁵ Αυτό συνέβη, παρά την παράλληλη ύπαρξη εναλλακτικών λύσεων στην προλεταριοποίηση του πλεονάσματος των αγροτών, όπως η ληστεία -λύση που όμως ατόνισε μετά την αποφασιστική καταστολή του φαινομένου από το 1870 και εξής- ή η υπερπόντια μετανάστευση, στην καμπή του αιώνα. Εξάλλου, και η ίδια η ανάπτυξη των πόλεων, κυρίως της Αθήνας, του Πειραιά και βέβαια της Ερμούπολης, δημιούργησε κοινωνικές ανισότητες, παράγοντας περιθωριακά στρώματα, που, ιδιαίτερα μετά το 1860 και για πολλούς λόγους, άρχισαν να πυκνώνουν τις τάξεις των επαιτών και άλλων στοιχείων του υπόκοσμου ή/και εποχιακών εργατών που είχαν συγκεντρωθεί στην πόλη. Έτσι, ο συγγραφέας θέτει ένα καίριο ζήτημα, που, κατά τα φαινόμενα, αρχίζει να απασχολεί την νεαρή αστική κοινωνία της Ελλάδας του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα, και ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1870 και εξής, οπότε αρχίζει να εμφανίζεται η βιομηχανία: την ανάγκη να μετατραπεί αυτό το 'άεργο' ή ασταθές εργασιακά κοινωνικό στρώμα των περιθωριακών της πόλης, και, συνεπώς, 'επικίνδυνο' στρώμα για την τάξη των «νοικοκυραίων», σε πειθαρχημένο εργατικό δυναμικό, που έχει αφομοιώσει τις νέες αρχές της αστικής ηθικής και του σεβασμού της ατομικής ιδιοκτησίας. Στην Ελλάδα της εποχής, όπου δεν εφαρμόστηκαν καταναγκαστικές-κατασταλτικές μέθοδοι όπως οι νόμοι περί φτωχών των αναπτυγμένων δυτικών κρατών, ούτε, όμως, αναπτύχθηκε κρατική κοινωνική πολιτική πριν από τις αρχές του 20ού αιώνα, την ικανοποίηση αυτής της ανάγκης την υπηρέτησε κυρίως η ιδιωτική φιλανθρωπία. Έτσι, μεταξύ άλλων, ο συγγραφέας επεσήμανε τον καθοριστικό ρόλο που έπαιξε η φιλανθρωπία ως μηχανισμός ηθικοποίησης και κοινωνικής ένταξης, βλέπε ένταξης στην παραγωγική διαδικασία, των κάθε λογής περιθωριακών και «αναξιοπαθούντων» στρωμάτων της πόλης, μια διάσταση που παλαιότερες μελέτες περί εκβιομηχάνισης δεν είχαν αναδείξει. Είτε έμεναν εγκλωβισμένες στο αξίωμα της «περιορισμένης διαθεσιμότητας της εργασίας» ως ακόμα έναν παράγοντα της βιομηχανικής «καθυστέρησης» στην Ελλάδα είτε δεν ενέτασσαν τους μηχανισμούς της φιλανθρωπίας στις προϋποθέσεις της εκβιομηχάνισης.²⁶

²⁵ Χατζηιωσήφ, Χ. (1993), ό.π., σ. 32.

²⁶ Για όλα τα παραπάνω, βλ. Χατζηιωσήφ, Χ. (1993), ό.π., σ. 35-42.

Σύμφωνα με το παραπάνω συμπεραίνουμε πως υπήρξε μια σαφής μετατόπιση της συζήτησης περί εκβιομηχάνισης. Αρχικά οι πρώτες μελέτες επικεντρώθηκαν στο να εξετάσουν τα αίτια της καθυστέρησης την εκβιομηχάνισης αλλά και της υπανάπτυξης στην Ελλάδα. Με αφετηρία την άποψη, ότι δεν υπήρξε ή καθυστέρησε η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα, οι μελέτες αυτές προσπαθούσαν να βρουν τους λόγους εκείνους που δεν δημιούργησαν τις κατάλληλες συνθήκες ανάπτυξης της βιομηχανίας. Στη συνέχεια, ωστόσο, με τη συμβολή ιδιαίτερα των ερευνών της Αγριαντώνη και του Χατζηιωσήφ, αλλάζει η οπτικής της σχετικής με το θέμα ιστοριογραφίας. Οι έρευνες αυτές όχι μόνο αναδεικνύουν την ύπαρξη της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα, αλλά διαφοροποιούν και τα ερωτήματα. Δεν αναζητούν πλέον τα αίτια της εγχώριας «καθυστέρησης» ή «υπανάπτυξης» σε σχέση προς τις αναπτυγμένες χώρες της Δύσης, δεν ρωτούν «γιατί δεν υπήρξε βιομηχανική επανάσταση» στην Ελλάδα αλλά προσπαθούν να απαντήσουν στο ερώτημα «τι έγινε», ποιοι ήσαν οι μηχανισμοί στον δευτερογενή τομέα, στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Εξετάζουν, λοιπόν, ποιες ήταν οι προϋποθέσεις εκείνες (οικονομικές και κοινωνικές) που οδήγησαν σε μια έστω περιορισμένη και χωρίς ευρύτερη δυναμική εκβιομηχάνιση και ποια ήταν τα χαρακτηριστικά της ατμοκίνητης βιομηχανίας στα πρώτα της βήματα αυτής της διαδικασίας. Μέσα όμως από τα ερωτήματα αυτά, γεννούνται νέα ζητήματα. Πως και ποιοι ήταν οι λόγοι που οδήγησαν σε μετανάστευση τον αγροτικό πληθυσμό στις πόλεις; Ποιοι ήταν οι τρόποι και οι μηχανισμοί χειραγώγησης των περιθωριακών στρωμάτων στις πόλεις σε ένα πειθαρχημένο εργατικό δυναμικό; Ποιο ήταν το στοιχείο εκείνο το οποίο οδήγησε το εργατικό δυναμικό σε μια πρώτη μορφή συγκρότησης εργατικής τάξης; Είναι ερωτήματα που τίθενται σε αυτή την εργασία και θα επιχειρήσουμε να ερευνήσουμε.

Η παραπάνω αλλαγή της οπτικής και τα νέα ερωτήματα που προέκυψαν από την αλλαγή αυτή, οδήγησαν σε μια άλλη εικόνα, αλλά και σε ένα άλλο ερμηνευτικό σχήμα για τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα. Το σχήμα αυτό, όπως επεχείρησε να το διατυπώσει ο Χ. Χατζηιωσήφ, μπορεί να συνοψισθεί στη χαρακτηριστική φράση «εκβιομηχάνιση, χωρίς βιομηχανική επανάσταση».²⁷

Ο Χ. Χατζηιωσήφ στο άρθρο του, επισημαίνει την ιδιαιτερότητα της Ελλάδας ως προς την εκβιομηχάνιση. Σύμφωνα με την θεωρία του, η βιομηχανία η οποία αναπτύχθηκε στην Ελλάδα δεν φάνηκε ικανή να συμπαρασύρει το σύνολο της

²⁷ Χατζηιωσήφ, Χ. (1986), «Εκβιομηχάνιση χωρίς Επανάσταση», *Αρχαιολογία* τ.χ. 18 (Δεκ/Ιαν/Φεβ/1986), σ. 54-59

οικονομίας, έτσι ώστε να υπάρξουν σημαντικές μεταβολές σε οικονομικό, τεχνολογικό και κοινωνικό επίπεδο. Ωστόσο διακρίνει 3 φάσεις βιομηχανικής ανάπτυξης. Κάθε μία, διακρίνεται από την άλλη, αναπτύχθηκε αυτόνομα, σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, προκάλεσε εξάρσεις και υφέσεις κατά την περίοδο που διάρκειάς της, διαμόρφωσε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, και δεν υπήρξε συνέχεια μεταξύ των τριών αυτών φάσεων. Σύμφωνα με το σχήμα αυτό, και τη σχετική ιστορική έρευνα άλλωστε, η πρώτη φάση επεκτείνεται χρονικά από το 1870 έως το 1884. Προϋποθέσεις ύπαρξής της θεωρήθηκαν η ατμοπλοϊκή σύνδεση, οι εμπορευματικές καλλιέργειες, οι γεωργικές επεκτάσεις, η διεύρυνση της αγοράς, η συμβολή του τραπεζικού συστήματος. Αποτέλεσμα αυτών ήταν να ιδρυθούν βιομηχανίες σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Παρά το γεγονός αυτής της βιομηχανικής ανάπτυξης, ο γεωργικός τομέας παρέμενε η βάση της οικονομίας. Η δεύτερη φάση, αναφέρεται ότι καταλαμβάνει χρονικά το διάστημα, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους έως τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Υπήρξαν όμως διαστήματα στασιμότητας: το 1920-1922, λόγω της μικρασιατικής καταστροφής, και το 1929-1930 λόγω της οικονομικής κρίσης. Η φάση αυτή σύμφωνα με τον Χ. Χατζηιωσήφ δημιούργησε τις προσδοκίες, ότι η ανάπτυξη της οικονομίας θα οδηγούσε σε περαιτέρω ανάπτυξη της χώρας. Επίσης, πολλοί πίστεψαν στην ανάπτυξη μιας βαριάς βιομηχανίας στην Ελλάδα, που όμως γεγονότα πολιτικού χαρακτήρα καθώς και ο πόλεμος δεν επέτρεψαν αυτή την ανάπτυξη. Αυτή την περίοδο αναφέρεται ότι αισθητός είναι ο κρατικός παρεμβατισμός και η τραπεζική πολιτική. Ωστόσο, και αυτή η περίοδος έληξε άδοξα για την βιομηχανία, καθώς δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί στις κοινωνικές και οικονομικές απαιτήσεις. Η τελευταία φάση βιομηχανικής ανάπτυξης, σύμφωνα με την θεωρία του ιστορικού, επεκτείνεται χρονικά από το 1962-63 έως το 1973. Ο κρατικός παρεμβατισμός αναδεικνύεται κυρίαρχος και για πρώτη φορά η βιομηχανική ανάπτυξη ξεπέρασε την απόδοση του αγροτικού τομέα. Την περίοδο όμως αυτή η ανάπτυξη του τριτογενή τομέα και του τουρισμού έγιναν τροχοπέδη για την βιομηχανία η οποία και πάλι παρήκμασε το 1973. Στο σχήμα του ο Χατζηιωσήφ αναδεικνύει τη διαδικασία εκβιομηχάνισης, η οποία επήλθε χωρίς βιομηχανική «επανάσταση», αλλά ταυτόχρονα τόνισε και την αδυναμία της βιομηχανίας να επηρεάσει την χώρα προς μια γενικότερη οικονομική ανάπτυξη.

Βάσει της παραπάνω εξέλιξης της προβληματικής, της οποίας ορισμένες μόνο όψεις επιχειρήσαμε να θέσουμε εδώ, εκείνες που θεωρήσαμε ως τις βασικότερες, η οπτική της καθυστερημένης ή ανεπαρκούς βιομηχανικής ανάπτυξης στην Ελλάδα, και

των παραγόντων αυτής, έχει διαφοροποιηθεί αισθητά.²⁸ Παράλληλα, κι ενώ οι ιστορικές προσεγγίσεις της διαδικασίας εκβιομηχάνισης, από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και αρχές εκείνης του 1990, αρχίζουν να αναδεικνύουν πολλές παραμέτρους και ιδιαιτερότητες αυτής της διαδικασίας, την ίδια σχεδόν περίοδο ξεκινάει και μια άλλη προβληματική, που αφορά στην ιστορία της μισθωτής εργασίας.

Οι μελέτες για το εργατικό δυναμικό και για την μισθωτή εργασία στην Ελλάδα, κινήθηκαν παράλληλα με τις προσεγγίσεις της εκβιομηχάνισης. Άλλες εξαρτούσαν την ύπαρξη ή όχι εργατικού στρώματος από την καθυστέρηση της βιομηχανικής ανάπτυξης, ενώ άλλες είχαν ως αφετηρία τους την υπόθεση ότι η εκβιομηχάνιση, όσο ασταθής κι αν ήταν, περιορισμένη και χωρίς να προκαλέσει μια συνεχή και αυτοτροφοδοτούμενη διαδικασία γενικότερης οικονομικής ανάπτυξης, χάραξε ωστόσο τον δρόμο για τη δημιουργία ενός εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα, μέσα στο τελευταίο τρίτο του 19^{ου} αιώνα. Στην πορεία, η ιστοριογραφική έρευνα επικεντρώθηκε στους παράγοντες εκείνους που θα μπορούσαν να σταθεροποιήσουν ένα εργατικό δυναμικό στην βιομηχανία. Σε αυτές τις έρευνες δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στο ύψος των αμοιβών. Τις μελέτες αυτές απασχόλησε το ζήτημα των υψηλών ημερομισθίων. Τα υψηλά ημερομίσθια θεωρήθηκαν ως ανασταλτικός παράγοντας συγκρότησης εργατικού δυναμικού (δεν δημιουργήθηκε μάζα εξαθλιωμένων ατόμων)²⁹, ενώ επίσης ερμηνεύθηκαν και ως αποτέλεσμα του κατακερματισμού της αγοράς εργασίας.³⁰ Ένα άλλο κύμα μελετών έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στα χαρακτηριστικά που παρουσίαζε το εργατικό δυναμικό κατά τον σχηματισμό του, δηλαδή την έντονη κινητικότητα των νεαρών κυρίως μελών της οικογένειας, τον πολυεπαγγελματισμό, το φαινόμενο της κοινωνικής «πολυσθένειας», την προτίμηση στον μικροεπαγγελματισμό έναντι της εξαρτημένης εργασίας, την οικονομική σημασία της οικογένειας κυρίως όσον αφορά την εργασία όλων των μελών της.³¹ Στις μελέτες αυτές επισημάνθηκε η τάση αποφυγής της

²⁸ Βλ. χαρακτηριστικά: Δερτιλής, Γ.Δ. (2005), *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, τ. Β' (Μέρος Η': «Υστερήσεις: Η Βιομηχανία, η υποδομή της οικονομίας, το κράτος (1860-1920)»), Αθήνα: Εστία, σ. 395-691.

²⁹ Αγριαντώνη, Χριστίνα (1999), «Βιομηχανία», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1900-1922, οι απαρχές*, τόμ:Α1, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 199, και βλέπε επίσης, Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (1987), *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, (Πρόλογος Ν.Σβορώνος), Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 205.

³⁰ Χατζηιωσήφ, Χ. (1993), ό.π., σ.33

³¹ Φουντανόπουλος, Κώστας, (1999), «Μισθωτή εργασία», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. 1900-1922, οι απαρχές*, τόμ:Α1, Αθήνα: Βιβλιόραμα

μισθωτής εργασίας και αναζήτησης της αυτοαπασχόλησης, στάση που εγείρει θέματα νοοτροπίας του ελληνικού κοινωνικού σώματος.³²

Νέες μελέτες διερεύνησαν τη χρονική στιγμή σταθεροποίησης της εγκατάστασης της εργατικής δύναμης στις πόλεις, ως βασικό γεγονός που οδήγησε στην δημιουργία της εργατικής τάξης.³³ Στις πιο σύγχρονες προσεγγίσεις περί εργατικού δυναμικού, εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο έγινε προσπάθεια σχηματισμού μιας εργατικής δύναμης μέσω των συστημάτων της φιλανθρωπίας,³⁴ ενώ άλλες από αυτές εστιάζονται στη θεσμοθέτηση νόμων που αφορούν στην προστασία της εργασίας, ιδιαίτερα της παιδικής και γυναικείας εργασίας.³⁵

Τέλος, στις ιστορικές μελέτες περί σύστασης εργατικού δυναμικού φαίνεται ότι αρχικά παραμερίστηκε το φύλο ως αναλυτικό εργαλείο, παρά το γεγονός ότι η ιστοριογραφία των γυναικών και του φύλου στην Ελλάδα είχε θέσει το ζήτημα από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές του '90.³⁶ Έχει όμως αρχίσει να τίθεται η ανάγκη μιας νέας ιστορίας της εργασίας, η οποία θα εξετάζει το ρόλο του γυναικείου φύλου στην πορεία της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα,³⁷ αλλά και η οποία θα χρησιμοποιεί το φύλο ως ένα καίριο κοινωνικό παράγοντα που διαφοροποιεί τις εμπειρίες του πρώτου εργατικού δυναμικού, το στάτους μέσα στον κόσμο της εργασίας, τη συνδικαλιστική ένταξη κ.ά. Τέλος στις μελέτες άρχισε να καταδεικνύεται ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας τόσο στα συστήματα αμοιβών όσο και στην ιεραρχία εντός της παραγωγικής διαδικασίας.³⁸

³² Πιζάνιας, Πέτρος (1993), *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνολογία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Θεμέλιο.

³³ Φουντανόπουλος, Κώστας, (1999), «Μισθωτή εργασία», ό.π., σ. 93-95 και επίσης βλέπε: Σεφεριάδη, Σεραφείμ (1995), «Για μια συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): Μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 6 (1995), σ.9-78.

³⁴ Θεοδώρου, Βάσω (1999) «Πειθαρχικά συστήματα και εργασία στα ορφανοτροφεία το β' μισό του 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων* 21, 1999, σ. 55-84. Βλέπε επίσης: Σαλίμπα, Ελισάβετ (2003), *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και τη βιοτεχνία (1870-1922)*, Αθήνα ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ-ΚΝΕ/ΕΙΕ. σ. 164-269.

³⁵ Ληξουριώτης, Γιάννης (1988), «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα. Η περίπτωση της παιδικής εργασίας.» , στο: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος- Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Κρήτη: Πανεπιστημιακές εκδόσεις.

³⁶ Αβδελά, Έφη (1990), *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα 1908-1955*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος σ.9-15

³⁷ Σαλίμπα, Ελισάβετ (2003), *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και τη βιοτεχνία (1870-1922)*, Αθήνα ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ-ΚΝΕ/ΕΙΕ.

³⁸ Αβδελά, Έφη (1990), *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα 1908-1955*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος σ. 9-15. Επίσης, για τον καταμερισμό εργασίας στην βιομηχανία, βλέπε: Παπαστεφανάκη, Λήδα (2002), «Άνδρες, γυναίκες, παιδιά και παιδίσκαι...» Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική

Βάσει της παραπάνω ενδεικτικής επισκόπησης των ιστορικών προσεγγίσεων του ζητήματος της εκβιομηχάνισης και της μισθωτής εργασίας στην Ελλάδα του 19^{ου} και των αρχών του 20ού αιώνα, η παρούσα βιβλιογραφική έρευνα εστιάζεται κυρίως στις πιο πρόσφατες μελέτες, εκείνες που σημαδεύονται από τη *βασική αλλαγή στην οπτική*, την οποία περιγράψαμε σε αυτή την επισκόπηση. Με άλλα λόγια εστιάζεται στις μελέτες, οι οποίες, από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 και εξής, προσπαθούν να κατανοήσουν τις προϋποθέσεις, τους μηχανισμούς και το χαρακτήρα της εκβιομηχάνισης και, μέσα σε αυτό το πλαίσιο, προσεγγίζουν το πεδίο της μισθωτής εργασίας στην Ελλάδα της περιόδου 1870-1922. Είτε προσεγγίζουν το πεδίο αυτό ως μέρος μιας οικονομικής ιστορίας της βιομηχανίας είτε πιο αυτόνομα, ως μέρος μιας πιο διακριτής κοινωνικής ιστορίας της εργασίας, παρακολουθούν σε γενικές γραμμές, λιγότερο ή περισσότερο συστηματικά, τις διαδικασίες ή/και τις δυσκολίες, δηλαδή, τα *όρια*, του σχηματισμού μιας νέας *κοινωνικής κατηγορίας*: εκείνης του κόσμου της μισθωτής εργασίας στο δευτερογενή τομέα. Η βιβλιογραφική ανασυγκρότηση που επιχειρούμε εδώ, έχοντας βασικό της σκοπό να εντοπίσει *τα κυριότερα ευρήματα των σχετικών με το ζήτημά ιστορικών ερευνών*, ακολουθεί μια διάρθρωση που ξεκινά από πιο γενικά ιστορικά δεδομένα, εκείνα που αφορούν στο γενικότερο τοπίο και πορεία της εκβιομηχάνισης και της αγοράς εργασίας την υπό εξέταση περίοδο, και προχωρά σε πιο εξειδικευμένες περιοχές και αντικείμενα της ιστορικής έρευνας.

Η εργασία περιλαμβάνει δύο μέρη. Το πρώτο αφορά την οικονομική ιστορία της εργασίας και το δεύτερο την κοινωνική και πολιτισμική της διάσταση. Θεωρώ απαραίτητα και τα δύο μέρη, γιατί, σύμφωνα με την ιστοριογραφία, η συγκρότηση του εργατικού δυναμικού σε τάξη, δεν είναι μόνο το αποτέλεσμα των παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων που επικρατούν στην οικονομία, αλλά και το αποτέλεσμα της κατανόησης της θέσης που έχει το άτομο στην κοινωνία, αναπτύσσοντας έτσι την ταξική του συνείδηση.

Στο Κεφάλαιο «Αγορά εργασίας», θα αναζητήσουμε τους όρους εκείνους που διαμόρφωσαν την λειτουργία της, και τα χαρακτηριστικά που παρουσίασε το εργατικό δυναμικό, τα οποία καθόρισαν και την επαγγελματική και κοινωνική του ιστορία. Στα Κεφάλαια «Παιδική εργασία» και «Γυναικεία εργασία» που ακολουθούν

θα δούμε πόσο καθοριστική υπήρξε η εργασία των ομάδων αυτών στην εδραίωση της βιομηχανίας, τα χαρακτηριστικά της εργασίας αυτής καθώς και την ιδεολογία μιας ολόκληρης κοινωνίας που τους αφορούσε.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας αφορά κυρίως την κοινωνική - πολιτισμική διάσταση συγκρότησης της εργατικής τάξης. Στο Κεφάλαιο της «Φιλανθρωπίας», θα αναζητήσουμε τον τρόπο χρήσης της φιλανθρωπίας στα χέρια των φιλάνθρωπων της εποχής, και κυρίως την πρακτικής της εφαρμογή, που λειτούργησε ως μηχανισμός ένταξης των ανέργων στην βιομηχανία. Με την «εργατική διαμαρτυρία» θα ασχοληθούμε στο επόμενο κεφάλαιο. Η εργατική διαμαρτυρία συνιστά έναν δείκτη συσπείρωσης του εργατικού δυναμικού. Θα αναζητηθεί λοιπόν τι έχει καταγράψει η ιστοριογραφία ως προς την ένταση και τα αιτήματα της εργατικής διαμαρτυρίας και αν την περίοδο που μελετάμε κατάφερε ο εργατικός πληθυσμός που συνδικαλιζόταν να αναπτύξει εργατική συνείδηση. Και τέλος, θα αναφερθούμε στην κοινωνική ζωή της εργατικής τάξης, αναζητώντας στον λαϊκό πολιτισμό, τους τρόπους έκφρασης αυτής της ομάδας και κατά πόσο ακόμα και αυτό ήταν μια δική τους επιλογή ή προδιορίστηκε από εξωτερικά γεγονότα και από τις συμπεριφορές των άλλων.

Στα συμπεράσματα, θα επιχειρηθεί μια σύνοψη των προσεγγίσεων που παρουσιάσαμε, των απόψεων, αλλά και των ελλείψεων της ιστοριογραφίας ως προς τα ερωτήματα που θέσαμε, και ως προς την ιστοριογραφία της εργασίας για τη νεώτερη Ελλάδα.

Στην εργασία αυτή, η οποία ήταν μια δευτερογενής έρευνα, προσπάθησα να μελετήσω και να ανασυγκροτήσω τις μελέτες που αφορούν στην συγκρότηση της εργατικής τάξης τον 19^ο αιώνα στη χώρα μας. Από μεθοδολογική άποψη, η προσπάθεια αυτή απαιτούσε δυο εγχειρήματα. Αφενός, χρειάστηκε να εξεταστούν όλες σχεδόν οι μελέτες που αφορούν σε θέματα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, προκειμένου να εντοπιστούν εκείνες που αναδείκνυαν κάποια από τις πολλαπλές πλευρές (οικονομικές, κοινωνικές πολιτισμικές) του ζητήματος που με απασχολεί εδώ. Στη συνέχεια, επεχείρησα μια αναλυτική καταγραφή των ευρημάτων των μελετών στις οποίες επέλεξα να εστιάσω. Το τρίτο, και κυριότερο εγχείρημα, ήταν να κατηγοριοποιήσω τα ευρήματα αυτά έτσι ώστε να τα συνδέσω και να τα ενοποιήσω σε επιμέρους θεματικές, εκείνες οι οποίες απετέλεσαν τελικά τα επιμέρους κεφάλαια αυτής της εργασίας. Ο στόχος μου δεν ήταν να περιγράψω διαδοχικά μεμονωμένες μελέτες με μια ευθύγραμμη χρονολογική σειρά, βάση του χρόνου έκδοσής τους, ούτε, συνεπώς, να κάνω μια περίληψη της καθεμιάς από αυτές τις μελέτες. Ο στόχος μου

ήταν να ανασυγκροτήσω τα κυριότερα ευρήματά τους με ένα τρόπο πιο συνθετικό, διαμορφώνοντας εν τέλει μια δική μου σύνθεση. Η ανάλυση και παρουσίαση του υλικού μου στη βάση διακριτών θεματικών, η θεματική προσέγγιση, δηλαδή, ήταν ο τρόπος με τον οποίο επεχείρησα να περιορίσω, σε κάποιο βαθμό, την περιγραφική παρουσίαση, που αναγκαστικά εμπεριέχεται σε μια τέτοια βιβλιογραφική έρευνα. Παρά τις αδυναμίες που αναμφίβολα έχει το τελικό αποτέλεσμα, ο πλούτος των πληροφοριών και των γνώσεων που αποκόμισα ήταν τόσο ευρύς, που νομίζω με αποζημίωσε.

2. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

2α. Η βιομηχανία στην Ελλάδα (1870-1920)

Στο κεφάλαιο αυτό θ' αναφερθούμε στην έκταση του δευτερογενή τομέα στην Ελλάδα κατά το 19^ο αιώνα με αρχές 20^{ου}. Ο τομέας αυτός εμφανίζεται ποικίλος και ιδιόμορφος την περίοδο αυτή, καθώς ακολουθεί το μετασχηματισμό των παραγωγικών δομών και την οικονομική και κοινωνική αναδιάρθρωση της χώρας. Η εκβιομηχάνιση δεν ήταν μια ομαλή υπόθεση σε μία χώρα της οποίας τα εδαφικά όρια διευρύνονται συνεχώς με την προσάρτηση εδαφών με διαφοροποιημένες τοπικά οικονομικές συνθήκες και παραδόσεις. Επίσης, η εκβιομηχάνιση διένυσε μια μακριά μεταβατική περίοδο και σηματοδοτήθηκε από διάφορες διακυμάνσεις. Υπήρξαν περιόδοι βιομηχανικής στασιμότητας αλλά και περιόδοι με μεγάλα βιομηχανικά άλματα. Εν τέλει, η εκβιομηχάνιση δεν ήταν μια γραμμική υπόθεση όπως αναφέρει η Χ. Αγριαντώνη.³⁹

Βασική προϋπόθεση που συνετέλεσε στην εκβιομηχάνιση μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, είναι η διεύρυνση της εγχώριας αγοράς που χαρακτηρίζεται από στοιχεία ποσοτικού και ποιοτικού χαρακτήρα. Ως στοιχείο ποσοτικού χαρακτήρα αναφέρεται η σταθερή και ομαλή ανάπτυξη του πληθυσμού σε συνδυασμό με την αύξησή του λόγω προσαρτήσεων, ενώ η ανάπτυξη των ανταλλαγών αποτελεί ποιοτικό στοιχείο, το οποίο θεωρείται η σημαντική καινοτομία του 19^{ου} αιώνα: η καινοτομία συνίσταται στη μετάβαση από τις καλλιέργειες που υπηρετούσαν την αυτάρκεια σε εκείνες που ήσαν εξαγωγικές⁴⁰. Επίσης η ανάπτυξη του αστικού τομέα αποτελεί ένα ακόμα ποιοτικό στοιχείο διεύρυνσης της εσωτερικής αγοράς. Σε σχέση προς την κατάσταση πριν την δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, τώρα παρατηρείται η διαμόρφωση ενός πυκνού δικτύου μικρών πόλεων στην ύπαιθρο (κυρίως στην Πελοπόννησο) και αναπτύσσονται νέες πόλεις όπως αυτές της Αθήνας και του Πειραιά.⁴¹ Τα στοιχεία αυτά, μαζί με την ευνοϊκή διεθνή συγκυρία, συνέβαλαν αποφασιστικά στην εκβιομηχάνιση της χώρας. Άλλοι παράγοντες που συντέλεσαν στην ανάπτυξή της βιομηχανίας αναφέρονται η δημιουργία σιδηροδρομικών δικτύων,

³⁹ Αγριαντώνη, Χριστίνα (1986), *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Ιστορικό μουσείο-Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος (ΙΑΕΤΕ), σ. 112-127.

⁴⁰ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ.130-137.

⁴¹ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 136-137.

η ανοδική πορεία των τιμών των αγροτικών προϊόντων (ιδίως της σταφίδας), η διανομή των εθνικών γαιών το 1871, η δανειοληπτική κρίση της Ε.Τ.Ε., η ίδρυση νέων τραπεζών, η στροφή των κεφαλαιούχων από τις επενδύσεις στην παρακμάζουσα ναυτιλία προς τη βιομηχανία και, τέλος, κάποιες τάσεις επένδυσης κεφαλαίων από τους ομογενείς του εξωτερικού στη βιομηχανία. Ας δούμε τώρα κάποιες από αυτές τις εξελίξεις πιο αναλυτικά.

Στις αρχές του 19ου αιώνα, η Ελλάδα αποτελεί μια γεωργική χώρα, όπου εξελίσσεται μια διαδικασία επέκτασης των εμπορευματικών καλλιεργειών με εξαγωγικό προσανατολισμό⁴². Σύμφωνα με την ιστοριογραφία, σημαντικό ρόλο στην οικονομία παίζουν, ακόμη, το εμπόριο και η ναυτιλία, η οικοτεχνική παραγωγή (μετάξι) και το πλήθος των πλανόδιων τεχνιτών⁴³. Λίγα χρόνια μετά, με τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους, η κοινωνία προσπαθεί ν' ακολουθήσει τη διεθνή τάση μετασχηματίζοντας τις παραγωγικές της δομές από αγροτικές-εμπορικές σε βιομηχανικές. Αναφέρεται λοιπόν πως η οικιακή παραγωγή στην ύπαιθρο αρχίζει να εμπορευματοποιείται με εντατικούς ρυθμούς,⁴⁴ η οικιακή υφαντουργία αναπτύσσεται⁴⁵, τα εργαστήρια των τεχνιτών πολλαπλασιάζονται, και ορισμένες παλιές βιοτεχνίες κλείνουν οριστικά⁴⁶. Ενώ στις πόλεις στις οποίες αναπτύσσεται ταχύτατα ο αστικός πληθυσμός,⁴⁷ εμφανίζονται κάποιες σποραδικές βιομηχανίες⁴⁸ παράλληλα με την ανάπτυξη των βιοτεχνιών.⁴⁹ Το 1846 αναφέρεται η ίδρυση του πρώτου βαμβακοκλωστικού εργοστασίου στην Πάτρα από τον Π. Φωτεινό⁵⁰ Η Πάτρα θεωρείται το πιο αντιπροσωπευτικό δείγμα αστικού κέντρου και ζει

⁴² Αγριαντώνη, Χ. (2000), «Οικονομία και εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο: Χρ. Αγριαντώνη, Ε. Μπουρνόβα, Κ. Παπαθανασόπουλος, Γ. Προγουλάκης, Μ.Ρηγίνος, Τζ. Χαρλαύτη, Χρ. Χατζηιωσήφ (διεύθυνση Βασίλης Κρεμμυδάς), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-29^{ος} αιώνας)*, Αθήνα: Τυποθήτω-Γιώργος Δαρδάνος, σ. 148-150.

⁴³ Αγριαντώνη, Χριστίνα (2006), «Βιομηχανία», στο: Κώστας Κωστής-Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ), *Η ανάπτυξη της ελληνικής Οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 222-223. Οι πλανόδιοι τεχνίτες υποστηρίζει η Χ. Αγριαντώνη προέρχονται από τα μονοτεχνικά χωριά του ορεινού και ημιορεινού χώρου και ασχολούνται κυρίως με τα επαγγέλματα της οικοδομής και όχι μόνο (π.χ βαρελάδες, καρβουνάδες).

⁴⁴ Αγριαντώνη, Χ. (2006), *ό.π.*, σ. 223. Οικοτεχνίες με εμπορευματικό χαρακτήρα, όπως αναφέρει η Χ. Αγριαντώνη υπήρχαν στην Λειβαδιά, Αράχωβα και στην Αργολίδα.

⁴⁵ Αγριαντώνη, Χ. (2000), *ό.π.*, σ. 151.

⁴⁶ Αγριαντώνη, Χ. (2000), *ό.π.*, σ. 151. Αναφέρει η Αγριαντώνη ότι την περίοδο αυτή καταστράφηκε μια από τις πιο ανεπτυγμένες βιοτεχνίες στην βαφή βαμβακερών νημάτων τα Αμπελάκια στον Όλυμπο.

⁴⁷ Αγριαντώνη, Χ. (2000), *ό.π.*, σ. 154.

⁴⁸ Αγριαντώνη, Χ. (2006), *ό.π.* σ. ,223.

⁴⁹ Αγριαντώνη, Χ. (2006), *ό.π.*, σ. 154. Αναφέρει η Αγριαντώνη πως μεγάλη προσπάθεια ανάπτυξης έγινε στον τομέα της μεταξουργίας, γιατί υπήρχαν πρώτες ύλες στην χώρα, εξειδικευμένο προσωπικό στον τομέα αυτό, και ζήτηση από το εξωτερικό.

⁵⁰ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 81.

αποκλειστικά από την σταφίδα.⁵¹ Ωστόσο αναπτύσσει και μιας πρώτης μορφή βιομηχανίας, η βιομηχανία της γλυκόρριζας,⁵² και μικρές βιοτεχνίες όπως για παράδειγμα της βυρσοδεψίας, της ποτάσας, και της οινοποιίας.⁵³ Επίσης καταγράφονται και η ίδρυση μικρών εργοστασίων, τα οποία όμως γρήγορα έκλεισαν. Η οικονομία της Πάτρας χαρακτηρίστηκε κυρίως από τις μικρές βιοτεχνίες. Σύμφωνα με την ιστοριογραφία, η Πάτρα, η Σύρος και ο Πειραιάς είναι οι πόλεις που αναπτύσσονται αυτό το διάστημα έχοντας η καθεμιά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Η Σύρος αναδεικνύεται το κέντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου με ανεπτυγμένο το εμπόριο, τη ναυτιλία τη βιοτεχνία και τη βιομηχανία. Θεωρείται επίσης, το πρώτο αστικό κέντρο της χώρας που αναπτύσσεται έως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Αναφέρεται ότι συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά για μια αστική ανάπτυξη, δηλ. έχει ανεπτυγμένη οικονομία, νέες σχέσεις παραγωγής, σταθερό εργατικό δυναμικό και ειδικευμένο.⁵⁴ Η πρώτη της βιομηχανία είναι η ναυπηγική και αναπτύσσεται ταχύτατα το διάστημα 1830-1846.⁵⁵ Ωστόσο η κατ'εξοχήν βιομηχανία της Ερμούπολης θεωρείται η βιομηχανία της βυρσοδεψίας. Το 1852 έχουν ιδρυθεί ήδη 7 βυρσοδεψεία ενώ το 1857/60 ιδρύονται νέα εργοστάσια με ατμομηχανές.⁵⁶ Η Ερμούπολη αναδεικνύεται ως η πρώτη πόλη σε με ανεπτυγμένη βιομηχανία.

Ο Πειραιάς είναι μία ακόμα πόλη-λιμάνι που αναπτύσσεται την περίοδο αυτή και προσπαθεί να «βρει την θέση του» στην οικονομία. Λόγω της προέλευσης εσωτερικών μεταναστών και λόγω της φυσιογνωμίας του ως πόλη-λιμάνι αναπτύσσονται γοργά διαφόρων τύπου μικρο-επαγγέλματα. Καταγράφεται λοιπόν πως το 1861 υπήρχαν 161 επαγγελματίες κατά κύριο λόγο τεχνίτες και έμποροι.⁵⁷ Ιδιαίτερη ανάπτυξη καταγράφεται στον κλάδο της κεραμιδοποιίας, λόγω της οικοδόμησης της πόλης.⁵⁸ Το 1859 ιδρύεται το πρώτο ατμοκίνητο μεταξουργείο του Λ. Ράλλη το οποίο όμως λειτουργεί μόλις μερικούς μήνες τον χρόνο.⁵⁹ Την περίοδο αυτή αναπτύσσονται επίσης οι κλάδοι τροφίμων, σαπωνοποιίας, ζυμαρικών και

⁵¹ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 77-79.

⁵² Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 79-80 Αναφέρεται πως ο Γιώργος Κόγκος είναι ο μόνος κατασκευαστής γλυκόρριζας στην Πάτρα, ενώ το 1857 φέρνει την πρώτη ατμομηχανή.

⁵³ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 82. Το 1850-1859 καταγράφονται 16 οινοπνευματοποιία. Μεταξύ αυτών το πιο οργανωμένο αναφέρεται του Γκουστάβος Κλάους.

⁵⁴ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 87-88

⁵⁵ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 89-91 Αναφέρεται ότι τα πρώτα βυρσοδεψεία ιδρύθηκαν από τον Εμ. Σαλούστρο από την Κρήτη και τον Π. Καλουτά από την Χίο.

⁵⁶ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 94-96

⁵⁷ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 99-102

⁵⁸ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 101.

⁵⁹ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ.102.

ποτών.⁶⁰ Κάπως έτσι εξελίσσεται η πόλη του Πειραιά για να πάρει τα επόμενα χρόνια την πρωτοκαθεδρία στην ανάπτυξη της βιομηχανίας. Αυτό που πρέπει να επισημάνουμε είναι πως η φυσιογνωμία των πόλεων αυτών καθώς και ο ρυθμός και ο τύπος ανάπτυξής τους καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τον πληθυσμό που εγκαταστάθηκε σε αυτές⁶¹, την επαγγελματική και πολιτιστική τους νοοτροπία.

Κατά τα πρώτα χρόνια της εκβιομηχάνισης, που τοποθετείται περίπου στη δεκαετία 1865-1875, καταγράφονται γρήγοροι ρυθμοί αύξησης των βιομηχανικών μονάδων σε συνδυασμό με ανάπτυξη της εκμηχάνισης. Η Χ. Αγριαντώνη αναφέρει πως το 1875 είχαν ιδρυθεί 150 βιομηχανικές εγκαταστάσεις από τις οποίες οι 107 ήταν ατμοκίνητες.⁶² Είναι η περίοδος που χαρακτηρίζεται ως «απογείωση» στον τομέα της βιομηχανίας.

Ας δούμε τώρα πως καταγράφεται ο βιομηχανικός κόσμος την περίοδο αυτή. Οι πρώτες ατμοκίνητες βιομηχανίες οι οποίες καταγράφονται ήταν της αλευροβιομηχανίας και της κλωστοϋφαντουργίας. Στον τομέα αυτό αναπτύχθηκε και η βαμβακοβιομηχανία. Οι πρώτοι ατμόμυλοι ιδρύθηκαν το 1860 σε Αθήνα, Πειραιά και Ερμούπολη. Από το 1862 εγκαθίστανται εκκοκκιστικές μηχανές στη Λαμία και τη Στυλίδα, ενώ το 1863 αρχίζουν να λειτουργούν δύο ατμομηχανές στον Πειραιά. Το 1862 ιδρύονται τα πρώτα ατμοκίνητα εργοστάσια στη Σύρο και το 1865 στην Πάτρα. Το πρώτο νηματουργείο που ιδρύεται στον Πειραιά το 1869 ανήκει σ' έναν Κρητικό, τον Αθανάσιο Βολωνάκη. Ακολουθεί η ίδρυση νηματουργείων στη Σύρο. Ως το 1874 έχουν ιδρυθεί δώδεκα νέα νηματουργεία σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας⁶³.

Την ίδια περίοδο καταγράφεται η ανάπτυξη της μεταξουργίας στη Σπάρτη και την Καλαμάτα, αλλά και της βυρσοδεψίας στην Ερμούπολη από τους Σαλούστρο και Καλουτά. Το πρώτο μηχανουργείο στον Πειραιά ιδρύεται από τον Βασιλειάδη, ενώ ως το 1875 θα ιδρυθούν πέντε ακόμη εγκαταστάσεις.⁶⁴

Οι πρώτες βιομηχανίες σαπωνοποιίας, σύμφωνα με τις σχετικές καταγραφές, ιδρύονται στην Κέρκυρα, τη Ζάκυνθο και τα Ιόνια νησιά⁶⁵. Η χαρτοποιία του Βαρουζάκη, το πυριτιδοποιείο του Μωραϊτίνη, οι βιομηχανικές πρωτοβουλίες στο

⁶⁰ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 102

⁶¹ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 84 Στην Σύρο εγκαταστάθηκε πληθυσμός από την Χίο και τα Ψαρρά (επιχειρηματίες και μεγαλέμποροι). Στον Πειραιά αρχικά Υδραίοι και Χιώτες 1836/37 και Κρήτες 1867/70, κτλ.

⁶² Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 117.

⁶³ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 117-124.

⁶⁴ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 125-126

⁶⁵ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 127

μεταλλευτικό τομέα και η ίδρυση άλλων μικρών βιομηχανιών, είναι ενδεικτικές των απαρχών της εκβιομηχάνισης.⁶⁶

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, την ύπαρξη ενός σύνθετου παραγωγικού τομέα, όπου κυριαρχούν βέβαια οι οικογενειακές μονάδες,⁶⁷ αλλά την και ανάπτυξη μικρών και μεγάλων εγκαταστάσεων, τόσο στην ύπαιθρο όσο και στις πόλεις. Χαρακτηριστική, επίσης, θεωρείται από τους μελετητές η γεωγραφική διασπορά των πρώτων βιομηχανικών εγκαταστάσεων, αλλά και η μεγάλη τους συγκέντρωση σε πόλεις-λιμάνια, όπου υπήρχε συνεχής μετακίνηση ανθρώπων και μεταφορά υλικών. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι πόλεις που πρωτοστάτησαν σε βιομηχανική ανάπτυξη την περίοδο αυτή ήταν ο Πειραιάς, η Ερμούπολη και η Πάτρα. Οι πρώτες βιομηχανίες ήταν κυρίως εντάσεως κεφαλαίου λόγω της έλλειψης σε εργατικά χέρια.⁶⁸ Τα προϊόντα απευθύνονταν κυρίως στην εγχώρια αγορά εκτός από τον μεταλλευτικό τομέα του οποίου τα προϊόντα ήταν για εξαγωγή.⁶⁹ Τέλος, επισημαίνεται ο «ευκαιριακός» χαρακτήρας πολλών από αυτές, καθώς κάποιες λειτουργούσαν εποχιακά και άλλες για λίγους μόνο μήνες το χρόνο. Το γεγονός αυτό καθόρισε, ως ένα βαθμό, την προσωρινότητα της εργασίας του εργατικού δυναμικού αλλά και την κινητικότητά του.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω δεδομένα, οι πρώτες αυτές βιομηχανίες εμφανίζονται στις απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα, δηλαδή κατά τη δεκαετία 1865-1875. Η εκβιομηχάνιση της χώρας, όμως, πέρασε από διάφορα στάδια και διακυμάνσεις, όπως έχουμε ήδη επισημάνει. Οι σχετικές μελέτες έχουν αναδείξει με σαφήνεια τον αναπτυξιακό ρυθμό της βιομηχανίας και τις υφέσεις της σε κάθε περίοδο, έστω κι αν η περιοδολόγηση αυτή διαφοροποιείται, ανάλογα με τον εκάστοτε μελετητή.

Στην ιστοριογραφία της ελληνικής βιομηχανίας ως κύρια χαρακτηριστικά της περιόδου των απαρχών αναφέρονται το χαμηλό επίπεδο εκμηχάνισης (ως μηχανικός εξοπλισμός λειτουργούσαν μόνο μικροί κινητήρες) και το μικρό ή μεσαίο μέγεθος των επιχειρήσεων. Οι κλάδοι που κυριάρχησαν κατά την πρώτη περίοδο της εκβιομηχάνισης, 1865-1875, σύμφωνα με τις υπάρχουσες μελέτες, ήταν ο κλάδος της μεταποίησης τροφίμων (αλευροβιομηχανία, οινοποιία), η κλωστοϋφαντουργία

⁶⁶ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 127

⁶⁷ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 162

⁶⁸ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 208-209 και στο Αγριαντώνη, Χριστίνα (2006), «Βιομηχανία», *ό.π.*, σ. 225. Η Αγριαντώνη αναφέρει πως χαρακτηριστική βιομηχανία εντάσεων κεφαλαίου ήταν η νηματουργία.

⁶⁹ Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 225.

(βαμβακοβιομηχανία, μεταξουργία), η μηχανουργία, η βυρσοδεψία, η χαρτοποιία, η σαπωνοποιία, η κατεργασία του ξύλου.⁷⁰ Τα προϊόντα τους απευθύνονταν στην εγχώρια αγορά, και ήταν μέτριας ποιότητας.⁷¹ Ωστόσο, αναφέρονται δύο βιομηχανικοί τομείς, οι οποίοι διατήρησαν την παραγωγή τους σε υψηλά επίπεδα σε όλο το διάστημα στο οποίο αναφερόμαστε: Πρόκειται για τη βιομηχανία τροφίμων και την υφαντουργία. Η δεύτερη, μάλιστα, παρήγαγε τόσο ποιοτικά προϊόντα, ώστε να θεωρείται η κατεξοχήν βιομηχανία της χώρας. Η βιομηχανία τροφίμων, σύμφωνα με τον Χ. Χατζηιωσήφ διέθετε την πλειοψηφία των ατμοκίνητων εργοστασίων, ενώ η υφαντουργία συγκέντρωνε το μεγαλύτερο ποσοστό εργατικού δυναμικού⁷². (Επρόκειτο, βασικά, για γυναικείο εργατικό δυναμικό, όπως θα δούμε παρακάτω.) Οι βιομηχανίες αυτές ήταν συγκεντρωμένες κυρίως στον Πειραιά. Αντίθετα, η κλωστοϋφαντουργία μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων και την προσάρτηση της Μακεδονίας, αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στις πόλεις Νάουσα, Έδεσσα και Βέροια.⁷³ Μέσα από την ίδρυση και τη λειτουργία των βιομηχανιών αυτών εκφράζεται η δυναμική, η έκταση αλλά και η διαφοροποίηση που επικρατεί στο εσωτερικό του δευτερογενούς τομέα. Αξίζει να σημειωθεί ότι, ενώ οι πρώτες βιομηχανικές εγκαταστάσεις ιδρύθηκαν σε διάφορες πόλεις, στην πορεία συγκεντρώθηκαν στην Αθήνα, τον Πειραιά, τη Σύρο και την Πάτρα (βλ. και παρακάτω). Οι ιστορικοί αναφέρουν πως η κλωστοϋφαντουργία, παρόλο που πέρασε από πολλές διακυμάνσεις, υπήρξε από τις πιο αξιόλογες της περιόδου την οποία μελετάμε και παρουσίαζε συνεχώς ανοδικές τάσεις, ακόμα και κατά το μεσοπόλεμο.

Ξαναγυρνώντας την πενταετία 1875-1880, σύμφωνα με τις σχετικές καταγραφές, αναφέραμε ήδη ότι κυριαρχούν οι κλάδοι της παραγωγής τροφίμων (αλευροβιομηχανία) και της κλωστοϋφαντουργίας⁷⁴ (νηματοργία βάμβακος). Αναφέρεται επίσης ότι το 86% των επιχειρήσεων είναι μεσαίου μεγέθους (6-100 εργάτες).⁷⁵ Ορισμένες βιομηχανίες μεταφέρουν τις εγκαταστάσεις τους σε επαρχιακές πόλεις για λόγους ευκολότερης πρόσβασης σε πρώτες ύλες εντείνοντας έτσι τη

⁷⁰ Αγριαντώνη, Χριστίνα (2000), «Οικονομία και εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *ό.π.*, 164

⁷¹ Ρηγίνος, Μιχάλης, (2000), «Η Ελληνική Βιομηχανία, 1900-1940», στο: Χρ.Αγριαντώνη, Ε.Μπουρνόβα, Κ. Παπαθανασόπουλος, Γ.Προγουλάκης, Μ.Ρηγίνος, Γ.Ζ.Χαρλαύτη, Χρ.Χατζηιωσήφ (διευθυνση Βασίλης Κρεμμυδάς), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-29^{ος} αιώνας)*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος, σ. 178.

⁷² Χατζηιωσήφ, Χρήστος (1993), *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 73-88.

⁷³ Χατζηιωσήφ, Χρήστος (1993), *ό.π.*, σ. 90-91

⁷⁴ Αγριαντώνη, Χριστίνα (1986), *ό.π.*, σ. 214-215

⁷⁵ Αγριαντώνη, Χριστίνα (1986), *ό.π.*, σ. 215

συγκέντρωση σε πόλεις-λιμάνια⁷⁶. (Χαρακτηριστικό εδώ είναι το παράδειγμα της αλευροβιομηχανίας.) Τα προϊόντα τους απευθύνονται κυρίως στην εγχώρια αγορά. Από την άλλη, αναπτύσσεται ο κλάδος της εξόρυξης μετάλλων. Στο Λαύριο ιδρύεται εγκατάσταση για την εκμετάλλευση των μετάλλων τα οποία προορίζονται εξαρχής για εξαγωγή⁷⁷. Τέλος, ορισμένοι κλάδοι, όπως η βυρσοδεψία, παρακμάζουν και άλλοι, όπως η μεταξουργία, παύουν εντελώς να υφίστανται. Χαρακτηριστικά αναφέρονται τα μεταξουργεία του Δουρούτη και του Ράλλη, που κλείνουν το 1875 και το 1880 αντίστοιχα.

Ως προς την γεωγραφική συγκέντρωση, αναφέρεται πως το 66% των επιχειρήσεων ιδρύθηκαν σε Αθήνα, Πειραιά, Πάτρα, Ερμούπολη και Καλαμάτα.⁷⁸ Κατά την πενταετία 1875-1880 η βιομηχανία αναπτύσσεται ιδιαίτερα στον Πειραιά, που υπερέχει λόγω δομής και δυναμικής. Η Χ. Αγριαντώνη αναφέρει ότι το 1883 ο Πειραιάς συγκέντρωνε το 34,5% του συνόλου των μηχανικών εγκαταστάσεων και το 51% του συνόλου του εργατικού δυναμικού, ενώ ακολουθούσαν η Ερμούπολη και η Πάτρα⁷⁹.

Ωστόσο, την περίοδο της «απογείωσης» ακολουθεί η επιβράδυνση της βιομηχανικής ανάπτυξης, καθώς, όπως τονίζει η Χ. Αγριαντώνη, δεν σημειώνεται ιδιαίτερη αύξηση στον αριθμό των βιομηχανικών επιχειρήσεων ούτε χρήση νέων τεχνολογιών. Σημαντικό ρόλο στην επιβράδυνση αυτή παίζουν μια σειρά από γεγονότα που σηματοδοτούν και το τέλος του 19ου αιώνα, όπως η σταφιδική κρίση του 1892-93 και η μετανάστευση που την ακολούθησε, ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος που επιβλήθηκε στη χώρα, ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, τα υψηλά δασμολόγια, η επεκτατική δημοσιονομική πολιτική με έργα υποδομής επί Χ. Τρικούπη, η σύναψη υψηλότοκων δανείων, η ανατίμηση της δραχμής, γεγονότα που οδήγησαν τη χώρα σε γενική οικονομική και κοινωνική κρίση.⁸⁰

Παρότι ο 19ος αιώνας τελειώνει δυσσίωνα για την Ελλάδα, ο 20ός εγκαινιάζεται με το κίνημα του 1909 στο Γουδί και τη διαδικασία μεταρρυθμίσεων που αυτό έφερε, με τον διπλασιασμό της επικράτειας, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, με τον υψηλό

⁷⁶ Αγριαντώνη, Χριστίνα (2006), «Βιομηχανία», *ό.π.*, σ. 225

⁷⁷ Χατζηιωσήφ, Χρήστος (1986), «Ελλάδα: Εκβιομηχάνιση χωρίς επανάσταση», *Αρχαιολογία* 18 (1986), σ. 57

⁷⁸ Αγριαντώνη, Χριστίνα (1986), *ό.π.*, σ. 210

⁷⁹ Αγριαντώνη, Χ (1986), *ό.π.*, σ.231

⁸⁰ Αγριαντώνη, Χριστίνα (2000), «Οικονομία και εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *ό.π.*, σ. 164-170.

πληθωρισμό και την υποτίμηση του νομίσματος, την αυξανόμενη αστικοποίηση,⁸¹ γεγονότα που συνέβαλαν στη δεύτερη εκβιομηχάνιση της χώρας. Στη δεύτερη αυτή εκβιομηχάνιση, τα πράγματα διαφοροποιούνται κάπως. Αναφέρεται καταρχάς η ύπαρξη μικρών παραγωγικών μονάδων σε όλη την Ελλάδα, καθώς και η περαιτέρω ανάπτυξη της κατ'οίκον εργασίας και των μικρών εργαστηρίων σε διάφορες πόλεις. Ιδρύονται νέα βαμβακουργικά εργοστάσια σε Ερμούπολη και Βόλο⁸², αλλά και σε Νάουσα, Έδεσσα και γενικά στη Μακεδονία, περιοχές που προσαρτήθηκαν μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους.⁸³ Η κλωστοϋφαντουργία στις περιοχές αυτές ευνοήθηκε από την επέκταση της εσωτερικής αγοράς και από τις προμήθειες που ζητούσε ο στρατός την περίοδο των πολέμων.⁸⁴ Ιδρύονται επίσης νέα εργοστάσια οινοπνεύματος, και ο μεταλλευτικό τομέας παρουσιάζει μεγάλη ανάπτυξη.⁸⁵

Παράλληλα, την περίοδο αυτή επεκτείνεται ο δευτερογενής τομέας με νέους κλάδους που εμφανίζονται στο προσκήνιο, οι οποίοι σηματοδοτούν τη στροφή στη βαριά βιομηχανία και στα μεγάλα εργοστάσια. Πρόκειται για τους κλάδους της χημικής βιομηχανίας και του ηλεκτρισμού. Έτσι, στις αρχές του 20ού αιώνα, σύμφωνα με τις σχετικές καταγραφές, ιδρύεται το πρώτο ατμοηλεκτρικό εργοστάσιο στο Φάληρο, συγκεκριμένα το 1903, ενώ παράλληλα ιδρύονται εργοστάσια οικοδομικών υλικών, ζυθοποιίας, χαρτοποιίας και χημικών προϊόντων. Κατά την ίδια περίοδο, κάνει την εμφάνισή της η καπνοβιομηχανία. Οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις των παραπάνω κλάδων είναι, και αυτές, συγκεντρωμένες στα αστικά κέντρα της Αθήνας, του Πειραιά, της Πάτρας και του Βόλου.

Το πέρασμα αυτό από την ελαφριά στη βαριά βιομηχανία επέφερε αλλαγές στη δομή της βιομηχανίας, καθώς οι νέες επιχειρήσεις λειτούργησαν υπό μορφή ανωνύμων εταιρειών και έκαναν χρήση νέων τεχνολογιών. Αναφέρουν μάλιστα οι σχετικές μελέτες ότι σημειώνονται ανακατατάξεις στον χώρο του δευτερογενή τομέα με πλήθος συγχωνεύσεων ανάμεσα στις μικρότερες επιχειρήσεις, ιδιαίτερα κατά την περίοδο 1906-1912, για την οποία αναφέρεται ότι υπήρξε κύμα συγχωνεύσεων, καταργήσεων αλλά και βελτιώσεων.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφέρουμε πως τα στοιχεία για την εικόνα της ελληνικής βιομηχανίας έχουν αντληθεί από τις βιομηχανικές απογραφές του 1917 και

⁸¹ Αγριαντώνη, Χριστίνα (2000), «Οικονομία και εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *ό.π.*, σ. 170-173

⁸² Αγριαντώνη, Χ. (2000), *ό.π.*, σ. 170-173

⁸³ Χατζηιωσήφ, Χρήστος (1986), «Ελλάδα: Εκβιομηχάνιση χωρίς επανάσταση», *ό.π.*, σ. 57

⁸⁴ Χατζηιωσήφ, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 57

⁸⁵ Αγριαντώνη, Χ. (2000), *ό.π.*, σ. 173-174

του 1920, οι οποίες- παρά τις παραλείψεις που τους έχουν καταλογιστεί- δεν παύουν να αποτυπώνουν με σαφήνεια την τάση εκβιομηχάνισης της εποχής εκείνης. Ας δούμε λοιπόν πώς διαμορφώθηκε το βιομηχανικό τοπίο κατά τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε.

Τα στοιχεία της πρώτης βιομηχανικής απογραφής του 1917, όπως παρατίθενται από τον Μ. Ρηγίνο, εκφράζουν σαφέστατα την αναπτυξιακή τάση της βιομηχανίας, καθώς αποκλειστικό αντικείμενό της αποτελούσαν οι βιομηχανικές μονάδες. Σύμφωνα με την απογραφή αυτή, το 1917 υπήρχαν στην Ελλάδα 2.213 βιομηχανικές μονάδες συνολικής ιπποδύναμης 40.000 ατμοίππων. Γεωγραφικά κατανέμονταν κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα του Πειραιά και της Αθήνας, καθώς εκεί ήταν εγκατεστημένο το 47% των επιχειρήσεων και το 62% του εργατικού δυναμικού. Ως σπουδαιότεροι αναδεικνύονται οι κλάδοι της υφαντουργίας και της βιομηχανίας τροφίμων. Οι υφαντουργικές βιομηχανίες είναι κατά κύριο λόγο μεγάλου μεγέθους και αντιπροσωπεύουν το 31,21% του συνόλου των οικονομικών μονάδων και το 42% του εργατικού δυναμικού. Οι βιομηχανίες τροφίμων είναι, κυρίως, μεσαίου μεγέθους και αντιπροσωπεύουν το 26,5% του συνόλου των οικονομικών μονάδων και το 15,42% του εργατικού δυναμικού. Την ίδια περίοδο, όπως προαναφέραμε, αναπτύσσεται και η καπνοβιομηχανία, η οποία αναφέρεται ως η κατεξοχήν βιομηχανία εντάσεως εργασίας.

Το Δεκέμβριο του 1920 πραγματοποιείται η δεύτερη βιομηχανική απογραφή. Ας δούμε πώς παρουσιάζονται τα δεδομένα της μέσα από την ανάλυση του Μ. Ρηγίνου. Από την απογραφή αυτή προκύπτει ότι οι επιχειρήσεις που επικράτησαν ήταν μικρού μεγέθους. Η λειτουργία τους ήταν εποχική (σε ορισμένες περιπτώσεις έφτανε ως και τους 6 μήνες). Οι βιομηχανικές μονάδες δεν χαρακτηρίζονταν από υψηλό βαθμό εκμηχάνισης. Επρόκειτο κυρίως για βιομηχανίες εντάσεως εργασίας.

Το 1920 καταγράφονται 33.704 βιομηχανικές και βιοτεχνικές μονάδες, στις οποίες απασχολούνταν 146.840 άτομα. Οι μικρές επιχειρήσεις αποτελούσαν το μεγαλύτερο ποσοστό των βιομηχανιών, δηλαδή το 91,97% του συνόλου και το 57,46% του εργατικού δυναμικού και χαρακτηρίζονταν από χαμηλό βαθμό εκμηχάνισης της παραγωγής. Στην κατηγορία αυτή η βιομηχανία τροφίμων κατέχει την πρώτη θέση με ποσοστό 44,45%. Όσον αφορά τη συγκέντρωση, την παραγωγή και το προσωπικό, αναφέρονται τρεις κλάδοι, οι οποίοι τα συγκέντρωναν σε υψηλότερο ποσοστό: η υφαντουργία, με ποσοστό 20,86% του συνόλου των επιχειρήσεων και 84,4% των εργαζομένων, η καπνοβιομηχανία, με ποσοστά 20,98%

και 74, 96% αντίστοιχα, και ο κλάδος της παραγωγής ενέργειας με ποσοστά 13,89% και 74,69% αντίστοιχα. Ως πρώτο βιομηχανικό κέντρο αναφέρονται οι περιοχές της Αττικής και της Βοιωτίας, ως δεύτερο η Θεσσαλονίκη και ως τρίτο η Πάτρα.

Κάπως έτσι λοιπόν σκιαγραφείται η βιομηχανία μέχρι το 1920, με βάση τις σχετικές μελέτες. Ας δούμε τώρα τι μεταβολές ή επεκτάσεις επέρχονται στον δευτερογενή τομέα μετά το 1922. Αναφέρεται, λοιπόν, πως μετά το 1922, λόγω της άφιξης των προσφύγων, παρατηρήθηκε διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς ζήτησης καταναλωτικών αγαθών και υπερπροσφορά εργασίας.⁸⁶ Τα δεδομένα αυτά σε συνδυασμό με τον υψηλό πληθωρισμό, την υποτίμηση του νομίσματος, την δασμολογική πολιτική αλλά και την ευνοϊκή διεθνή συγκυρία οδήγησαν την χώρα σε μια ταχύρυθμη βιομηχανική ανάπτυξη σε όλα τα είδη των βιομηχανικών επενδύσεων, και του εμπορίου για το διάστημα 1921-1930. Καταγράφεται μάλιστα πως την επενδυτική δραστηριότητα απορρόφησαν οι βιομηχανικοί κλάδοι των τροφίμων και της υφαντουργίας, οι οποίοι αποτελούσαν το 1930 το 49% της βιομηχανικής παραγωγής της χώρας. Ενώ πλήθος μικρών εργαστηρίων αναπτύχθηκε από τεχνίτες, οι οποίοι εγκατέλειψαν το εργοστάσιο.

Ας δούμε τώρα τα στοιχεία της βιομηχανικής απογραφής του 1930, τα οποία αφορούν την δεκαετία 1920-1930, όπως αυτά παρουσιάζονται από τον Μ. Ρηγίνο. Το 1930 λειτουργούσαν 67.892 βιομηχανικές και βιοτεχνικές επιχειρήσεις, οι διπλάσιες δηλ. σε σχέση με το 1920, ενώ το προσωπικό αναφέρεται ότι αυξήθηκε κατά 58%. Παρατηρήθηκε επίσης μείωση του μέσου μεγέθους των επιχειρήσεων, ενώ αυξήθηκαν οι μικρού μεγέθους επιχειρήσεις. Οι βιομηχανικές επιχειρήσεις εξακολουθούν να υπάρχουν σε Αθήνα και Πειραιά αλλά και στην Θεσσαλονίκη και Πάτρα. Οι πόλεις αυτές συγκεντρώνουν αντίστοιχα και το μεγαλύτερο μέγεθος του εργατικού δυναμικού. Ως προς τους βιομηχανικούς κλάδους, αναφέρεται ο διαχωρισμός τους σε δυο ομάδες σχεδόν αντίστοιχες με αυτές του 1920. Στην πρώτη ομάδα, στην οποία επικρατούν οι μικρού μεγέθους επιχειρήσεις, περιλαμβάνονται οι κλάδοι της βιομηχανίας τροφίμων, μηχανουργίας, βιομηχανίας ξύλου και ενδυμάτων. Στην δεύτερη ομάδα στην οποία περιλαμβάνονται οι κλάδοι της χημικής βιομηχανίας, της βιομηχανίας οικοδομικών κατασκευών, παραγωγής ενέργειας, η υφαντουργία και η βιομηχανία καπνού, παρατηρούνται, αντίθετα, μεγάλου μεγέθους επιχειρήσεις. Είναι πολύ σημαντικό να επισημάνουμε ότι το 1930 παρατηρείται

⁸⁶Ρηγίνος, Μιχάλης, (2000), «Η Ελληνική Βιομηχανία, 1900-1940», *ό.π.*, σ. 204-205

μείωση της μισθωτής εργασίας σε ποσοστό 62,9% και αύξηση της αυτοαπασχόλησης σε ποσοστό 33,5%.⁸⁷

Με βάση τα παραπάνω συμπεραίνουμε πως μετά το 1922 παρατηρείται μία ταχύτατη αύξηση του δευτερογενή τομέα. Παρατηρείται κατακερματισμός της παραγωγής σε μικρές επιχειρήσεις, οι οποίες εκπροσωπούν, δίπλα στις μεγάλου μεγέθους βιομηχανίες, ένα ισχυρό ποσοστό. Ωστόσο και οι δύο, δηλ. οι μεγάλοι και οι μικρού μεγέθους επιχειρήσεις, είναι οικογενειακές, ιδιαίτερα στον τομέα της βαμβακουργίας. Ο Χ. Χατζηιωσήφ επισημαίνει επίσης ότι την εποχή του μεσοπολέμου αλλαγές υπήρξαν και σε άλλα πεδία, όπως στο θεσμικό πλαίσιο, στο βαθμό συγκεντροποίησης στον κλάδο της βαμβακουργίας, στην διασπορά των εργοστασίων στην Ελλάδα, στον εφοδιασμό των πρώτων υλών.⁸⁸ Εν τέλει, ο δευτερογενής τομέας την περίοδο αναφέρεται ότι παρουσιάζει νέες όψεις και είναι σαφώς πιο ανεπτυγμένος απ' ό,τι την προηγούμενη περίοδο.⁸⁹

⁸⁷ Ρηγγίνος, Μ. (2000), *ό.π.*, σ. 204-216

⁸⁸ Χατζηιωσήφ, Χ (1993), *ό.π.*, σ. 95

⁸⁹ Χατζηιωσήφ, Χ. (1993), *ό.π.*, σ. 95

3. ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

3α. Ο δευτερογενής τομέας

Η ελληνική αγορά εργασίας το 19ο αιώνα ήταν εξαιρετικά σύνθετη, λόγω της κοινωνικής και επαγγελματικής δομής των πόλεων μέσα στις οποίες αναπτυσσόταν. Αυτό θα γίνει εμφανές από τα στοιχεία που θα παρατεθούν παρακάτω, τα οποία, αν και αποσπασματικά, ασαφή και ως ένα βαθμό ανεπαρκή, δεν παύουν να είναι ενδεικτικά των τάσεων που επικρατούσαν στο χώρο της εργασίας.

Τα χαρακτηριστικά της ελληνικής αγοράς εργασίας κατά το 19ο αιώνα ήταν, συνοπτικά, τα ακόλουθα: η εμφάνιση της γυναικείας και της παιδικής εργασίας (κυρίως στη βιομηχανία), ο προσωρινός και ενίοτε ευκαιριακός χαρακτήρας της μισθωτής εργασίας, οι ευέλικτες μορφές εργασίας, η υποαπασχόληση, η εποχική απασχόληση, η κινητικότητα των εργατών σε επαγγελματικό και κοινωνικό επίπεδο, η διπλή εξάρτηση του εργατικού δυναμικού, τα πολλαπλά συστήματα αμοιβών και ο έντονα έμφυλος χαρακτήρας του καταμερισμού της εργασίας. Τα περισσότερα απ' αυτά τα χαρακτηριστικά διατηρήθηκαν, ως ένα βαθμό, και κατά τον μεσοπόλεμο.

Αν ανατρέξουμε στα στοιχεία των απογραφών και των στατιστικών όσον αφορά τον επαγγελματικά ενεργό πληθυσμό, όπως τα έχουν επεξεργαστεί οι ιστορικοί, μπορούμε να σχηματίσουμε μια γενική εικόνα της εργασίας το 19ο αιώνα. Βέβαια, υπάρχουν και ελλείψεις, οι οποίες μας εμποδίζουν να αποκτήσουμε μια σαφέστερη εικόνα.

Από το 1907 και εξής, καταγράφεται η γοργή αύξηση του ρυθμού αστικοποίησης. Ειδικά μετά την επέκταση της χώρας που προέκυψε από τους Βαλκανικούς Πολέμους, ο πληθυσμός των μεγάλων αστικών κέντρων αυξάνεται ταχύτατα. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχε πληθυσμιακή αύξηση κατά την περίοδο πριν το 1907. Η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι κατά τα προηγούμενα χρόνια δεν διαταρασσόταν η ισορροπία του κοινωνικού χώρου, όπως αναφέρει ο Κ. Τσουκαλάς.⁹⁰ Ο ίδιος υποστηρίζει ότι κατά την περίοδο 1870-1880, ενώ ο πληθυσμός της πρωτεύουσας αυξανόταν, οι επαρχιακές πόλεις διατηρούσαν τον πληθυσμό τους,

⁹⁰ Τσουκαλάς, Κώστας (1977), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή .Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 177.

καθώς δεν έχαναν την οικονομική αυτονομία τους.⁹¹ Η Σύρος παρέμενε το κέντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου και η Πάτρα το λιμάνι της σταφίδας.⁹² Ωστόσο από την πενταετία 1880-1885⁹³ και μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913 (αλλά και μετά), η ισορροπία αυτή διαταράχθηκε, με εξαίρεση το λιμάνι της Πάτρας. Ενδεικτικός είναι ο παρακάτω πίνακας:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Πληθυσμός κατά έτη

	Πληθυσμός σε χιλιάδες	
	1889	1907
Πάτρα	33	37
Καλαμάτα	11	16
Σύρος	22	18
Αθήνα	148	250

Πηγή: Κ. Τσουκαλάς, σελ. 179.

Παρατηρούμε ότι, ενώ στην πρωτεύουσα ο πληθυσμός αυξήθηκε, σε άλλες πόλεις παρέμεινε στάσιμος και σε άλλες μειώθηκε. Η συγκέντρωση αυτή του πληθυσμού στις πόλεις στα τέλη του 19ου αιώνα, διαμόρφωσε ανάλογα και την αγορά εργασίας. Μέσα από τα στοιχεία των απογραφών και των στατιστικών για τον επαγγελματικά ενεργό πληθυσμό που παρουσιάζουν οι μελετητές, μπορούμε να σχηματίσουμε μια γενική εικόνα για το χώρο της εργασίας.

Ποια είναι λοιπόν τα μεγέθη του συνολικού πληθυσμού και του επαγγελματικά ενεργού πληθυσμού; Σύμφωνα με την απογραφή του 1907, ο πληθυσμός από 1.457.894 άτομα που ήταν το 1870 αυξήθηκε σε 2.631.952 το 1907, δηλαδή σχεδόν διπλασιάστηκε.⁹⁴ Αύξηση, όμως, χαρακτηρίζει και την περίοδο 1907-1920, κατά την οποία ο συνολικός πληθυσμός αυξήθηκε σε 5.531.474 άτομα, ενώ ο επαγγελματικά ενεργός πληθυσμός υπερδιπλασιάστηκε, καθώς από 727.085 άτομα που ήταν το 1907 έφτασε τα 1.610.286⁹⁵ το 1920, με κύριο χαρακτηριστικό την τάση συγκέντρωσης

⁹¹ Τσουκαλάς, Κ. (1977), *ό.π.*, σ. 177

⁹² Τσουκαλάς, Κ. (1977), *ό.π.*, σ. 177-178

⁹³ Τσουκαλάς, Κ. (1977), *ό.π.*, σ. 178

⁹⁴ Πετμεζάς, Σωκράτης, «Δημογραφία, Η δημογραφική συγκυρία: η δεύτερη φάση της διαδικασίας Δημογραφική Μετάβασης και η Υπερατλαντική Μετανάστευση», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, οι απαρχές τ.Α΄*, Αθήνα: βιβλιόραμα, σ. 42-50

⁹⁵ Φουντανόπουλος, Κώστας (1999), «Μισθωτή εργασία», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. 1900-1922, οι απαρχές*, τόμ:Α1, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 93

στις πόλεις του Πειραιά, της Ερμούπολης, του Βόλου, του Αγρινίου και αλλού⁹⁶. (βλ. Πίνακες 2,3)

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

		ΕΤΗ	
	1870	1907	1920
ΠΛΗΘΥΣ	1.45	2.631.952	5.531.
ΜΟΣ	7.894		474

Πηγή: Σ. Πετμεζάς σελ 42

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Στοιχεία ενεργού πληθυσμού

	ΕΤΗ	
ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	1907	1920
	727.085	1.610.286

Πηγή: Φουντανόπουλος 93

Η τάση αυτή για συγκέντρωση στις πόλεις δεν σημαίνει ότι επήλθε ένας γρήγορος μετασχηματισμός της Ελλάδας από αγροτική σε αστική χώρα. Αντίθετα, ο Σ. Πετμεζάς υποστηρίζει πως στις αρχές του 20ού αιώνα, παρά την ανάπτυξη των πόλεων, είχε συγκεντρωθεί στην ύπαιθρο πάρα πολύς κόσμος.⁹⁷ Ο αγροτικός πληθυσμός κατά την περίοδο 1907-1920 σχεδόν διπλασιάστηκε, αφού από 1.771.382 έφτασε τα 3.207.650 άτομα.⁹⁸

Αυτή η πληθυσμιακή κυριαρχία της υπαίθρου φανερώνει πως η ελληνική οικονομία εξακολουθούσε να στηρίζεται στη γεωργία, γεγονός που αποδεικνύεται και από τα ποσοστά απασχόλησης του ενεργού επαγγελματικά πληθυσμού στους

⁹⁶ Πετμεζάς, Σωκράτης, «Δημογραφία, Η δημογραφική συγκυρία: η δεύτερη φάση της διαδικασίας Δημογραφική Μετάβασης και η Υπερατλαντική Μετανάστευση», *ό.π.*, σ. 45.

⁹⁷ Πετμεζάς, Σωκράτης, «Δημογραφία, Η δημογραφική συγκυρία: η δεύτερη φάση της διαδικασίας Δημογραφική Μετάβασης και η Υπερατλαντική Μετανάστευση», *ό.π.*, σ. 44-45.

⁹⁸ Πετμεζάς, Σωκράτης, «Δημογραφία, Η δημογραφική συγκυρία: η δεύτερη φάση της διαδικασίας Δημογραφική Μετάβασης και η Υπερατλαντική Μετανάστευση», *ό.π.*, σ. 42.

διάφορους παραγωγικούς τομείς. Οι ιστορικοί αναφέρουν ότι το 1907 στον πρωτογενή τομέα απασχολούνταν το 47,02% του επαγγελματικά ενεργού πληθυσμού, στο δευτερογενή τομέα το 16,99% και στον τριτογενή τομέα το 35,99%, ενώ το 1920 τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 58,05%, 18,33% και 23,62%.⁹⁹ Εκτός από τον αγροτικό διαπιστώνουμε ότι ανεπτυγμένος ήταν και ο τριτογενής τομέας, στοιχείο ενδεικτικό της αύξησης των υπηρεσιών. Μικρότερη ανάπτυξη εμφάνιζε ο δευτερογενής τομέας, γεγονός που μαρτυρά την εξάρτηση του εργατικού πληθυσμού από την ύπαιθρο και την απασχόλησή του στη μικρή έγγεια ιδιοκτησία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Κατανομή ενεργού πληθυσμού κατά τομείς παραγωγής

	ΕΤΗ	
	1907	1920
ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	47,02%	58,05%
ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	16,99%	18,33%
ΤΡΙΤΟΓΕΝΗΣ	35,99%	20,84%

Πηγή:Ρηγίνος σελ75

Αυτή περίπου ήταν η κατανομή του πληθυσμού στον ελληνικό χώρο και στους τρεις παραγωγικούς τομείς (Βλέπε Πίνακα 4). Με τον ερχομό τους στις πόλεις, και παρά το γεγονός ότι η παραμονή αυτή ήταν για τους περισσότερους προσωρινή, τα άτομα αυτά αποτέλεσαν ένα εργατικό δυναμικό που απασχολήθηκε σε διάφορους τομείς. Συνιστούσαν έναν ιδιαίτερα ρευστό επαγγελματικά πληθυσμό, καθώς τα χαρακτήριζε έντονη κινητικότητα, τόσο από επαγγελματική άποψη (εύκολα μετακινούνταν από το ένα εργοστάσιο στο άλλο και από τη μισθωτή απασχόληση στην αυτοαπασχόληση) όσο και από κοινωνική, καθώς ήταν έντονη η προσπάθειά τους για κοινωνική άνοδο.¹⁰⁰

⁹⁹ Ρηγίνος, Μιχάλης (1987), *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα (1909-1936)*, Αθήνα: ΙΑΕΤΕ, σ. 75

¹⁰⁰ Πιζάνιας, Πέτρος (1993), *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 35-37, και βλέπε επίσης , Ρηγίνος, Μιχάλης,(2000), «Η Ελληνική Βιομηχανία, 1900-1940» στο: Χρ. Αγριαντώνη, Ε. Μπουρνόβα, Κ. Παπαθανασόπουλος, Γ. Προγουλάκης, Μ. Ρηγίνος, Τζ. Χαρλαύτη, Χρ. Χατζηιωσήφ (διεύθυνης Βασίλης Κρεμμυδάς), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-29^{ος} αιώνας)*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος, σ. 183

Τα επαγγέλματα που ασκούσε συχνότερα ο πληθυσμός αυτός ήταν, σύμφωνα με τις σχετικές απογραφές, αυτά του εργάτη και του υπηρέτη. Πράγματι, τα αριθμητικά δεδομένα δείχνουν την έκταση του φαινομένου από το 1870 ως το 1889.¹⁰¹ Οι εργάτες και οι υπηρέτες έφταναν τα 28.400 και 28.290 άτομα αντίστοιχα το 1870, ενώ το 1889 τα 55.881 και 53.744 άτομα.¹⁰² Η αύξησή τους ήταν λοιπόν σημαντική.

Ο ανδρικός πληθυσμός, που αποτελούσε σημαντικό ποσοστό του εργατικού δυναμικού, υποστηρίζεται πως κινούνταν μεταξύ αυτοαπασχόλησης και μισθωτής εργασίας, με ιδιαίτερη προτίμηση στην αυτοαπασχόληση και το μικρεμπόριο, όχι τόσο για οικονομικούς λόγους όσο για κοινωνικούς.¹⁰³ Αυτός είναι και ο λόγος που εμφανίζεται αυξημένος ο τομέας των υπηρεσιών, όπως είδαμε προηγουμένως. Εξάλλου, αναφέρεται πως ένα μεγάλο μέρος του εργατικού πληθυσμού εργαζόταν σε διάφορα μικροεπαγγέλματα του τριτογενή τομέα και της αυτοαπασχόλησης.¹⁰⁴ Ο υπόλοιπος ενεργός πληθυσμός ήταν κατανομημένος, σύμφωνα με τις σχετικές απογραφές, σε μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις (συνήθως επρόκειτο για εργαστήρια).¹⁰⁵ Ο υπόλοιπος εργατικός πληθυσμός απασχολούνταν σε βιομηχανίες και βιοτεχνίες. Το μεγαλύτερο ποσοστό του εργατικού δυναμικού στην αγορά εργασίας ήταν άνδρες.

Σύμφωνα με τη σχετική ιστοριογραφία, το 1875 οι άνδρες εργάζονταν κυρίως σε μηχανουργία, μεταλλεία, αλευρόμυλους, οινοπνευματοποιεία, εκκοκκιστήρια και πυριτιδοποιεία,¹⁰⁶ ενώ οι γυναίκες στα κλωστουφαντουργεία και στα μεταξουργεία.¹⁰⁷ Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Ρηγίνος όσον αφορά την κατά φύλο και ηλικία σύνθεση ενεργού πληθυσμού το 1907, έχουμε τα εξής στοιχεία: οι άνδρες ηλικίας άνω των 10 ετών ανέρχονταν σε ποσοστό 70,31% του συνολικού ανδρικού πληθυσμού, ενώ οι γυναίκες άνω των 10 ετών ανέρχονται σε ποσοστό 5,89% του συνολικού γυναικείου πληθυσμού.¹⁰⁸ Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1907 που παραθέτει η Λ. Παπαστεφανάκη, αποκτούμε μια εικόνα για την κατά φύλο

¹⁰¹ Αγριαντώνη, Χριστίνα (1986), *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος (ΙΑΕΤΕ), σ. 190

¹⁰² Αγριαντώνη, Χ. (1986), *ό.π.*, σ. 190.

¹⁰³ Ρηγίνος, Μιχάλης, (2000), «Η Ελληνική Βιομηχανία, 1900-1940», στο: Χρ. Αγριαντώνη, Ε. Μπουρνόβα, Κ. Παπαθανασόπουλος, Γ. Προγουλάκης, Μ. Ρηγίνος, Τζ. Χαρλαύτη, Χρ. Χατζηιωσήφ (διεύθυνση Βασίλης Κρεμμυδάς), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-29^{ος} αιώνας)* Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος,, σ. 183-185,202-204

¹⁰⁴ Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.*, σ. 93

¹⁰⁵ Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.*, σ. 94

¹⁰⁶ Παπαστεφανάκη, Λήδα, (2006), «Μισθωτή εργασία», στο: Κώστας Κωστής-Σωκράτης Πετμεζιάς (επιμ), *Η ανάπτυξη της ελληνικής Οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 271

¹⁰⁷ Παπαστεφανάκη, Λ. (2006), *ό.π.* σ. ,265-275

¹⁰⁸ Ρηγίνος, Μ. (1987), *ό.π.*, σ. 73-75

συμμετοχή στον δευτερογενή τομέα. Τα μεταλλεία απασχολούν το 99,08% της ανδρικής εργατικής δύναμης.¹⁰⁹ Το αντίστοιχο ποσοστό στον τομέα των μεταφορών ήταν 99,82%.¹¹⁰ Τα ποσοστά αυτά παραμένουν σχεδόν ίδια και στην απογραφή του 1920. Τα μεταλλεία λοιπόν αποτελούσαν τον κατεξοχήν χώρο επαγγελματικής απασχόλησης των ανδρών. Στο χώρο αυτό η γυναικεία εργασία εμφανίζεται σχεδόν μηδενική, γεγονός που αναδεικνύει το διαχωρισμό μεταξύ ανδρικής και γυναικείας απασχόλησης, του έμφυλου δηλαδή καταμερισμού εργασίας που χαρακτήριζε τον επαγγελματικό χώρο. Στην βιομηχανία το 1907, αναφέρεται πως η ανδρική εργατική δύναμη ανέρχεται σε 84% της συνολικής εργατικής δύναμης, ενώ η γυναικεία σε ποσοστό 16%.¹¹¹ Η γυναικεία εργατική δύναμη απασχολείται κυρίως στην κλωστοϋφαντουργία, σε ποσοστό 58% της συνολικής εργατικής δύναμης. Ακολουθεί η χημική βιομηχανία με αντίστοιχο ποσοστό 8,3% και η βιομηχανία του καπνού με 3-4%.¹¹² Στις οικιακές υπηρεσίες, η γυναικεία εργασία ανέρχεται σε ποσοστό 64%, ενώ η ανδρική αντιστοιχεί στο 36%.¹¹³

Σύμφωνα με τον Ρηγίνο, στην βιομηχανική απογραφή του 1920 στο σύνολο των εργατών, οι άνδρες σε ποσοστό καταλαμβάνουν το 78,95%, ενώ οι γυναίκες το 21,95%.¹¹⁴ Αναφέρεται επίσης πως η ανδρική εργατική δύναμη υπερέχει στους βιομηχανικούς κλάδους, με εξαίρεση τον κλάδο της υφαντουργίας που οι γυναίκες υπερέχουν με ποσοστό 74,08% και τον κλάδο των ενδυμάτων που οι γυναίκες υπερέχουν κατά 61,27%.¹¹⁵ Η παιδική εργασία, σύμφωνα με τα στοιχεία που παρατίθενται, εμφανίζεται αρκετά σημαντική. Τα νεαρά αγόρια απασχολούνται στις μικρές επιχειρήσεις και κυρίως στους κλάδους τροφίμων, μηχανουργίας και βιομηχανίας ξύλου.¹¹⁶ Σύμφωνα με τον Μ. Ρηγίνο, τα αγόρια ηλικίας 10-14 ετών εργάζονται ως μαθητευόμενοι σε ποσοστό 69,5%, ενώ τα κορίτσια της ίδιας ηλικίας εργάζονται στη μαθητεία σε ποσοστό 37,44%.¹¹⁷ Η μαθητεία στα αγόρια εθεωρείτο πολύ σημαντική, γιατί ένα μεγάλο μέρος αυτών έμπαινε στην παραγωγική διαδικασία

¹⁰⁹ Παπαστεφανάκη, Λήδα, (2006), «Μισθωτή εργασία», *ό.π.*, σ. 272

¹¹⁰ Παπαστεφανάκη, Λ. (2006), *ό.π.*, σ. 272

¹¹¹ Παπαστεφανάκη, Λ. (2006), *ό.π.*, σ. 272

¹¹² Παπαστεφανάκη, Λ. (2006), *ό.π.*, σ. 272

¹¹³ Παπαστεφανάκη, Λ. (2006), *ό.π.*, σ. 277

¹¹⁴ Ρηγίνος, Μιχάλης, (2000), «Η Ελληνική Βιομηχανία, 1900-1940» στο: Χρ.Αγριαντώνη, Ε. Μπουρνόβα, Κ. Παπαθανασόπουλος, Γ. Προγουλάκης, Μ. Ρηγίνος, Τζ. Χαρλαύτη, Χρ. Χατζηιωσήφ (διευθύντης Βασίλης Κρεμμυδάς), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-29^{ος} αιώνας)* Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος, σ. 134-135.

¹¹⁵ Ρηγίνος, Μ.(2000), *ό.π.*, σ. 134-135

¹¹⁶ Ρηγίνος, Μ. (2000), *ό.π.* σ. ,141

¹¹⁷ Ρηγίνος, Μ.(2000), *ό.π.*, σ. 141.

ως μαθητευόμενοι τεχνίτες σε μικρά εργαστήρια ή ως βοηθοί κάποιου τεχνίτη με πενιχρή αμοιβή, προκειμένου ν' αποκτήσουν κάποια ειδικευση.¹¹⁸ Θα ασχοληθούμε εκτενέστερα με την παιδική εργασία σε άλλο κεφάλαιο της εργασίας αυτής.

Ιδιαίτερο κεφάλαιο θα αφιερώσουμε και στη γυναικεία εργασία, θεωρούμε όμως σκόπιμο να αναφέρουμε εδώ ορισμένα ακόμα φαινόμενα και στοιχεία που αφορούν στο θέμα. Τον 19ο αιώνα, στο πλαίσιο του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, η μισθωτή εργασία των γυναικών αναπτύχθηκε από τη δεκαετία του 1850 και εξής υπό τη σκέπη της φιλανθρωπίας, ενώ στη συνέχεια τροφοδοτήθηκε ιδιαίτερα είτε από την άφιξη προσφυγικών πληθυσμών (π.χ. από την Κρήτη, ως συνέπεια των επαναστατικών κινημάτων εκεί ως τα τέλη του αιώνα) είτε από τις αρχές κυρίως του 20ού αιώνα, από εσωτερικά μεταναστευτικά ρεύματα. Η μισθωτή εργασία των γυναικών έκανε πιο έντονη την παρουσία της, όταν οι γυναίκες έπρεπε να ενισχύσουν το οικογενειακό εισόδημα, ενώ σε ότι αφορά τη βιομηχανία ιδιαίτερα, η παραμονή τους ή όχι εξαρτώταν επίσης από οικογενειακούς καταναγκασμούς (π.χ. με το γάμο συνήθως επέστρεφαν στα οικιακά καθήκοντα). Φθινή και πειθαρχημένη, η γυναικεία εργατική δύναμη, συγκεντρώθηκε στους κλάδους της κλωστοϋφαντουργίας (κυρίως), των ενδυμάτων και του καπνού. Υποστηρίζεται μάλιστα πως οι κλάδοι αυτοί συγκέντρωναν σε μεγάλο βαθμό ανήλικα κορίτσια.¹¹⁹

Ας δούμε αναλυτικότερα πώς καταγράφηκε η γυναικεία εργασία από τους ιστορικούς με στοιχεία που αντλήθηκαν από τις απογραφές. Στην απογραφή του 1870 αναφέρεται πως σε σύνολο 556.507 ατόμων που δήλωσαν επάγγελμα οι 22.665 ήταν εργάτες και οι 5.735 εργάτριες.¹²⁰ Ο αριθμός αυτός αφορούσε μόνο τις εργάτριες των εργοστασίων, γιατί υπήρχε ένα πολύ μεγάλο ποσοστό που δούλευε με το σύστημα της κατ' οίκον εργασίας, που ωστόσο δεν έχει καταγραφεί πουθενά.¹²¹ Η Ζ. Σαλίμπα υποστηρίζει ότι η απογραφή του Α. Μανσόλα, το 1875, μας δίνει μια πιο ξεκάθαρη εικόνα για τη γυναικεία απασχόληση στη μισθωτή εργασία. Σύμφωνα μ' αυτήν, οι γυναίκες αποτελούσαν το 23,88% του συνόλου των εργαζομένων στη βιομηχανία. Απ' αυτές το 46,46% απασχολούνταν σε μεταξουργία και το 34,66% σε βαμβακοκλωστήρια.¹²²

¹¹⁸ Ρηγίνος, Μ. (2000), *ό.π.*, σ. 198-200.

¹¹⁹ Ρηγίνος, Μ. (2000), *ό.π.*, σ. 198-200.

¹²⁰ Σαλίμπα, Ελισάβετ (2003), *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Αθήνα: ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ-ΚΝΕ/ΕΙΕ, σ. 21-22

¹²¹ Σαλίμπα, Ελ. (2003), *ό.π.*, σ. 20-21.

¹²² Σαλίμπα, Ελ. (2003), *ό.π.*, σ. 23-24.

Στη δεύτερη απογραφή του 1907 η Ζ. Σαλίμπα αναφέρει ότι καταγράφονται σε σύνολο 189.442 εργαζομένων 165.618 άνδρες και 23.824 γυναίκες. Όσες γυναίκες απασχολούνταν σε παραδοσιακά επαγγέλματα ασχολούνταν με τη ραπτική, ενώ όσες υπάγονταν στη μισθωτή εργασία εργάζονταν σε ραφεία, ατελιέ και υφαντήρια. Σύμφωνα με την ίδια απογραφή, η υφαντική ήταν ο κατεξοχήν κλάδος απασχόλησης των γυναικών. Στη συγκεκριμένη απογραφή υπήρχε η επισήμανση ότι δεν διευκρινιζόταν αν οι γυναίκες εργάζονταν σε βιοτεχνίες ή βιομηχανίες, αλλά ότι η καταγραφή γινόταν κατά κλάδο. Πάντως, ο αριθμός των γυναικών που ασχολούνταν με την υφαντική ανερχόταν σε 17.251 άτομα. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε πως η εργασία στην υφαντική ή τη ραπτική παρουσίαζε μεγάλη γεωγραφική διασπορά στις πόλεις όσον αφορά τη βιομηχανία και στην ύπαιθρο όσον αφορά τη βιοτεχνία και την οικοτεχνία. Μια άλλη παρατήρηση είναι ότι το επάγγελμα δεν ήταν καθαρά γυναικοκρατούμενο. Αντίθετα, σε πολλές περιοχές της υπαίθρου ασκούνταν αποκλειστικά από άνδρες. Σύμφωνα πάντα με την ίδια ιστορικό, οι γυναίκες που ασχολούνταν με την υφαντική ζούσαν κυρίως στις επαρχίες Αττικής, Ζακύνθου και Σύρου.¹²³

Η τρίτη απογραφή πραγματοποιήθηκε το 1920, όταν η Ελλάδα είχε πια βγει από τους Βαλκανικούς πολέμους, γεγονός που επηρέασε τη βιομηχανία και κατ' επέκταση και τη γυναικεία εργασία. Η απογραφή αυτή θεωρείται ακριβέστερη ως προς τα στοιχεία της. Ανέφερε λοιπόν πως το γυναικείο εργατικό δυναμικό ήταν συγκεντρωμένο σε ορισμένους κλάδους και σε μεγάλες επιχειρήσεις (άνω των 25 ατόμων). Ανερχόταν σε ποσοστό 29,10% στην υφαντουργία, 24,52% στον κλάδο των ενδυμάτων και 13,20% στην καπνοβιομηχανία.¹²⁴ Από γεωγραφική άποψη, το γυναικείο εργατικό δυναμικό ήταν συγκεντρωμένο στο μεγαλύτερο μέρος του στη Βοιωτία και στο μικρότερο στη Θεσσαλονίκη. Αυτό που πρέπει να επισημανθεί είναι η ηλικία των εργατριών. Αναφέρεται ότι πολύ μικρό ποσοστό γυναικών μπήκε στην αγορά εργασίας κάτω των 18 ετών,¹²⁵ σε αντίθεση με τα μέχρι τότε στοιχεία που έδειχναν πως οι εργάτριες έμπαιναν στην αγορά εργασίας σε ηλικία 10-12 ετών.

Ενώ κάπως έτσι πολύπλοκα καταγράφεται ο ανδρικός και γυναικείος εργατικός πληθυσμός στην αγορά εργασίας, καθιστώντας εμφανή έναν διαχωρισμό μεταξύ τους,

¹²³ Σαλίμπα, Ελ. (2003), *ό.π.*, σ. 23-28,

¹²⁴ Σαλίμπα, Ελ. (2003), *ό.π.* σ. 29.

¹²⁵ Σαλίμπα, Ελ. (2003), *ό.π.*, σ. 34.

υπάρχουν κάποια στοιχεία που προσδιορίζουν πιο συνολικά αυτό το εργατικό δυναμικό. Τα στοιχεία αυτά είναι η κινητικότητα και η προσωρινότητα στην εργασία. Η κινητικότητα, επαγγελματική και κοινωνική, είναι ένα γεγονός που χαρακτηρίζει το εργατικό δυναμικό καθ' όλη την διάρκεια της εκβιομηχάνισης. Ανάγεται στο σύστημα αξιών της ελληνικής κοινωνίας, η οποία στέκεται αρνητικά απέναντι στη χειρωνακτική εργασία.¹²⁶ Σύμφωνα με τον Μ. Ρηγίνο το κυρίαρχο σύστημα αξιών θεωρεί την μισθωτή εργασία απαξία,¹²⁷ με αποτέλεσμα γυναίκες και άνδρες εργάτες να προσπαθούν να ξεφύγουν από αυτήν. Η φιλοδοξία τους, εξάλλου, για μια ανώτερη κοινωνική θέση ενδυναμώνει το συναίσθημα της αποστροφής προς την εργασία αυτή. Οι άνδρες εμφανίζονται να εναλλάσσουν επαγγέλματα, και από μισθωτοί να γίνονται αυτοαπασχολούμενοι και το αντίθετο. Όσοι εργάζονται στα εργοστάσια, η παραμονή τους εκεί διαρκεί πολύ λίγο, συνήθως μέχρι να αποκτήσουν το ανάλογο κομπόδεμα, ώστε να κατορθώσουν κάνουν στη συνέχεια μια δική τους δουλειά. Ο Μ. Ρηγίνος αναφέρει πως οι εφημερίδες της εποχής καταγράφουν το φαινόμενο της κινητικότητας των εργατών: περιγράφουν πώς οι εργάτες μετά από διάστημα 10-15 ετών και αφού συγκέντρωναν τα απαραίτητα χρήματα έφευγαν από καθεστώς της μισθωτής εργασίας (στις βιομηχανίες) και άνοιγαν ένα δικό τους μαγαζί¹²⁸. Είναι ωστόσο σημαντικό να αναφερθεί ότι στα εργοστάσια, η κινητικότητα αυτή αφορά μόνο τους ανειδίκευτους εργάτες. Πιο συγκεκριμένα, οι μελετητές υποστηρίζουν¹²⁹, ότι οι ειδικευμένοι εργάτες και τεχνίτες που αμείβονται με μισθό (εργατική αριστοκρατία) διανύουν συνήθως όλο τον επαγγελματικό τους βίο στην εργοστάσιο. Θεωρούν ασύμφορο να μετακινηθούν στα μικροεπαγγέλματα, γιατί σίγουρα δεν θα κέρδιζαν περισσότερο από τον μισθό που ήδη έπαιρναν, αλλά ούτε θα είχαν καλύτερη θέση σε σχέση με αυτή στο εργοστάσιο.¹³⁰ Αντίθετα, οι ανειδίκευτοι εργάτες φαίνεται να μετακινούνται διαρκώς σε όλο το φάσμα της αγοράς εργασίας, και να προτιμούν το εμπόριο και την αυτοαπασχόληση, έστω και αν έβγαζαν λιγότερα χρήματα από ότι στο εργοστάσιο. Σύμφωνα με τον Μ. Ρηγίνο, το μοντέλο της αυτόνομης επιβίωσης ήταν κυρίαρχο για τους άνδρες, γιατί παρέπεμπε στο αγροτικό τους παρελθόν.¹³¹

¹²⁶ Ρηγίνος, Μιχάλης, (2000), «Η Ελληνική Βιομηχανία, 1900-1940» *ό.π.*, 183

¹²⁷ Ρηγίνος, Μ. (2000), *ό.π.*, σ. 203

¹²⁸ Ρηγίνος, Μ. (2000), *ό.π.*, σ. 203

¹²⁹ Ρηγίνος, Μ. (2000), *ό.π.*, σ. 202, και Πιζάνιας Π. (1993), *ό.π.*, σ. 36-38

¹³⁰ Πιζάνιας, Π. (1993), *ό.π.*, σ. 36.

¹³¹ Ρηγίνος, Μ. (2000), *ό.π.*, σ. 203

3.α Μισθοί και ημερομίσθια

Σημαντικό χώρο στις ιστορικές μελέτες για την αγορά εργασία καταλαμβάνουν το ύψος των αμοιβών και τα συστήματα αμοιβών. Το θέμα των μισθών και των ημερομισθίων θεωρείται κεντρικό από οικονομική και κοινωνική άποψη, γιατί καθορίζει την αγοραστική δύναμη κάθε εργαζόμενου και άρα συνδέεται άμεσα με το βιοτικό επίπεδο του ίδιου και της οικογένειάς του.¹³² Αποτελεί το βασικό μέσο επιβίωσης της εργατικής οικογένειας και το καθοριστικό μέγεθος για τη μέτρηση της εξαθλίωσής της.¹³³

Στις σχετικές μελέτες το ύψος των ημερομισθίων προσεγγίστηκε με δύο τρόπους: αφενός ως συνάρτηση των συγκυριακών φαινομένων και της αγοράς εργασίας, ως προς τη ζήτηση και την προσφορά εργασίας¹³⁴ και αφετέρου ως αποτέλεσμα του κατακερματισμού της αγοράς¹³⁵. Το γεγονός αυτό, μάλιστα, διαφοροποιούσε και το ύψος των μισθών ανά πόλη.

Αν και υπάρχει διάσταση απόψεων ως προς το ύψος των ημερομισθίων κατά την περίοδο με την οποία ασχολούμαστε, όλοι οι μελετητές συμφωνούν πως το κύριο χαρακτηριστικό των εργατικών αμοιβών κατά την εκβιομηχάνιση ήταν η μεγάλη απόσταση ανάμεσα στην αμοιβή της ειδικευμένης και της ανειδίκευτης εργασίας.¹³⁶ Υποστηρίζεται, δηλαδή, πως η αμοιβή των ειδικευμένων και των εισαγόμενων από το εξωτερικό εργατών ήταν υψηλή, ενώ αντίθετα η αμοιβή των ανειδίκευτων εργατών κυμαινόταν σε πολύ χαμηλά επίπεδα σε σύγκριση με την πρώτη.

Μια πρώτη σειρά μελετών αναφέρει ότι, σε όλη τη διάρκεια της εκβιομηχάνισης, τα ημερομίσθια παρέμειναν χαμηλά λόγω της υπερπροσφοράς ανειδίκευτης εργασίας και της αθρόας εισόδου παιδιών και γυναικών στη μισθωτή εργασία, γεγονότων που πίεζαν τα ημερομίσθια προς τα κάτω. Σε αυτή την πτωτική τάση των ημερομισθίων έπαιξε καθοριστικό ρόλο, σύμφωνα με αυτές τις μελέτες, η λεγόμενη «πολυσθένεια» της ελληνικής οικογένειας, η οποία αποδέσμευε εποχικά και ακανόνιστα την εργασία των μελών της, σε διάφορους τομείς, μια πρακτική που επέτρεπε στον τομέα της βιομηχανίας να παραμένουν οι μισθοί κάτω από το επίπεδο του συνολικού κόστους

¹³² Ρηγίνος, Μ. (1987), *ό.π.*, σ. 224

¹³³ Ρηγίνος, Μ. (1987), *ό.π.*, σ. 223-225

¹³⁴ Ρηγίνος, Μ. (1987), *ό.π.*, σ. 9

¹³⁵ Χατζηιωσήφ, Χρήστος (1993), *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830-1940*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 33

¹³⁶ Φουντανόπουλος, Κώστας, (1999), «Μισθωτή εργασία», *ό.π.*, σ. 95-97

εργασίας.¹³⁷ Οι συγγραφείς των μελετών αυτών θεωρούσαν τα χαμηλά ημερομίσθια ως ένα από τα αίτια επιβίωσης της βιομηχανίας στην Ελλάδα,¹³⁸ τονίζοντας, παράλληλα, τη μεγάλη απόκλιση που υπήρχε ανάμεσα στο ύψος της αμοιβής της ειδικευμένης και της ανειδίκευτης εργασίας.¹³⁹

Άλλες μελέτες, οι περισσότερες από τις οποίες εκδόθηκαν μετά το 1980, υποστήριζαν πως η αμοιβή της εξαρτημένης εργασίας κατά την ίδια περίοδο παρουσίαζε ανοδική τάση. Υποστήριζαν, μάλιστα, ότι γι' αυτόν ακριβώς το λόγο δεν δημιουργήθηκε στην Ελλάδα ένα εξαθλιωμένο προλεταριάτο,¹⁴⁰ όπως συνέβη σε άλλες χώρες, προσθέτοντας ότι το γεγονός αυτό αποτελούσε ιδιοτυπία της ελληνικής κοινωνίας. Σ' αυτό το πλαίσιο, υπήρξαν μελέτες, οι οποίες προσδιόρισαν συστηματικότερα την εξέλιξη των μισθών, την οποία ερμήνευαν τόσο δια του συνδυασμού των ονομαστικών ημερομισθίων¹⁴¹ με τα χρονικά και τοπικά συγκυριακά φαινόμενα,¹⁴² όσο και σε σχέση με την εξέλιξη των τιμών των αγαθών. Έδωσαν έτσι το μέτρο για να εκτιμηθεί το επίπεδο διαβίωσης των εργατών. Τα ευρήματα των ερευνών ενίσχυσαν την άποψη περί μεταβλητότητας και ελαστικότητας των ημερομισθίων. Εξίσου σημαντική στις μελέτες αυτές, οι οποίες εστιάζουν κυρίως στις αρχές του 20ού αιώνα, είναι η κατασκευή χρονολογικών σειρών ως προς την εξέλιξη των μισθών, παρά τις ελλείψεις των πηγών.¹⁴³

Σύμφωνα με τις προαναφερθείσες μελέτες, η πρώτη αξιόπιστη επίσημη πηγή προέκυψε μετά τη συγκρότηση του Σώματος Επιθεώρησης Εργασίας το 1912.¹⁴⁴ Το Σώμα αυτό συνέταξε την πρώτη έκθεσή του το 1913 και λίγο αργότερα παρουσίασε μια πλήρη και συστηματική καταγραφή της κίνησης των αμοιβών. Αυτά τα δύο κείμενα θεωρήθηκαν ορόσημα, λόγω του πλούτου και της ακρίβειας των πληροφοριών τους. Οι προηγούμενες καταγραφές διακρίνονται για την αποσπασματικότητα των πληροφοριών τους, ενώ οι πηγές της ακόλουθης περιόδου 1922-1929¹⁴⁵ έχουν πρόβλημα αξιοπιστίας. Η δε πρώτη εργατική απογραφή, που διεξήχθη το 1932, θεωρείται από τους ιστορικούς ελλιπής, καθώς πολλοί είναι οι

¹³⁷ Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.*, σ. 95-96

¹³⁸ Αγριαντώνη, Χριστίνα (1999), «Βιομηχανία», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. 1900-1922, οι απαρχές*, τόμ. Α1, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 199

¹³⁹ Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.*, σ. 100

¹⁴⁰ Τσουκαλάς, Κ. (1977), *ό.π.*, σ. 205.

¹⁴¹ Ρηγίνος, Μ. (1987), *ό.π.*, σ. 11.

¹⁴² Ρηγίνος, Μ. (1987), *ό.π.*, σ. 231.

¹⁴³ Ρηγίνος, Μ. (1987), *ό.π.*, σ. 18-20.

¹⁴⁴ Ρηγίνος, Μ. (1987), *ό.π.*, σ. 18

¹⁴⁵ Ρηγίνος, Μ. (1987), *ό.π.*, σ. 19

παράγοντες που δεν ελήφθησαν υπόψη ή παρουσίασαν προβλήματα, όπως π.χ. η κατηγοριοποίηση των εργατών.¹⁴⁶

Ας δούμε, λοιπόν, τη χρονική εξέλιξη της αμοιβής της εξαρτημένης εργασίας. Κατά την περίοδο 1870-1876, το ημερομίσθιο ανερχόταν σε 2 ως 3 δραχμές για τους άνδρες, σε 1 ως 1,5 δραχμές για τις γυναίκες και σε 0,20 ως 1 δραχμή για τα παιδιά, ενώ η ειδικευμένη εργασία ξεπερνούσε τις 4 δραχμές, σύμφωνα με τη Χ.Αγριαντώνη.¹⁴⁷

Κατά τη δεκαετία 1880-1890, τα ημερομίσθια παρέμειναν ίδια. Οι μελετητές θεώρησαν τις υψηλές τιμές τους μόνιμο φαινόμενο της περιόδου, το οποίο σύνδεσαν με τα μεγάλα έργα υποδομής, την επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας και την αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας. Κατά την περίοδο 1900-1912, τα ημερομίσθια κυμάνθηκαν σε σταθερά επίπεδα με ανοδικές τάσεις λόγω, κυρίως, της μετανάστευσης και της πτώσης του συναλλάγματος. Κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους αυξήθηκαν, λόγω της επιστράτευσης των ανδρών, του μεγαλύτερου δηλαδή μέρους του εργατικού δυναμικού, γεγονός που αύξησε τη ζήτηση εργασίας στους κλάδους των τροφίμων και της υφαντουργίας. Με εξαίρεση τον κλάδο της υφαντουργίας, στον οποίο οι αμοιβές διατηρήθηκαν σταθερές επί μακρόν (ενδεικτικό είναι το ότι οι αμοιβές των γυναικών στον κλάδο αυτό δεν επηρεάστηκαν ούτε από την κρίση του 1929-1930), το 1917 έπεσαν για πρώτη φορά, για να σημειώσουν νέα αύξηση κατά τη διετία 1919-1920.¹⁴⁸ Στις σχετικές μελέτες αναφέρεται ως σημαντικός λόγος έλλειψης εργατικών χεριών η λειτουργία των βιοτεχνιών, που απορροφούσαν σημαντικό ποσοστό του εργατικού δυναμικού. Σ' αυτά τα επίπεδα κυμάνθηκε το ύψος των ημερομισθίων, ιδιαίτερα στη βιομηχανία, που θεωρήθηκε ο κλάδος με την κατεξοχήν έλλειψη εργατικών χεριών.

Πώς διαμορφώθηκαν, όμως, τα συστήματα αμοιβών; Είναι ένα θέμα που θα μας απασχολήσει στο σημείο αυτό, καθώς θεωρήθηκε ότι η πολλαπλότητα των αμοιβών που χαρακτήριζε την αγορά εργασίας εκείνη την εποχή υπήρξε ένας από τους ανασταλτικούς παράγοντες για τη συγκρότηση κοινής συνείδησης στην υπό διαμόρφωση εργατική τάξη.

¹⁴⁶ Ρηγίνος, Μ. (1987), *ό.π.*, σ.20

¹⁴⁷ Αγριαντώνη, Χριστίνα (1986), *ό.π.*, σ. 197

¹⁴⁸ Ρηγίνος, Μ. (1987), *ό.π.*, σ. 223-230

3.β Συστήματα αμοιβών

Στην ενότητα αυτή θα αναφερθούμε στους πολλαπλούς τρόπους πληρωμής του εργατικού δυναμικού κατά την περίοδο που μελετάμε και στο ρόλο που αυτοί έπαιξαν κοινωνικά και συνειδησιακά στους εργάτες.

Ο 19ος αιώνας χαρακτηριζόταν από πολυμορφία ως προς τις αμοιβές. Αμοιβή σε χρήμα ή σε είδος ή και τα δύο, αμοιβή με ημερομίσθιο, αμοιβή με βάση την απόδοση, αμοιβή κατ' αποκοπήν, αμοιβή με βάση τον χρόνο εργασίας ήταν τρόποι με τους οποίους μπορούσε κάποιος να αμειφθεί για την εργασία που προσέφερε. Ο τρόπος αμοιβής καθοριζόταν είτε από το είδος της εργασιακής σχέσης (δηλαδή από το αν επρόκειτο για μισθωτή εργασία ή όχι) είτε από το βαθμό ορθολογικής οργάνωσης της εργασίας και, κατ' επέκταση, τη ζήτηση ειδικευμένης ή ανειδίκευτης εργασίας. Καθοριζόταν επίσης από τη βαθμίδα της ιεραρχίας στην οποία ανήκε ο εργαζόμενος.

Ο Μ. Ρηγίνος υποστηρίζει ότι στις μεγάλες βιομηχανίες συνηθιζόταν η κατ' απόδοση αμοιβή λόγω της ορθολογικής τους οργάνωσης. Αναφέρει επίσης ότι το 1917 το 18,13% των εργατών στην Αθήνα και τον Πειραιά αμειβόταν κατ' αποκοπή. Το είδος αυτό της αμοιβής ήταν κυρίαρχο στις μικρές βιοτεχνικές μονάδες (βυρσοδεψεία, ξυλουργεία, κ.ά.). Αντίθετα, την ίδια χρονιά, το 81,87% του εργατικού δυναμικού των εργοστασίων αμειβόταν με μεροκάματο. Η πλειονότητα αυτού του δυναμικού ήταν οι εργάτριες στα υφαντουργεία του Πειραιά. Στην υφαντουργία ήταν κυρίαρχος αυτός ο τρόπος πληρωμής, καθώς χρησιμοποιούνταν σε πολύ μεγάλο βαθμό ανειδίκευτοι εργάτες, οι οποίοι κατά κανόνα πληρώνονταν με ημερομίσθιο. Το ίδιο ίσχυε και για τις ανειδίκευτες εργάτριες. Αντίθετα, οι υφάντριες, που θεωρούνταν ειδικευμένες, αμείβονταν με βάση την απόδοσή τους, ενώ οι τεχνίτριες, που βρίσκονταν υψηλότερα στην ιεραρχική κλίμακα, αμείβονταν σαν ανεξάρτητες επαγγελματίες. Τέλος, με μισθό πληρώνονταν, συνήθως, οι ειδικευμένοι εργάτες και κυρίως οι εργαζόμενοι στους κλάδους της αλευροβιομηχανίας, της οινοπνευματοποιίας, της υφαντουργίας, κ.α.

Η κοινωνική διάσταση της αμοιβής είναι ένα γεγονός που απασχόλησε τους μελετητές. «Η αμοιβή χωρίζει» αναφέρει ο Π. Πιζάνιας,¹⁴⁹ θέλοντας να καταστήσει σαφείς τις διαφοροποιήσεις που φέρνει ο τρόπος της αμοιβής και όχι το ύψος αυτής.

¹⁴⁹ Πιζάνιας, Π. (1993), ό.π., σ.30

Αν και ο Π. Πιζάνιας αναφέρεται κυρίως στην μετέπειτα περίοδο από αυτή που μελετάμε, ωστόσο η διάσταση αυτή της αμοιβής συναντάται διαχρονικά.

Οι διαιρέσεις, όπως είδαμε, ως προς τον τρόπο πληρωμής, διαιρεί αντίστοιχα και τις ομάδες εργατών ανάλογα με τον τρόπο που αμείβονται. Σύμφωνα με αυτόν τον διαχωρισμό κάθε ομάδα εργαζομένου έχει διαφορετικά συμφέροντα και διεκδικεί με διαφορετικό τρόπο και ένταση τα δικαιώματά του. Συχνά οι ομάδες αυτές, όπως υποστηρίζεται, είναι ανταγωνιστικές μεταξύ τους, γιατί κάθε μία αντιλαμβάνεται διαφορετικά την επαγγελματική και κοινωνική της θέση και η αλληλεγγύη μεταξύ τους είναι μηδαμινή. Οργανώνονται διαφορετικά, διεκδικούν διαφορετικά πράγματα. Σύμφωνα με τον Π. Πιζάνια, εμφανίζονται πολλές επαγγελματικές οργανώσεις με διαφορετικές επιδιώξεις. Η αμοιβή με το κομμάτι θέτει πολλές διαφοροποιήσεις, σε σχέση με τους άλλους τρόπους αμοιβής. Ο εργαζόμενος που αμείβεται με αυτό τον τρόπο δεν μπορεί να αναπτύξει συλλογική δράση και να διεκδικήσει αύξηση της αμοιβής ή των συνθηκών εργασίας. Η αμοιβή σε σχέση με το χρόνο εργασίας είναι δική του υπόθεση και εξαρτάται από το πόσο αποτελεσματικά θα διαχειριστεί ο ίδιος το χρόνο, ώστε να αμειωθεί περισσότερο. Επιπλέον, ο εργαζόμενος αυτός δεν μπορεί να επωφεληθεί από κανένα μέσο προστασίας ή κοινωνικής πρόνοιας, που παρέχεται στους άλλους εργαζόμενους. Διαχωρισμό όμως καθιστά και η αμοιβή με μισθό και ημερομίσθιο. Οι εργάτες που αμείβονται με μισθό, κατά κύριο λόγο είναι ειδικευμένοι εργάτες-τεχνίτες, και οργανώνονται με διαφορετικό τρόπο. Οι εργαζόμενοι με μισθό έχουν άλλα συμφέροντα από τους εργαζόμενους με ημερομίσθιο. Οι διαφορές αυτές πηγάζουν ενδεχομένως και απ' το στοιχείο της μονιμότητας. Οι αμοιβόμενοι με μισθό εργαζόμενοι αντιμετωπίζουν πιο μόνιμα τη θέση τους στις βιομηχανίες. Αντίθετα, οι εργαζόμενοι με ημερομίσθιο, που είναι κατά κύριο λόγο οι ανειδίκευτοι, αντιμετωπίζουν πιο ευκαιριακά την εργασία τους και, ως εκ τούτου, προβάλλουν διαφορετικά αιτήματα¹⁵⁰.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, με βάση τα όσα αναφέραμε την πολυπλοκότητα της αγοράς εργασίας τόσο ως προς τις κατηγορίες των εργαζομένων, τις εργασιακές σχέσεις και τα συστήματα αμοιβών, αλλά και ως προς τα δομικά στοιχεία του εργατικού δυναμικού. Επίσης, θέσαμε και την έμφυλη διάσταση αυτών των διαφοροποιήσεων. Όλα αυτά τα στοιχεία καθόρισαν για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα την συμπεριφορά του εργατικού δυναμικού, οικονομικά και ιδεολογικά.

¹⁵⁰ Πιζάνιας, Π., (1993), ό.π. , σ.30-32.

4. ΕΡΓΑΣΙΑ ΑΝΗΛΙΚΩΝ

4.α. Παιδική ηλικία και αγορά εργασίας

Η παιδική εργασία θεωρείται ένα από τα πιο σημαντικά κεφάλαια στην ιστορία της εργασίας. Ως κοινωνικό και οικονομικό φαινόμενο είχε παράλληλη πορεία με τη γυναικεία εργασία κατά την περίοδο που μελετάμε. Υπήρξε το πρώτο αντικείμενο νομοθετικής ρύθμισης,¹⁵¹ γεγονός που μαρτυρά τόσο την έκτασή της όσο και την ανάγκη για προστασία των ανήλικων εργαζομένων.

Η νοηματοδότηση της παιδικής ηλικίας και η αντιμετώπιση της παιδικής εργασίας διαφοροποιούνται κοινωνικά και χρονικά. Η έννοια της παιδικής ηλικίας και τα όριά της διαφέρουν ανάλογα με την κοινωνική τάξη από την οποία προέρχονται τα παιδιά. Σύμφωνα με τον Α. Λιάκο, «η παιδικότητα ήταν προνόμιο των ανώτερων κοινωνικών τάξεων»¹⁵². Πράγματι, στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις φαίνεται πως η περίοδος της παιδικότητας δεν υπήρχε για τα παιδιά, που εισέρχονταν πολύ νωρίς στον κόσμο των μεγάλων παίρνοντας ενεργά μέρος στον αγώνα για επιβίωση είτε στην ύπαιθρο είτε στις πόλεις. Το θέμα της επιβίωσης αντιμετωπιζόταν συλλογικά από την οικογένεια. Κάθε μέλος της αναλάμβανε κάποια οικονομική δραστηριότητα, ώστε να συνεισφέρει στο οικογενειακό εισόδημα. Το φαινόμενο αυτό ορίστηκε ως «πολυσθένεια των κοινωνικών υποκειμένων»¹⁵³. Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με τον Γ. Ληξουριώτη, στα φτωχά νοικοκυριά η παροχή εργασίας από τα παιδιά συνιστούσε ένα είδος «φυσικής υποχρέωσης», μια ανταπόδοση στην προστασία που τους προσέφεραν οι γονείς τους¹⁵⁴. Σύμφωνα με τον ίδιο, τα παιδιά υποτάσσονταν στην κανονιστική εξουσία του αρχηγού της οικογένειας¹⁵⁵.

Στην ύπαιθρο τα παιδιά, ακόμα και πριν την βιομηχανική εποχή (αλλά και μετά την έναρξή της), συμμετείχαν ενεργά στις δραστηριότητες του νοικοκυριού εντός και εκτός σπιτιού, στις αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες, αλλά και σε άλλες

¹⁵¹ Λιάκος, Αντώνης, (1993), *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος (ΙΕΠΕΤΕ), σ 274

¹⁵² Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 274.

¹⁵³ Φουντανοπουλος, Κώστας, (1999), «Μισθωτή εργασία», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. 1900-1922, οι απαρχές*, τόμ:Α1, Αθήνα: Βιβλιόραμα., σ. 96

¹⁵⁴ Ληξουριώτης, Γιάννης (1988), «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαιού στην Ελλάδα. Η περίπτωση της παιδικής εργασίας.» , στο: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος- Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Κρήτη: Πανεπιστημιακές εκδόσεις, σ. 208

¹⁵⁵ Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 208

ασχολίες (κυρίως στις πόλεις). Χρειάστηκε η νομοθετική επέμβαση του κράτους με τη θέσπιση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης το 1834, για να τεθεί ένα όριο στην παιδική εργασία και ν' αναδειχθεί η ανάγκη για προστασία της παιδικής ηλικίας¹⁵⁶.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, πως στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις τα παιδιά αποτελούσαν για την οικογένεια κυρίως οικονομικές μονάδες, που με την εργασία τους συνέβαλλαν στην επιβίωσή της. Έτσι, δεν είχαν την ευκαιρία να βιώσουν την παιδικότητά τους, αφού έμπαιναν στην παραγωγική διαδικασία ακόμα και από την ηλικία των επτά με οκτώ ετών¹⁵⁷.

Η παιδική εργασία χρησιμοποιούνταν ευρέως τόσο μέσα στην οικογένεια, στο πλαίσιο του έμφυλου καταμερισμού εργασίας¹⁵⁸, όσο και εκτός αυτής, όταν οι οικονομικές ανάγκες ανάγκαζαν τα νεαρά μέλη της να βγουν στην αγορά εργασίας και να προσφέρουν ένα συμπληρωματικό μεροκάματο στο οικογενειακό εισόδημα. Το ίδιο συνέβαινε και με τα ορφανά παιδιά, που έκαναν κάθε είδους επάγγελμα προκειμένου να εξασφαλίσουν τα προς το ζην.

Η παιδική εργασία ακολούθησε όλους τους κοινωνικοοικονομικούς μετασχηματισμούς. Υπήρξε άλλοτε απόρροια των πολέμων (ορφανά κι εγκαταλελειμμένα παιδιά) κι άλλοτε συνέπεια της οικογενειακής μετανάστευσης από την ύπαιθρο προς την πόλη με στόχο την εύρεση εργασίας και, γενικότερα, μιας καλύτερης τύχης. Άλλοτε, πάλι, τα παιδιά υπήρξαν θύματα της ανεργίας άλλων μελών της οικογένειας. Σε κάθε περίπτωση, αποτέλεσε μέρος της οικονομίας των αναπτυσσόμενων πόλεων και αναπτύχθηκε σχεδόν παράλληλα με την εκβιομηχάνιση.

Εκτεταμένη παιδική εργασία, σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία, συναντάμε κατά την περίοδο της εκβιομηχάνισης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι ανήλικοι εργάτες απορροφήθηκαν μόνο από τα εργοστάσια. Αντίθετα, παιδική εργασία συναντάμε σε ποικίλους τομείς της αγοράς εργασίας είτε αυτή εμφανίζεται με τυπική μορφή, όπως η μισθωτή εργασία, είτε με άτυπες μορφές εργασίας, όπως η επαιτεία. Τη συναντάμε ακόμη με τις μορφές της πλανόδιας εργατικής δύναμης¹⁵⁹, του υπηρετικού προσωπικού και της μαθητείας.¹⁶⁰ Εξίσου συχνή ήταν, σύμφωνα με τις

¹⁵⁶ Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 208-209. Επισημαίνεται ωστόσο, πως παρά το νομοθέτημα αυτό τα παιδιά εξακολουθούσαν να εργάζονται παράλληλα με το φοίτηση στο σχολείο, και οι θερινές ακόμα διακοπές θεσπίστηκαν κυρίως γιατί συνέπιπταν με τις γεωργικές εργασίες.

¹⁵⁷ Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 211.

¹⁵⁸ Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 208-209.

¹⁵⁹ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 275-277

¹⁶⁰ Ρηγίνος, Μιχάλης, (2000), «Η Ελληνική Βιομηχανία, 1900-1940», στο: Χρ. Αγριαντώνη, Ε. Μπουρνόβα, Κ. Παπαθανασόπουλος, Γ. Προγουλάκης, Μ. Ρηγίνος, Τζ. Χαρλαύτη, Χρ. Χατζηιωσήφ

σχετικές μελέτες, η αφανής εργασία, η απασχόληση δηλαδή των παιδιών στις δουλειές του σπιτιού και σε διάφορες άλλες εργασίες, προκειμένου να βοηθούν τα άλλα μέλη της οικογένειας.¹⁶¹ Ωστόσο η αφανής εργασία δεν υπολογίζεται.

Από το 1870 και μετά η παιδική εργασία έγινε πιο συστηματική και αποτέλεσε αντικείμενο εντονότερης εκμετάλλευσης. Ο Γ. Ληξουριώτης αναφέρει πως η νοοτροπία αυτή της μεταχείρισης ή, σαφέστερα, της εκμετάλλευσης της εργασίας των ανηλίκων υπήρχε πάντα και μετασηματιζόταν ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες της αγοράς εργασίας.¹⁶² Ως παράδειγμα αναφέρει ότι το παιδί-τσιράκι των συντεχνιών μετατράπηκε σε μαθητευόμενο στα διάφορα επαγγελματικά εργαστήρια ή σε υπηρέτη στα εμπορικά καταστήματα. Ωστόσο η έκταση της χρήσης της παιδικής εργασίας και η εκμετάλλευσή της παρέμεναν. Αναφέρει επίσης το παράδειγμα της εκμίσθωσης παιδιών, όπου οι γονείς νοίκιαζαν τα παιδιά τους έναντι αμοιβής σε μεσίτες, οι οποίοι με τη σειρά τους τα προωθούσαν στην αγορά εργασίας ως λούστρους και εφημεριδοπώλες και ιδιοποιούνταν τα χρήματα που κέρδιζαν.¹⁶³ Σύμφωνα με τη Λ. Παπαστεφανάκη, σκληρή εκμετάλλευση υφίσταντο τα παιδιά και στις καινούριες βιομηχανίες που ιδρύονταν, καθώς ήταν υποχρεωμένα ν' ακολουθούν όλους τους κανονιστικούς όρους εργασίας του εργοστασίου, όπως οι ενήλικοι εργάτες.¹⁶⁴ Ακόμα όμως στη μαθητεία, έναν ευρύτατα καθιερωμένο θεσμό του 19ου και του 20ού αιώνα, τα παιδιά πρόσφεραν την εργασία τους αμισθί, ως ανταπόδοση για την εκμάθηση της τέχνης.¹⁶⁵

Ένα ακόμη στοιχείο που αναφέρεται από τους Κ. Φουντανόπουλο και Α. Λιάκο είναι ότι η παιδική εργασία παρουσίαζε ιδιαίτερα δομικά χαρακτηριστικά που την έκαναν ιδιαίτερα ελκυστική για τους εργοδότες και μ' αυτή την έννοια ανταγωνιστική για τους ενήλικους εργάτες. Κατ' αρχάς, επρόκειτο για εργασία ελαστική, αφού τα παιδιά έμπαιναν στην αγορά εργασίας ή έβγαιναν απ' αυτήν ανάλογα με τις ανάγκες

(διεύθυνης Βασίλης Κρεμμυδάς), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-29^{ος} αιώνας)* Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος, σ. 199-201.

¹⁶¹ Φουντανόπουλος, Κώστας (1999), «Μισθωτή εργασία», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. 1900-1922*, σ. 99 και βλέπε επίσης στο Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 277 Αναφέρει πως τα παιδιά στο χώρο του σπιτιού ασχολήθηκαν με συμπληρωματικές εργασίες, (μουγάδα ράφιμο κτλ).

¹⁶² Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 208-209

¹⁶³ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 279, βλέπε επίσης Ληξουριώτης, Γιάννης (1988) «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα. Η περίπτωση της παιδικής εργασίας.», *ό.π.*, σ. 210.

¹⁶⁴ Παπαστεφανάκη, Λήδα (2002), «Άνδρες, γυναίκες, παιδιά και παιδίσκai...», «Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική κλωστουφαντουργία. Η βιομηχανία Ρετισίνας στον Πειραιά (1872-1940)», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2002, σ. 187-188

¹⁶⁵ Ρηγίνος, Μιχάλης, (2000), «Η Ελληνική Βιομηχανία, 1900-1940», *ό.π.*, σ. 199.

της οικογένειας. Επίσης ήταν μια εργατική δύναμη ανοργάνωτη συνδικαλιστικά, με αποτέλεσμα να έχει μεγάλη ζήτηση από τους εργοδότες λόγω του χαμηλού της κόστους και να επηρεάζει αρνητικά τα ημερομίσθια των ανειδίκευτων ενηλίκων εργατών.¹⁶⁶ Αποτελούσαν σχετικά πειθαρχημένο εργατικό δυναμικό, αφενός λόγω ηλικίας και αφετέρου λόγω του ότι πολλά απ' αυτά τα παιδιά εργαζόντουσαν είτε μαζί με τις μητέρες τους είτε με ολόκληρη την οικογένεια, γεγονός που τους δημιουργούσε ένα αίσθημα ασφάλειας. Η πρόσληψη ολόκληρων οικογενειών εμπίπτει στη στρατηγική που ακολουθούσαν κάποιες φορές οι εργοδότες, προκειμένου να περιορίσουν την κινητικότητα των εργατών. Σύμφωνα με τον Κ. Φουντανόπουλο, η πολιτική της στρατολόγησης μητέρων με τα παιδιά τους ή και ολόκληρων οικογενειών ακολουθήθηκε ιδιαίτερα στους κλάδους της υφαντουργίας και του καπνού στη Μακεδονία. Ιδιαίτερα στις καπναποθήκες οι οικογένειες αποτελούσαν μέχρι και τα τρία τέταρτα του εργατικού δυναμικού.¹⁶⁷ Ωστόσο, η Λ. Παπαστεφανάκη αναφέρει πως και στο εργοστάσιο της επιχείρησης Ρετσίνα στον Πειραιά χρησιμοποιήθηκε η πολιτική στρατολόγησης οικογενειών.¹⁶⁸ Υποστηρίζει επίσης πως το γεγονός αυτό έκανε τα μέλη της οικογένειας να αισθάνονται πιο οικεία στον χώρο εργασίας τους και ν' απολαμβάνουν μια σταθερότητα ως προς την αμοιβή της εργασίας.

Η χαμηλή αμοιβή ήταν ένα ακόμα χαρακτηριστικό της παιδικής εργασίας και ήταν απόρροια οικονομική και πολιτισμική, καθώς το εισόδημα των παιδιών λειτουργούσε συμπληρωματικά στο οικογενειακό εισόδημα¹⁶⁹. Αξίζει ακόμη να επισημάνουμε πως και στην παιδική εργασία επικράτησε ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας. Με βάση αυτό θα παρακολουθήσουμε πώς έχει καταγραφεί ο διαχωρισμός των παιδιών κατά φύλο στους χώρους εργασίας τους.

Εκτενής χρήση παιδικής εργασίας αναφέρεται στη ναυτιλία. Τα αγόρια εργαζόνταν ως ναυτόπουλα από μικρή ηλικία· μάλιστα, το 1875 καταγράφεται ότι το 1/3 του εργατικού δυναμικού στα ναυπηγεία της Σύρου ήταν αγόρια. Το ίδιο γεγονός αποδεικνύεται με το νόμο ΤΠ' της 24^{ης} Οκτωβρίου 1856 «Περί απογραφής των

¹⁶⁶ Φουντανόπουλος, Κώστας, (1999), «Μισθωτή εργασία», *ό.π.*, σ. 99-100 και βλέπε επίσης, Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 277.

¹⁶⁷ Φουντανόπουλος, Κώστας (2005), *Εργασία και εργατικό κίνημα στην Θεσσαλονίκη (1908-1936). Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Νεφέλη, σ. 39-41, και επίσης βλέπε στο Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.*, σ. 97.

¹⁶⁸ Παπαστεφανάκη, Λ. (2002), *ό.π.*, σ. 240.

¹⁶⁹ Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.*, σ. 99-100.

εμποροναυτικών», στον οποίο αναφέρεται ότι, για ν' αποκτήσει κάποιος το δίπλωμα ναύτου, έπρεπε να έχει συμπληρώσει την ηλικία των 16 ετών και να διαθέτει δύο χρόνια προϋπηρεσίας ως ναύτης. Στον ίδιο νόμο αναφερόταν πως όσα παιδιά ναυτολογούνταν δεν υπάγονταν στις διατάξεις του νόμου, γεγονός που αποδεικνύει το μέγεθος της εκμετάλλευσης της παιδικής εργασίας.¹⁷⁰

Ο Ληξουριώτης αναφέρει ότι, σε όλη της διάρκεια του 19ου αιώνα, τα αγόρια εργάζονταν σε μεγάλο ποσοστό στις λεγόμενες ευκαιριακές δουλειές ή «δουλειές του ποδαριού» κάνοντας διάφορα θελήματα, πουλώντας εφημερίδες, κάνοντας τους λούστρους ή τους βοηθούς σε παντοπωλεία και οινοπωλεία.¹⁷¹ Η απασχόληση σε τέτοιου είδους επαγγέλματα ήταν, σύμφωνα με τον Ρηγίνο, αποτέλεσμα της έλλειψης μόρφωσης και της μη εκμάθησης μιας τέχνης. Εισέρχονταν δε σε αυτά τα μικροεπαγγέλματα στην ηλικία των 12-14 ετών.¹⁷² Σύμφωνα με τη σχετική ιστοριογραφία, τα ανήλικα αγόρια εργάζονταν σε μικροβιοτεχνίες (ξυλουργεία, μηχανουργεία) και σε εργαστήρια. Η μαθητεία σε διάφορα εργαστήρια αντικατέστησε την τεχνική εκπαίδευση, αποτέλεσε κεντρική απασχόληση για τα παιδιά ως τα μέσα του 20ού αιώνα και θεωρήθηκε κύριος μηχανισμός παραγωγής ειδικευμένων εργατών, όπως αναφέρει ο Μ. Ρηγίνος.¹⁷³ Εξάλλου, η εκμάθηση μιας τέχνης παρέπεμπε στο μοντέλο του ανεξάρτητου επαγγελματία και γεννούσε την ελπίδα για κοινωνική άνοδο, κυρίαρχες αξίες την εποχή εκείνη¹⁷⁴.

Η παιδική εργασία χρησιμοποιήθηκε σε μεγάλη έκταση και στις βιομηχανίες. Ωστόσο, αναφέρεται πως, για τα πρώτα χρόνια της ανάπτυξής τους, δεν υπάρχουν στοιχεία που ν' αναδεικνύουν τις πραγματικές διαστάσεις του φαινομένου. Η πρώτη πληροφορία που διαθέτουμε αφορά το έτος 1874. Τη χρονιά αυτή καταγράφεται ότι σε σύνολο 7.342 βιομηχανικών εργατών σε όλη τη χώρα οι 1.153 ήταν παιδιά κάτω των 14 ετών. Απ' αυτά τα 629 ήταν αγόρια και τα 524 κορίτσια, αριθμοί ενδεικτικοί της έκτασης του φαινομένου. Ανάλογα είναι και τα αναφερόμενα ποσοστά κατανομής της εργασίας των παιδιών στην εποχική εργασία.¹⁷⁵ Υψηλά ποσοστά διατηρήθηκαν στη βιομηχανία, ακόμη και μετά την εφαρμογή των εργατικών νόμων, σύμφωνα με τον Γ. Ληξουριώτη. Ο ίδιος υποστηρίζει πως, σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, το

¹⁷⁰ Ληξουριώτης, Γιάννης (1988), «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα. Η περίπτωση της παιδικής εργασίας», *ό.π.*, σ.210.

¹⁷¹ Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 208.

¹⁷² Ρηγίνος, Μ. (2000), *ό.π.*, σ. 185.

¹⁷³ Ρηγίνος, Μ. (2000), *ό.π.*, σ. 199-200

¹⁷⁴ Ρηγίνος, Μ. (2000), *ό.π.*, σ. 199-202

¹⁷⁵ Ληξουριώτης Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 211

1911 τα παιδιά ηλικίας από 12 ως 18 ετών που απασχολούνταν στη βιομηχανία ήταν 9.532, από τα οποία 4.439 ήταν αγόρια και 5.093 κορίτσια.¹⁷⁶

Το μεγαλύτερο ποσοστό ανήλικων κοριτσιών απασχολήθηκε στα κλωστοϋφαντουργεία, στην καπνοβιομηχανία και στον τομέα των ενδυμάτων.¹⁷⁷ Μάλιστα ο Α. Λιάκος αναφέρει πως σε μια έρευνα που έγινε στα εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας στον Πειραιά το 1921, σε σύνολο 2.000 εργατριών που ρωτήθηκαν, το 78% απάντησε πως είχε εισέλθει στην εργασία σε ηλικία 10 ως 12 ετών. Υπήρχαν όμως και κορίτσια που ανέφεραν ως ηλικία εισόδου στην εργασία τα 7-8 έτη.¹⁷⁸ Επίσης αναφέρεται ότι ανήλικα κορίτσια εργάστηκαν και στον κλάδο των ενδυμάτων. Το 36,41% των κοριτσιών αυτών ήταν κάτω των 18 ετών¹⁷⁹. Ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα απασχόλησης παιδιών καταγράφεται ότι παρουσίαζε και η καπνοβιομηχανία, καθώς το καπνεμπόριο ήταν ευρέως διαδεδομένο, κυρίως στην Ανατολική Μακεδονία, και απασχολούσε δεκαπέντε ως δεκαέξι χιλιάδες άτομα. Το 70% των εργαζομένων στον κλάδο αυτό αποτελούνταν από ανήλικα κορίτσια, περίπου 16 ετών.¹⁸⁰

Μεγάλος αριθμός παιδιών απασχολήθηκε ως υπηρετικό προσωπικό, με τα ανήλικα κορίτσια να υπερτερούν στον τομέα αυτό. Ο Γ. Ληξουριώτης αναφέρει πως το 1882 υπήρχαν 2.000 υπηρέτες και 2.000 υπηρέτριες στον Πειραιά, του οποίου ο πληθυσμός ανερχόταν συνολικά σε 31.071 άτομα την ίδια περίοδο.¹⁸¹

Οι συνθήκες εργασίας των παιδιών στα εργοστάσια περιγράφονται ως δραματικές.¹⁸² Εσωτερικοί κανόνες δεν υπήρχαν και οι ώρες εργασίας ξεπερνούσαν το δεκάωρο. Στις περιπτώσεις που τα παιδιά απασχολούνταν ως μαθητευόμενα, κατά κανόνα αμείβονταν ελάχιστα, με πρόσχημα ακριβώς το ότι «μάθαιναν τη δουλειά»· πολλές φορές μάλιστα, πρόσφεραν δωρεάν εργασία με ανταπόδοση την εκμάθηση του επαγγέλματος.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι από τη δεκαετία του 1870 κι έπειτα η παιδική εργασία λαμβάνει μεγάλες διαστάσεις. Η ανάπτυξή της συμβαδίζει με την αστικοποίηση, την ανάπτυξη των πόλεων και τους ρυθμούς εκβιομηχάνισης της χώρας. Πολλά από τα παιδιά, είτε ζουν οι γονείς τους είτε είναι ορφανά,

¹⁷⁶ Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 212.

¹⁷⁷ Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.*, σ. 97

¹⁷⁸ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 287

¹⁷⁹ Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.*, σ. 97

¹⁸⁰ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 285-287.

¹⁸¹ Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 212.

¹⁸² Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.*, σ. 97-98

μεταναστεύουν από την ύπαιθρο και τα νησιά στις πόλεις προς αναζήτηση εργασίας. Όσα δεν απορροφήθηκαν ως εργαζόμενοι αποτέλεσαν ένα πλήθος περιπλανώμενων επαϊτών, που ενίοτε επιδίδονταν και σε εγκληματικές πράξεις (μικροκλοπές).

Η ελληνική κοινωνία, και ιδίως η αστική τάξη που προσπαθούσε τότε να εξευρωπαϊστεί, ήρθε αντιμέτωπη με ένα κοινωνικό φαινόμενο, που έπρεπε να αντιμετωπίσει άμεσα, προκειμένου ν' αποκαταστήσει την εύρυθμη λειτουργία της. Υπό αυτές τις συνθήκες, η αστική τάξη άρχισε να επιδίδεται σε φιλανθρωπικές πράξεις. Η φιλανθρωπία αποτελούσε δραστηριότητα που πραγματοποιούνταν με πρωτοβουλία των ιδιωτών ελλείψει κοινωνικής πρόνοιας και προστασίας εκ μέρους του κράτους. Ταυτόχρονα, όμως, αποτελούσε μια προσπάθεια ηθικής διαπαιδαγώγησης και εκπαίδευσης των παιδιών αλλά και σταδιακής τους ένταξης στα εργοστάσια, μέχρι να επιτευχθεί η νομοθετική ρύθμιση της παιδικής εργασίας.

Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε πως, σύμφωνα με τα στοιχεία της βιβλιογραφίας, το μέγεθος της παιδικής εργασίας ήταν δύσκολο να ελεγχθεί, αφού διαπιστώθηκε ότι πολλές φορές τα πιστοποιητικά γεννήσεως των αγοριών περιείχαν ανακριβή στοιχεία, διότι στο ληξιαρχείο δήλωναν συχνά πλαστές ημερομηνίες.

Καταγράφεται, λοιπόν, ένας μεγάλος αριθμός ιδρυμάτων και εργαστηρίων που ιδρύθηκαν στο πλαίσιο της φιλανθρωπίας και είχαν σκοπό τη μετατροπή των παιδιών σε μελλοντικό πειθαρχημένο εργατικό δυναμικό. Ενδεικτικά, ο Α. Λιάκος αναφέρει πως κατά το διάστημα 1889-1890 γράφτηκαν 1.044 μαθητές στη Σχολή Παρνασσού στην Αθήνα, δεκαεφτά χρόνια μετά την ίδρυσή της και στο πλαίσιο μιας προσπάθειας για εκπαίδευση και επαγγελματική κατάρτιση. Έντεκα απ' αυτούς ήταν ηλικίας κάτω των 5 ετών, εκατόν ογδόντα πέντε ήταν 5-10 ετών, εξακόσιοι οκτώ ήταν 10-15 ετών, διακόσιοι εννιά ήταν 15-20 ετών και τριάντα ένας μεγαλύτεροι.¹⁸³ Ως προς την κοινωνική σύνθεση αυτών των μαθητών της Σχολής Παρνασσού, αναφέρεται ότι τα 751 από τα 1.044 παιδιά ήταν ορφανά. Ως προς τα επαγγέλματα των πατέρων των υπολοίπων μαθητών της σχολής, αναφέρονται κυρίως αυτά του γεωργού και του εργάτη και ακολουθούν εκείνα του ξυλουργού, του υποδηματοποιού κ.τ.λ.¹⁸⁴ Η καταγωγή τους ήταν από τη Μεγαλόπολη, την Αθήνα, τη Μακεδονία, την Κορινθία, τις Κυκλάδες, την Κρήτη, την Ήπειρο αλλά και από τα νησιά του Αργοσαρωνικού¹⁸⁵.

¹⁸³ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 280.

¹⁸⁴ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 280.

¹⁸⁵ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 280.

Αναφέρεται επίσης η σύσταση φιλανθρωπικών και φιλεκπαιδευτικών συλλόγων, που στόχο είχαν τη διάδοση της εκπαίδευσης. Με αυτό το σκοπό αναφέρεται π.χ. η ίδρυση του *Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων* το 1869, του *Συλλόγου υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως* το 1872, της *Φιλανθρωπικής Εταιρείας* το 1874 και πλήθους Κυριακών Σχολείων, πτωχοκομείων και σχολών απόρων παιδών.¹⁸⁶ Αυτές είναι οι βασικές μορφές που παίρνει η φιλανθρωπική δραστηριότητα της αστικής τάξης. Λεπτομερέστερα θα γίνει λόγος γι' αυτήν στο οικείο κεφάλαιο της εργασίας.

4.β Νομοθετική ρύθμιση της παιδικής εργασίας

Η έκταση του φαινομένου της παιδικής εργασίας και οι ακατάλληλες συνθήκες κάτω από τις οποίες ήταν υποχρεωμένα να εργάζονται τα παιδιά έκαναν επιτακτική την ανάγκη για επέμβαση της πολιτείας. Η παιδική εργασία ήταν η πρώτη μορφή εργασίας που δέχτηκε νομοθετική ρύθμιση, έπειτα από διεκδικήσεις συλλόγων της εποχής για καλύτερες συνθήκες εργασίας και υψηλότερες αμοιβές, αλλά και συνδικαλιστικών ομάδων, οι οποίες διεκδικούσαν τη θέσπιση εργατικής νομοθεσίας, προκειμένου να ρυθμιστούν ζητήματα όπως η εξαθλίωση των εργαζομένων και οι άσχημες συνθήκες εργασίας.

Η προστασία της παιδικής εργασίας δεν πήρε τη μορφή ειδικού αιτήματος, αλλά εντάχθηκε στο πλαίσιο της γενικότερης διεκδίκησης καλύτερων συνθηκών εργασίας για όλους τους εργαζομένους. Ας δούμε, όμως, αναλυτικότερα το διεκδικητικό πλαίσιο, σύμφωνα με τις υπάρχουσες αναφορές: Σύμφωνα με τον Γ. Ληξουριώτη, η πρώτη αναφορά στην ανάγκη για προστασία της παιδικής εργασίας έγινε το 1877 από τον *Δημοκρατικό Σύλλογο Πάτρας*.¹⁸⁷ Ακολούθησε ο *Κεντρικός Σοσιαλιστικός Σύλλογος* του Σταύρου Καλλέργη,¹⁸⁸ που διατύπωσε ως βασικό αίτημα, το 1893, τον περιορισμό της παιδικής και της γυναικείας εργασίας, για ν' ακολουθήσουν οι

¹⁸⁶ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 280-288.

¹⁸⁷ Κορδάτος, Γιάννης (1972), *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, Αθήνα:Μπουκουμάνη, σ.46, Ο Δημοκρατικός Σύλλογος ιδρύθηκε το 1877 στην Πάτρα από από Πατρινούς Σοσιαλιστές με αναρχικές ιδέες.Αναφέρεται ως μια δραστήρια ομάδα και είχε διασυνδέσεις με τις σοσιαλιστικές οργανώσεις της Ευρώπης.

¹⁸⁸ Κορδάτος, Γ. (1972), *ό.π.*, σ. 57. Ο Σταύρος Καλλέργης ήταν σοσιαλιστής, φοιτητής του Πολυτεχνείου με επαναστατική δράση. Το 1890 ίδρυσε τον Κεντρικό Σοσιαλιστικό Σύλλογο και εξέδωσε και την εφημερίδα «Σοσιαλιστής».

Διεθνείς Σοσιαλιστές με το ριζοσπαστικό αίτημα για πλήρη απαγόρευση της παιδικής εργασίας.¹⁸⁹ Αναφορά στο ίδιο θέμα γινόταν και στο πρόγραμμα του *Συνδέσμου των Εργατικών Τάξεων* το 1909 (Άρθρο 3, «Περί της απαγόρευσης της υπερβολικής εργασίας των παιδιών»)¹⁹⁰.

Από συνδικαλιστικής πλευράς, πρώτη φορά τέθηκε θέμα για την παιδική εργασία το 1906. Ο *Εργατικός Σύνδεσμος Πάτρας* καθώς και το *Εργατικό Κέντρο Πάτρας* είχαν πιο ενεργό ρόλο στη διεκδίκησή του περιγράφοντας το πρόβλημα και δίνοντας συγκεκριμένα στοιχεία τόσο για την παιδική εργασία όσο και γενικότερα για το εργατικό ζήτημα· κατάφεραν μάλιστα, όπως αναφέρεται, το αίτημά τους να συζητηθεί στη Βουλή.¹⁹¹ Γενικότερα, το αίτημα για τη θέσπιση εργατικής νομοθεσίας ήταν διάχυτο, ιδιαίτερα από το 1909 κι έπειτα, όταν ψηφίστηκε ο πρώτος προστατευτικός για την εργασία νόμος, που καθιέρωνε την Κυριακή ως αργία.¹⁹² Ιδιαίτερη μνεία στις συνθήκες της παιδικής εργασίας έγινε από το *Εργατικό Κέντρο Αθηνών* με υπόμνημα προς τη Β' Διπλή Αναθεωρητική Βουλή, το 1910.¹⁹³

Έπειτα από τις παραπάνω διεκδικήσεις, ψηφίστηκε ο πρώτος νόμος που αναφερόταν στην παιδική εργασία, Νόμος ΓΦΚΔ (3525)/19-1-1910 «*Περί μεταλλείων*»). Το νομοθέτημα αυτό απαγόρευε τη νυχτερινή εργασία των γυναικών και των ανήλικων κοριτσιών, όχι όμως και των αγοριών. Ακόμη απαγόρευε να εργάζονται παιδιά κάτω των 12 ετών στα μεταλλεία.¹⁹⁴ Το νομοθέτημα αυτό, σύμφωνα με την καταγγελία του *Εργατικού Κέντρου Αθηνών*, παρά τα όσα θέσπιζε, δεν άλλαξε καθόλου τις συνθήκες εργασίας των παιδιών στα μεταλλεία.¹⁹⁵

Οι μελετητές αναφέρουν ότι η κυβέρνηση του Βενιζέλου αντιμετωπίζοντας θετικά τα αιτήματα των εργατών, αλλά και για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, προχώρησε στη θέσπιση εργατικών νόμων, αφού πρώτα ψήφισε το νόμο 3932/12-11-1911 «Περί συστάσεως τμήματος εργασίας και κοινωνικής πρόνοιας». Στη συνέχεια

¹⁸⁹ Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 212-214

¹⁹⁰ Κορδάτος, Γ. (1972), *ό.π.*, σ. 149-151. Αναφέρει επίσης ο Κορδάτος ότι και αυτό το πρόγραμμα έμεινε απλά στα χαρτιά διότι η εργατική τάξη δεν είχε αποκτήσει ακόμα συνείδηση, και ούτε ήταν οργανωμένη συνδικαλιστικά έτσι ώστε να μπορεί να διεκδικεί με πλειοψηφία και πολιτικό λόγο.. Επίσης βλέπε στο άρθρο Ληξουριώτης, Γιάννης (1988) «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα. Η περίπτωση της παιδικής εργασίας.», *ό.π.*, 213. Επίσης, σημειώνει ο Γ. Ληξουριώτης πως εντύπωση παρουσιάζει το γεγονός, ότι δεν γίνεται καμία αναφορά ούτε στο πρόγραμμα του *Σοσιαλιστικού Κέντρου Αθηνών* ούτε στον *Σοσιαλιστικό Όμιλο της Ελληνικής Νεολαίας* για την παιδική εργασία, σ. 213.

¹⁹¹ Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 213.

¹⁹² Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 214.

¹⁹³ Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 214-215 .

¹⁹⁴ Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 215

¹⁹⁵ Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 215

ψήφισε τον πρώτο στην ελληνική ιστορία εργατικό νόμο, που αφορούσε γενικά θέματα εργατικής νομοθεσίας (Νόμος 3934/19-21/11/1911, «Περί υγιεινής και ασφαλείας των εργατών και περί ωρών εργασίας»). Κατόπιν ψήφισε ειδικό νόμο για την παιδική εργασία, τον ΔΚΘ' 4029, 24 Ιανουαρίου/ 4 Φεβρουαρίου 1912, «Περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων».¹⁹⁶ Ο νόμος αυτός απαγόρευε την πρόσληψη παιδιών κάτω των 12 ετών, περιόριζε τις ώρες εργασίας ανάλογα με την ηλικία, επαναλάμβανε την καθιέρωση της Κυριακής ως αργίας, καθιέρωνε ενδιάμεσες παύσεις στην εργασία, απαγόρευε τη νυχτερινή εργασία σε παιδιά κάτω των 18 ετών και καθιστούσε υποχρεωτική τη φοίτηση στο δημοτικό.¹⁹⁷ Επίσης, όσον αφορά την απασχόληση παιδιών σε επαγγέλματα εκτός εργοστασίου, έθετε όριο τα 14 χρόνια, εξαιρώντας, ωστόσο, από τη ρύθμιση αυτή τους εφημεριδοπώλες και τους λούστρους, επαγγέλματα που ασκούνταν κατά κανόνα από παιδιά. Με τον τρόπο αυτό, ο νόμος δημιουργούσε διακρίσεις.¹⁹⁸ Λίγο αργότερα, αναφέρεται ότι απαγορεύτηκε και η εργασία στους εφήβους κάτω των 16 ετών για τα αγόρια και κάτω των 18 ετών για τα κορίτσια, τα οποία εργάζονταν στα υφαντουργεία, στα κλωστήρια και στην πιλοποιία. Το γεγονός αυτό προκάλεσε μεγάλη αντίδραση, καθώς τα εργοστάσια αυτά απασχολούσαν κατά κύριο λόγο ανήλικα κορίτσια.¹⁹⁹ Τέλος, καταγράφονται ακόμη δύο νόμοι, οι οποίοι αναφέρονταν αποκλειστικά στη βιομηχανία και κυρώθηκαν από διεθνείς συμβάσεις. Πρόκειται για το νόμο 2271/25 Ιανουαρίου - 1 Ιουλίου 1920 «Περί καθορισμού κατώτατου ορίου ηλικίας των ανηλίκων εις τας βιομηχανικές εργασίας». Ο νόμος αυτός έθετε ως κατώτατο ηλικιακό όριο για την παιδική εργασία τα 14 έτη και ο Νόμος 2272/1920 «περί νυκτερινής εργασίας ανηλίκων εν τη βιομηχανία».²⁰⁰

Απ' όλα τα παραπάνω προκύπτει το συμπέρασμα ότι κατά τη βενιζελική περίοδο έγινε μια γενική προσπάθεια κρατικής παρέμβασης μέσω της θέσπισης εργατικής νομοθεσίας, η οποία έθετε ένα γενικό πλαίσιο για την εύρυθμη λειτουργία της εργασίας και ειδικότερα της παιδικής εργασίας, την οποία εξετάζουμε. Πρόκειται, ωστόσο, για νόμους και διατάγματα, που σύμφωνα με τις διαπιστώσεις των

¹⁹⁶ Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 216-218. Επίσης βλέπε, Λιάκος, Αντώνης (1993), *ό.π.*, σ. 282, ο οποίος αναφέρει ότι το σκεπτικό του νόμου δεν είναι μόνο κοινωνικός αλλά και εθνικός, «τα παιδιά που εργάζονται από μικρά δεν αναπτύσσονται σωστά με αποτέλεσμα να γίνουν ασθενικοί πολίτες και ανίκανοι στρατιώτες».

¹⁹⁷ Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 216-218

¹⁹⁸ Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 216-218

¹⁹⁹ Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 217

²⁰⁰ Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 218

μελετητών δεν εφαρμόστηκαν ποτέ. Τα αίτια της μη εφαρμογής τους σχετίζονται τόσο με το περιεχόμενο των νόμων αυτών όσο και με το πλαίσιο εφαρμογής τους. Ο Γ. Ληξουριώτης αναφέρει ότι οι γενικές ρυθμίσεις δεν εφαρμόστηκαν ούτε τότε ούτε και μετά από 10 χρόνια, σύμφωνα με μια έκθεση του Σώματος των Επιθεωρητών Εργασίας.²⁰¹ Στην έκθεση αυτή αναφερόταν ότι η πολιτεία δεν διέθετε τους κατάλληλους διοικητικούς μηχανισμούς εφαρμογής και ελέγχου, που θα μπορούσαν να στηρίξουν αυτά τα μέτρα. Ωστόσο ο Γ. Ληξουριώτης υποστηρίζει ότι οι ίδιοι οι νόμοι ήταν ασαφείς και έθεταν πλήθος εξαιρέσεων, με αποτέλεσμα συχνά να αναιρείται η ίδια η ουσία τους.²⁰² Για παράδειγμα, αναφέρει πως αρκούσε η επίκληση από τον εργοδότη σώρευσης εργασίας για να καταστρατηγηθεί το ωράριο εργασίας.²⁰³ Εξάλλου, ο νόμος είχε σημαντικά κενά. Για παράδειγμα, όπως ήδη αναφέρθηκε, απέκλειε από την προστασία του τα παιδιά κάτω των 14 ετών που εργαζόνταν ως πωλητές εφημερίδων.²⁰⁴ Όμως, ακόμα και το ίδιο το Σώμα των Επιθεωρητών Εργασίας, το οποίο είχε συσταθεί για να περιφρουρεί την εργατική νομοθεσία, θεωρήθηκε ότι δεν ήταν κατάλληλα εκπαιδευμένο, όπως άλλωστε δεν ήταν και τα αστυνομικά όργανα. Αναφέρεται πως οι αστυνομικοί δεν γνώριζαν το περιεχόμενο των σχετικών νόμων και ως εκ τούτου δεν είχαν διάθεση για έλεγχο.²⁰⁵

Τα προαναφερθέντα μέτρα γέννησαν αντιδράσεις, τόσο από την πλευρά των εργοδοτών όσο και από την πλευρά των γονιών των εργαζόμενων, καθώς η εργασία των παιδιών τους ήταν γι' αυτούς θέμα επιβίωσης όλης της οικογένειας. Σύμφωνα με τον Α. Λιάκο, στα προστατευτικά μέτρα αντέδρασαν και τα ίδια τα παιδιά, διότι καθώς ο νόμος έθετε όριο ηλικίας για την είσοδο στην αγορά εργασίας, πολλά από αυτά δεν μπορούσαν να εργαστούν. Η αντίδραση αυτή οδήγησε σε διαμαρτυρία μιας ομάδας παιδιών έξω από τη Νομαρχία Πατρών.²⁰⁶

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι το πρόβλημα της εφαρμογής εργατικών νόμων οφειλόταν τόσο στην αναποτελεσματικότητα του κρατικού μηχανισμού όσο και στην ίδια την κοινωνία, η οποία έδειχνε ότι δεν ήταν έτοιμη να τους αποδεχθεί. Μπορούμε να υποθέσουμε, συνεπώς, ότι η πρακτική της πρώιμης ένταξης στην αγορά εργασίας

²⁰¹ Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 222 και βλέπε επίσης στο Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 285 Ο οποίος αναφέρει ότι υπήρξε τεράστιο χάσμα μεταξύ νόμου και κοινωνίας, το οποίο ξεπεράστηκε με την μη εφαρμογή του νόμου.

²⁰² Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 219-220

²⁰³ Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 219

²⁰⁴ Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 219.

²⁰⁵ Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 220

²⁰⁶ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 287-289

εξακολουθούσε να είναι και αναγκαία και ισχυρή. Παράλληλα, η επιβίωση, ευρύτερα στα λαϊκά στρώματα, της παραδοσιακής νοοτροπίας απέναντι στην παιδική ηλικία δεν διευκόλυνε, ώστε οι νόμοι αυτοί να γίνουν αποδεκτοί και εφαρμόσιμοι. Έτσι, η προστατευτική αυτή νομοθεσία βρήκε την κοινωνία οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά απροετοίμαστη.

5. ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ

5 α. Οι γυναίκες εργάτριες

Κοινωνιολογικές και ιστορικές μελέτες έχουν τονίσει το ρόλο που παίζουν οι γυναίκες ως εργάτριες σε κοινωνίες υπό μετασχηματισμό, λόγω των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών και της εκβιομηχάνισης. Οι μελέτες αυτές εστιάζουν στο ρόλο που κλήθηκαν να παίζουν οι γυναίκες είτε ως τμήμα ενός οικονομικού συστήματος που επέβαλε νέους όρους στην αγορά εργασίας είτε ως τμήμα του κοινωνικού συνόλου.

Σύμφωνα με τη σχετική ιστοριογραφία, δεν υπάρχουν οι μαρτυρίες των ίδιων των εργατριών, έτσι ώστε να μπορέσουμε να σχηματίσουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για αυτές, τον 19ο αιώνα. Επίσης τα ποσοτικά στοιχεία που θα παρουσιαστούν εδώ, σύμφωνα με τους μελετητές που τα επεξεργάστηκαν, δεν έχουν την πληρότητα που θα περίμενε κανείς. Σύμφωνα με την Έ.Αβδελά, οι στατιστικές πληροφορίες που αφορούν στην επαγγελματική δραστηριότητα των γυναικών το 19ο αιώνα είναι αποσπασματικές.²⁰⁷ Σε ότι αφορά, λόγου χάριν, τις απογραφές, υπάρχει η πιθανότητα πολλές γυναίκες να μην δηλώνονταν καθόλου. Εξάλλου, όπως αναφέρει η παραπάνω ιστορικός, έχουν διαπιστωθεί διαφορές ανάμεσα στους καταλόγους της απογραφής και στην επίσημη έκδοσή τους, γεγονός από το οποίο προκύπτουν απώλειες δεδομένων.²⁰⁸

Η είσοδος των γυναικών στις μισθωτές σχέσεις εργασίας αναμφισβήτητα άλλαξε τα δεδομένα της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, η οποία διατηρούσε σε μεγάλο βαθμό την παραδοσιακή νοοτροπία. Η Έ. Αβδελά αναφέρει ότι η είσοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία είναι γεγονός ιστορικά προσδιορισμένο.²⁰⁹ Πιο

²⁰⁷ Αβδελά, Έφη (1990), *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, σ. 18.

²⁰⁸ Αβδελά, Έ. (1990), *όπ.*, σ. 18 Επίσης βλέπε στο Σαλίμπα, Ζ. (2003) σελ 19-21. Η Σαλίμπα τονίζει επίσης την δυσκολία στην πραγματική αποτίμηση της γυναικείας εργασίας, λόγω ελλειπών καταγραφής των ποσοτικών στοιχείων. Δεν μπορεί να γίνει σύγκριση μεταξύ των απογραφών γιατί υπάρχουν διαφορετικά κριτήρια κατάταξης του πληθυσμού στις επαγγελματικές κατηγορίες: σ. 10-21.

²⁰⁹ Αβδελά, Έφη (1987), «Μισθωτές σχέσεις και φυλετικός καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα : Οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα, στο πρώτο μισό του 20^ο αιώνα», *Μνήμων* 11 (1987), σ. 234-246. Πρβλ. Αβδελά, Έ. (1990), *όπ.*, σ. 16-17.

συγκεκριμένα, συνιστά το αποτέλεσμα της επικράτησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και του διαχωρισμού του τόπου κατοικίας από τον εργασιακό χώρο.

Πράγματι, αν ανατρέξουμε στις αγροτικές κοινωνίες του παρελθόντος, θα διαπιστώσουμε ότι οι γυναίκες πάντα δούλευαν. Η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι δούλευαν σε συνθήκες κατά τις οποίες η οικογένεια αποτελούσε βασική παραγωγική μονάδα, στο πλαίσιο της οποίας υπήρχε ένας απόλυτος κατά φύλα καταμερισμός της εργασίας. Οι ρόλοι των δύο φύλων ήταν αυστηρά διαχωρισμένοι. Οι γυναίκες, εκτός από την εργασία τους στους αγρούς ή, εποχιακά, στη βιοτεχνία της υπαίθρου (οικοτεχνική ή σε εργαστήρια), αναλάμβαναν την ανατροφή των παιδιών, τη φροντίδα του σπιτιού και του κήπου, εργασίες που ασκούνταν στο χώρο του οίκου.²¹⁰ Ωστόσο, μετασχηματισμοί όπως η εκβιομηχάνιση και η αστικοποίηση, δημιούργησαν τις συνθήκες εκείνες που τις ώθησαν με νέους όρους στην αγορά εργασίας, με όρους καθαρά μισθωτής εργασίας, αλλά και στο δημόσιο χώρο, ο οποίος στις παραδοσιακές κοινωνίες δεν διαχωριζόταν σαφώς από μια συγκροτημένη ιδιωτική «σφαίρα».

Η αθρόα είσοδος των Ελληνίδων στη μισθωτή εργασία συνδέεται επίσης με τις διαδικασίες αστικοποίησης και εκβιομηχάνισης. Είναι ενδεικτικό ότι οι εργάτριες καταγράφονται στην απογραφή του 1870, σε μια περίοδο, δηλαδή, στην οποία τοποθετούνται, όπως είδαμε, οι απαρχές της εκβιομηχάνισης της χώρας. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι τότε εργάστηκαν επαγγελματικά για πρώτη φορά οι γυναίκες. Εργάζονταν ήδη κατά την προβιομηχανική περίοδο ως μαίες και υπηρέτριες.²¹¹ Στην απογραφή του 1861 αναφέρεται ότι οι υπηρέτριες ήταν 7.724 (σε σύνολο 12.561 ατόμων που ασκούσαν το υπηρετικό επάγγελμα) και οι μαίες 832. Το 1870 οι υπηρέτριες αυξήθηκαν σε 10.808 (σε σύνολο 17.842 υπηρετών), ενώ οι μαίες καταγράφονται σε 769. Το 1879 οι υπηρέτριες ήταν 15.598 (σε σύνολο 25.437 υπηρετών) και οι μαίες 820²¹². Αναφέρεται ότι το 1870 λειτουργούσε στον Πειραιά ολόκληρη αγορά υπηρετικού προσωπικού. Σύμφωνα με την Ε. Βαρίκα, το υπηρετικό επάγγελμα στα τέλη της δεκαετίας του 1880 «θηλυκοποιήθηκε»²¹³ και αυξήθηκε με γρήγορους ρυθμούς. Η ιστορικός υποστηρίζει ότι η αυξημένη ζήτηση για υπηρέτριες

²¹⁰ Χρονάκη, Ζιώγα (1999), «Εργαζόμενες γυναίκες. Η είσοδος των γυναικών στην μισθωτή εργασία (1950-1940)», *Καθημερινή Επτά ημέρες* (1999), σ. 25

²¹¹ Σαλίμπα, Ελισάβετ (2003), *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Αθήνα: ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ-ΚΝΕ/ΕΙΕ, σ. 36

²¹² Αβδελά, Έ. (1990), *όπ.*, σ. 18.

²¹³ Βαρίκα, Ελένη (1996), *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα: Κατάρτι 2^η Εκδ., σ. 125-126

δημιούργησε ένα γυναικείο κύμα αστυφιλίας, καθώς η ανάπτυξη της βιομηχανίας ήταν μικρή για ν' απορροφήσει τις γυναίκες της υπαίθρου. Βέβαια, η «προτίμηση» στο επάγγελμα αυτό άπτεται και θεμάτων νοοτροπίας της εποχής. Αναφέρεται πως το επάγγελμα αυτό δημιουργούσε ένα αίσθημα ασφάλειας στους γονείς νεαρών κοριτσιών που κατάγονταν από ορεινές και νησιωτικές περιοχές, γιατί ήθελαν οι κόρες τους να βρίσκονται υπό τον έλεγχο μιας άλλης οικογένειας. Ενίοτε, μάλιστα, η οικογένεια αυτή τους έδινε μισθό ή αναλάμβανε «να τις αποκαταστήσει» προικίζοντας και παντρεύοντάς τις. Από τα παραπάνω φαίνεται ότι το επάγγελμα της υπηρέτριας είχε πάρει μεγάλη έκταση, ιδιαίτερα στα τέλη του 19ου αιώνα.

Ο πρώτος κλάδος που στον οποίο παρατηρήθηκε η ένταξη των γυναικών στο εργοστασιακό σύστημα ήταν τα μεταξουργεία το 1844. Όπως αναφέρει η Ζ. Σαλίμπα, από το 1870 ακολούθησε η πρόσληψη γυναικών σε υφαντουργεία, κλωστήρια βάμβακος και εργοστάσια παραγωγής χαρτιού. Αργότερα το 1909 περίπου, μεγάλο ποσοστό εργατριών απασχολήθηκε στην καπνοβιομηχανία. Σύμφωνα με τους μελετητές, όπως ήδη αναφέραμε (βλ. εδώ «Αγορά Εργασίας»), οι γυναίκες συγκεντρώθηκαν κυρίως στις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες, άνω των 25 ατόμων, λόγω της εκμηχάνισης και του καταμερισμού εργασίας. Οι βιομηχανίες αυτές, κυρίως οι κλάδοι υφαντουργίας και βιομηχανίας καπνού ζητούσαν ανειδίκευτο προσωπικό για να επιβλέπει τις μηχανές και πιο κατάλληλες γι' αυτή τη δουλειά θεωρήθηκαν οι γυναίκες. Η τεχνογνωσία ήταν προνόμιο των ανδρών.²¹⁴

Οι πρώτες εργάτριες, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, εμφανίστηκαν το 1836. Το 1860²¹⁵ άρχισαν να εργάζονται στα μεταξουργεία της Σπάρτης και της Μεσσήνης, στα υφαντήρια μεταξωτών του Κ. Δουρούτη, στο μεταξουργείο του Ι. Κωνσταντουλάκη στην Ύδρα, στο μεταξουργείο του Λ. Ράλλη στον Πειραιά, το πρώτο ατμοκίνητο στο είδος του, για το οποίο αναφέρεται ότι το 1844 απασχολούσε ήδη 40 εργάτριες, ενώ το 1847 μεταξύ των εκατό περίπου ατόμων που απασχολούνταν εκεί, τα περισσότερα ήταν άπορα κορίτσια.²¹⁶ Το 1855 ιδρύθηκε στην Αθήνα το πρώτο ατμοκίνητο μεταξουργείο με την επωνυμία «Αθανάσιος Γ. Δουρούτης και Σία», στο οποίο απασχολούνταν 250-260 νεαρές κοπέλες.²¹⁷ Το 1867-1868, όταν ήρθαν στον Πειραιά μετανάστες/πρόσφυγες από την Κρήτη, ο

²¹⁴ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 31-120

²¹⁵ Παστεφανάκη, Λήδα (1999), «Στα καπνομάγαζα, στα υφαντουργεία. Εργάτριες στην Ελληνική βιομηχανία: από το σπίτι στην μισθωτή εργασία», *Καθημερινή επτά ημέρες* (1999), σ. 5

²¹⁶ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 63.

²¹⁷ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 63-64.

γυναικείος πληθυσμός απασχολήθηκε στα νηματουργεία εξαιτίας της παράδοσης που είχε η Κρήτη στις υφαντικές τέχνες. Αρχικά εργάστηκαν στο νηματουργείο του Κρητικού Αθανάσιου Βολονάκη το 1869. Η κίνησή του αυτή προβλήθηκε από τον Τύπο ως πράξη φιλανθρωπίας.²¹⁸

Η μεγαλύτερη, όμως, συμμετοχή των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία καταγράφηκε στην αρχή της εκβιομηχάνισης, το 1870, όταν ιδρύθηκαν τα πρώτα ατμοκίνητα εργοστάσια βαμβακουργίας, τα περισσότερα από τα οποία βρίσκονταν στον Πειραιά.²¹⁹ Το μέγεθος της γυναικείας απασχόλησης γίνεται αισθητό, αν δούμε την απογραφή εργατριών του 1870. Σε σύνολο 556.507 εργαζομένων οι 22.665 ήταν άνδρες και οι 5735 γυναίκες. Στην απογραφή του Α. Μανσόλα (1875), αναφέρει η Ζ. Σαλίμπα, τα κορίτσια αποτελούσαν το 7,13% και οι γυναίκες το 16,75% του συνόλου των εργαζομένων που απασχολούταν στη βιομηχανία. Αν εξετάσουμε το γυναικείο εργατικό δυναμικό ανά κλάδο, θα δούμε ότι το 46,46% (γυναίκες και κορίτσια) εργαζόταν στα μεταξουργεία και το 34,66% στα βαμβακοκλωστήρια. Ωστόσο, όπως επισημαίνει η Σαλίμπα, στη συγκεκριμένη απογραφή δεν είχαν καταγραφεί τα όρια των ηλικιών των δύο φύλων. Επομένως, δεν γνωρίζουμε σε ποια ηλικία εισέρχονταν οι γυναίκες στη μισθωτή εργασία.²²⁰

Τα παραπάνω ποσοτικά δεδομένα είναι, πράγματι, ενδεικτικά του μεγέθους της γυναικείας εργασίας και του μεγέθους της απασχόλησης σε ορισμένους κλάδους κατά την πρώτη δεκαετία της εκβιομηχάνισης. Το 1875 αναφέρεται ότι στα κλωστοϋφαντουργεία απασχολούνταν 696 άνδρες και 1.632 γυναίκες.²²¹ Αναλυτικότερα, καταγράφεται ότι, από το παραπάνω σύνολο του γυναικείου εργατικού δυναμικού, το 37,3% εργαζόταν στα βαμβακοκλωστήρια, το 50,1% στα μεταξουργεία, το 21% στα εκκοκκιστήρια και το 11,3% στα υφαντουργεία.²²²

Καθώς προχωρούσε η εκβιομηχάνιση, άνοιγαν νέα εργοστάσια διευρύνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την παραγωγική διαδικασία. Αναφέρεται ότι το 1882 λειτουργούσαν οκτώ εργοστάσια βαμβακουργίας στον Πειραιά, όπου απασχολούνταν 1.316 εργάτριες. Ο αριθμός αυτός των εργατριών της βαμβακουργίας αντιστοιχεί στο 65,8% του συνόλου των 2.000 γυναικών που απασχολούνταν στη βιομηχανία του

²¹⁸ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 44-45

²¹⁹ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 63-64 Στον Πειραιά αναφέρεται ότι λειτούργησαν εννέα ατμοκίνητα εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας.

²²⁰ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 23-24.

²²¹ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 64.

²²² Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 64-65.

Πειραιά.²²³ Η υψηλή συμμετοχή του γυναικείου προσωπικού σε ορισμένους κλάδους της βιομηχανίας την περίοδο αυτή έχει αποδοθεί στην πολιτική του Τρικούπη. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι η τρικουπική πολιτική όσον αφορά τα έργα υποδομής κατά τη δεκαετία 1880-1890 απορρόφησε μεγάλο αριθμό ανδρών εργατών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η ζήτηση εργατικών χεριών σε ορισμένους κλάδους της βιομηχανίας να καλυφθεί από γυναικείο εργατικό δυναμικό. Αναφέρεται μάλιστα ότι οι γυναίκες έπιαναν δουλειά στα εργοστάσια σε μικρή ηλικία, στοιχείο ενδεικτικό της οικονομικής τους ανέχειας.

Για τη βιομηχανική απογραφή του 1907, αναφέρεται ότι προσδιόριζε μεν την επαγγελματική διάρθρωση του εργατικού πληθυσμού, όμως χρησιμοποιούσε χωρίς διάκριση τους όρους «βιομηχανία» και «βιοτεχνία», στοιχείο που έχει ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα της συνύπαρξης της παραδοσιακής βιοτεχνίας της υπαίθρου με τη βιομηχανία των πόλεων. Έτσι, στη βιοτεχνία καταγράφηκαν 189.442 άτομα από τα οποία 165.618 ήταν άνδρες και 23.824 γυναίκες. Η γυναικεία εργασία υπερτερούσε σε σχέση με την ανδρική σε τομείς όπως η υφαντουργία. Μάλιστα στην υποκατηγορία «υφαντές, εριουργοί, μεταξουργοί, νηματουργοί, ξάντες» απασχολούνταν 2.050 άνδρες και 3.929 γυναίκες. Την περίοδο αυτή μεγάλος αριθμός γυναικών εργαζόταν και στον κλάδο της ραπτικής: 10.124 γυναίκες και 8.145 άνδρες. Αξιοσημείωτο είναι το ότι ο ίδιος κλάδος ήταν βασικά ανδροκρατούμενος σε διάφορες περιοχές της περιφέρειας, όπως η Καλαμπάκα, η επαρχία Φαρσάλων, η Καρδίτσα λόγω γεωγραφικών και πολιτισμικών παραγόντων.²²⁴

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσιάζει η Ζ. Σαλίμπα, στη βιομηχανική απογραφή του 1920 σε σύνολο 3.571 εργατών, οι γυναίκες ήταν 1.419 και οι άνδρες 2.152 (ποσοστά 39,75% και 60,25% αντίστοιχα). Οι γυναίκες στην υφαντουργία αντιπροσώπευαν το 29,1% του συνόλου των εργαζομένων στη βιομηχανία. Στη βιομηχανία ενδυμάτων αντιπροσώπευαν το 24,52%, στη βιομηχανία καπνού το 13,97% και στη βιομηχανία τροφίμων το 13,97%.²²⁵ Πάντως, το μεγαλύτερο ποσοστό γυναικείου εργατικού δυναμικού εργαζόταν στις μεγάλες επιχειρήσεις, που απασχολούσαν από 25 άτομα και πάνω. Τα υψηλότερα ποσοστά εργατριών σε μεγάλες επιχειρήσεις καταγράφηκαν στην υφαντουργία (44,72%) και στην

²²³ Σαλίμπα Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 64-65.

²²⁴ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 24-26.

²²⁵ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 29-30.

καπνοβιομηχανία (21,31%).²²⁶ Από γεωγραφική άποψη, το μεγαλύτερο ποσοστό εργαζομένων γυναικών καταγράφηκε στην Αττική - Βοιωτία (39,09%) και στο νομό Θεσσαλονίκης (16,60%).

Σημαντικές είναι επίσης οι διαπιστώσεις που κάνει η Ζ. Σαλίμπα σε σχέση με την ηλικία των εργατριών, διαπιστώσεις που μας επιτρέπουν ν' αποκτήσουμε και μια εικόνα της γυναικείας παιδικής εργασίας. Η ιστορικός αναφέρει ότι, σύμφωνα με την απογραφή του 1920,²²⁷ στο σύνολο των εργαζομένων γυναικών το 47,02% ήταν κάτω των 18 ετών και το 57,93% άνω των 18. Ως προς τους διάφορους κλάδους απασχόλησης, ηλικία άνω των 18 ετών είχε το 36,20% των εργατριών στην υφαντουργία, το 26,02% των εργατριών στη βιομηχανία ενδυμάτων και το 23,20% των εργατριών στη βιομηχανία χάρτου. Ηλικία άνω των 18 ετών αναφέρεται ότι είχε το 48,06% των εργατριών στην υφαντουργία, το 38,95% στην καπνοβιομηχανία και το 24,86% στη βιομηχανία ενδυμάτων.

Ας δούμε τώρα τα κυριότερα χαρακτηριστικά κάποιων κλάδων ως προς τη γυναικεία εργασία. Αναφέρεται πως ένας από τους κλάδους που συγκέντρωνε μεγάλη ποσοστά γυναικείου εργατικού δυναμικού ήταν η βιομηχανία χάρτου. Το 1920, οι επιχειρήσεις αυτές συγκέντρωναν μεγάλο ποσοστό νεαρών κοριτσιών. Το 75% ήταν ηλικίας κάτω των 18 ετών, στοιχείο που μαρτυρά τη ζήτηση του συγκεκριμένου κλάδου για ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό χωρίς διαφοροποιήσεις, όπως γινόταν στην υφαντουργία, αναφέρει η Ζ. Σαλίμπα. Η ζήτηση λοιπόν αυτή καλύφθηκε από ανήλικα κορίτσια²²⁸.

Ο κλάδος της πιλοποιίας αναφέρεται ότι συνδεόταν με τον εξευρωπαϊσμό της χώρας. Σύμφωνα με την απογραφή του 1907, 881 γυναίκες απασχολούνταν στην πιλοποιία, από τις οποίες οι 613 στην Αθήνα, όπως αναφέρει η Ζ. Σαλίμπα. Το 1886 ιδρύθηκε το πρώτο εργοστάσιο στην Αθήνα, στην Καπνικαρέα. Το 1904 ιδρύθηκε το εργοστάσιο του Ηλία Πουλόπουλου στα Πετράλωνα με την επωνυμία «Ελληνική Βιομηχανία Πιλοποιίας Ηλία Πουλόπουλου και υιού».²²⁹ Ο συγκεκριμένος κλάδος παρουσίαζε ορισμένες ιδιαιτερότητες. Πρώτον, χαρακτηριζόταν από περιοδική ανεργία, η οποία μπορούσε να φτάσει τους έξι με οκτώ μήνες. Το γεγονός αυτό καθόριζε τις γενικότερες συνθήκες εργασίας. Δεύτερον, υπήρχε μια σημαντική διαφοροποίηση όσον αφορά τη γυναικεία εργασία: σε αντίθεση με ό, τι ίσχυε για τις

²²⁶ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 31.

²²⁷ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 30-35.

²²⁸ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 112-113.

²²⁹ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 98-109.

εργαζόμενες άλλων κλάδων, οι εργάτριες πιλοποιείν έπρεπε να διαθέτουν εξειδικευμένες γνώσεις και καλαισθησία. Επίσης τα εργασιακά τους καθήκοντα δεν περιορίζονταν στην παρακολούθηση των μηχανών· αντίθετα, εκπαιδεύονταν στο χειρισμό τους, μια δουλειά που στα περισσότερα εργοστάσια έκαναν οι άντρες στο πλαίσιο του έμφυλου καταμερισμού εργασίας. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι στον κλάδο αυτό ίσχυε ο θεσμός της μαθητείας. Οι κοπέλες εκπαιδεύονταν πρώτα στα εργαστήρια, για τρία ως πέντε χρόνια, είτε αμισθί είτε λαμβάνοντας μια πενιχρή αμοιβή. Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο που χαρακτήριζε τον κλάδο αυτό ήταν η μικρή ηλικία των εργατριών, που κυμαινόταν από τα 12 ως τα 18 χρόνια²³⁰.

Ο κλάδος εκείνος στον οποίο καταγράφονταν τα υψηλότερα ποσοστά γυναικείας εργασίας, σύμφωνα με την απογραφή του 1920, ήταν η καπνοβιομηχανία. Ο βιομηχανικός αυτός κλάδος αναπτύχθηκε κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα, ιδιαίτερα από το 1914 και μετά, λόγω της απελευθέρωσης της Μακεδονίας και της Θράκης. Περιοχές όπως η Θεσσαλονίκη και οι Σέρρες χαρακτηρίζονταν από υψηλό ποσοστό γυναικείας εργασίας, ενώ στην Καβάλα απασχολούνταν το 50% του συνόλου των καπνεργατριών.²³¹ Η Ζ. Σαλίμπα αναφέρει ότι, σύμφωνα με την απογραφή του 1920, η κατά φύλο και ηλικία σύνθεση του εργατικού δυναμικού στη Θεσσαλονίκη και τις Σέρρες είχε ως εξής: οι άντρες αποτελούσαν το 51,50% του εργατικού δυναμικού (από τους οποίους το 9,50% ήταν κάτω των 18 ετών και το 42,40% άνω των 18) και οι γυναίκες το 48,50% (από τις οποίες το 10,72% ήταν κάτω των 18 ετών και το 37,74% άνω των 18). Στην καπνοβιομηχανία δεν εργάζονταν πολλά κορίτσια μικρής ηλικίας, όπως συνέβαινε αλλού. Αναφέρεται ότι οι εργάτριες ηλικίας 12 ως 16 ετών αποτελούσαν μόνο το 6%. Επικρατούσε, πάντως, αυστηρός καταμερισμός εργασίας και υπήρχαν μεγάλες μισθολογικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών.²³²

Το στοιχείο εκείνο που προκάλεσε αναστάτωση και μια σειρά από αλλαγές στον παραπάνω βιομηχανικό κλάδο ήταν η εισαγωγή της τόγκας το 1920.²³³ Όπως αναφέρει ο Κ. Φουντανόπουλος,²³⁴ η τόγκα ήταν ένα σύστημα επεξεργασίας του καπνού με δική του οργάνωση εργασίας και ξεχωριστές ειδικότητες. Η εφαρμογή της τόγκας απαιτούσε δύο διαδικασίες: το σχίσιμο και την τογκοποίηση. Το σχίσιμο ήταν η διαλογή των φύλων σε ποιότητες και η τογκοποίηση ήταν η δημιουργία δεμάτων

²³⁰ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 25.

²³¹ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 92-93.

²³² Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 92-98.

²³³ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 99.

²³⁴ Φουντανόπουλος, Κώστας (2005), *Εργασία και εργατικό κίνημα στην Θεσσαλονίκη (1908-1936). Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Νεφέλη, σ. 157-158.

καπνού της ίδιας ποιότητας. Η εφαρμογή του συστήματος αυτού, σήμαινε αποκλειστική χρήση της γυναικείας εργασίας, γιατί η επεξεργασία των φύλλων καπνού ήταν μια απασχόληση που ανέκαθεν απασχολούσε κατά κύριο λόγο τις γυναίκες. Έτσι, η εισαγωγή της τόγκας στα εργοστάσια κατάργησε εργασιακές θέσεις που ως τότε καταλαμβάνονταν από άντρες. Η εξέλιξη αυτή είχε ως αποτέλεσμα να αντιδράσουν οι άντρες εργαζόμενοι τόσο απέναντι στον εργοδότη όσο και απέναντι στις γυναίκες συναδέλφους τους.

Πάντως, οι πιο διαδεδομένες μορφές εργασιακής απασχόλησης των γυναικών κατά το 19ο αιώνα ήταν η εργασία φασόν και η κατ' οίκον εργασία. Σύμφωνα με τη Ζ. Σαλίμπα,²³⁵ έλαβαν μεγάλη έκταση την εποχή του Χ. Τρικούπη στο πλαίσιο του προγράμματος αναδιοργάνωσης του στρατού και του ναυτικού, σύμφωνα με το οποίο έπρεπε όλοι οι στρατιωτικοί να φορούν στολές. Το έργο αυτό ανέλαβαν η αποθήκη ματισμού του στρατού και το εργοστάσιο των Αδελφών Ρετσίνα, που έδιναν υφάσματα για ράψιμο έναντι αμοιβής σε γυναίκες στην Αθήνα και στον Πειραιά.²³⁶ Το 1897 ανέλαβε το ράψιμο ρούχων εργολαβικά και η *Ένωσις των Ελληνίδων*, ιδρύοντας δύο εργαστήρια γι' αυτόν τον σκοπό. Ωστόσο προέκυψε πρόβλημα, καθώς τα μέλη της ζήτησαν η αμοιβή των εργαζομένων να γίνεται με ημερομίσθιο, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση των εργατριών, οι οποίες είχαν συνηθίσει να πληρώνονται με το κομμάτι.²³⁷ Αναφέρεται επίσης ότι ένα μέρος των εργατριών που ασχολούνταν με το φασόν διαμαρτυρήθηκαν όσον αφορά την επιλογή εργαζομένων για τη ραφή των ρούχων από τους εκάστοτε φορείς. Πράγματι, αποδείχθηκε ότι δεν επιλέγονταν πάντα οι φτωχότερες οικογένειες γι' αυτήν την εργασία, γεγονός που δημιούργησε έντονη δυσαρέσκεια. Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι όσες γυναίκες επέλεγαν την εργασία στο σπίτι αναλάμβαναν, εκτός από στρατιωτικές στολές, και το ράψιμο ανδρικών και γυναικείων ενδυμάτων, αρκεί, βέβαια, να είχαν ραπτομηχανή.

Αναφέρεται λοιπόν ότι η αυτή η μορφή γυναικείας εργασίας έθετε εμπόδιο στις εργατικές διεκδικήσεις, επειδή δεν επέτρεπε τη συλλογικότητα στον εργασιακό χώρο. Ωστόσο, ακριβώς εξαιτίας του ότι διασπούσαν τη συλλογικότητα, οι εργάτριες του φασόν είχαν αντίθετα συμφέροντα με τις άλλες ομάδες εργαζομένων στην ίδια επιχείρηση. Όσο, όμως, κι αν υπήρξε κοινότητα συμφερόντων στο εσωτερικό αυτής της κατηγορίας εργαζομένων με φασόν, η μορφή αυτή εργασίας δεν τους επέτρεπε να

²³⁵Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 141-151.

²³⁶Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 141-151.

²³⁷Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 141-151.

οργανωθούν και να διεκδικήσουν καλύτερη αμοιβή. Επίσης η εντατικοποίηση που χαρακτήριζε την κατ' αποκοπή εργασία τους δημιουργούσε προβλήματα υγείας. Καταγράφηκαν πολλές περιπτώσεις εργατριών με παθήσεις στομάχου λόγω της υπερπροσπάθειας που κατέβαλλαν ώστε να είναι όλο και πιο παραγωγικές²³⁸. Αντίθετα, από την πλευρά των εργοδοτών, το φασόν θεωρούνταν συμφέρουσα εργασία, αφενός διότι δεν χρειαζόταν έλεγχο και αφετέρου διότι οι εργάτριες καθόριζαν οι ίδιες το μέγεθος της παραγωγής τους, ανάλογα με την αμοιβή που επιθυμούσαν. Τις περισσότερες φορές παρήγαγαν μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα μεγάλες ποσότητες ρούχων και υφασμάτων. Παρά ταύτα, η κατ' αποκοπή εργασία έδινε στις εργάτριες ένα είδος αυτονομίας και ελευθερίας στην εργασία τους και σε πολλές περιπτώσεις τη δυνατότητα να εργάζονται κατ' οίκον, έτσι ώστε να μπορούν να ασχολούνται και με τις δουλειές του σπιτιού²³⁹.

Στην συνέχεια, θα επιχειρήσουμε να συνοψίσουμε, βάσει της σχετικής βιβλιογραφίας, τα χαρακτηριστικά της γυναικείας εργασίας στην Ελλάδα, όπως αυτά παρουσιάζονται κατά τις αρχές του 20ού αιώνα.

Η γυναικεία εργασία ήταν φτηνή εργασία. Αναφέρεται πως τα μεροκάματα των γυναικών ήταν πολύ χαμηλότερα από τα αντίστοιχα των ανδρών σε όλους τους κλάδους της βιομηχανίας. Επίσης ήταν «πειθαρχημένη» εργασία. Οι γυναίκες αποτελούσαν ένα εργατικό δυναμικό πιο πειθαρχημένο στους εργασιακούς κανόνες και στην όλη παραγωγική διαδικασία σε σχέση με τους άνδρες, γιατί οι γυναίκες εφάρμοζαν υπάκουα τους κανόνες εργασίας και δεν αντιδρούσαν μέσω απεργιακών κινητοποιήσεων όπως οι άντρες, γι' αυτό και η εποπτεία τους, (που γινόταν από άνδρες) ήταν σχετικά εύκολη.²⁴⁰ Επίσης, η πειθαρχία των γυναικών ως μορφή κοινωνικοποίησης και εκμάθησης γυναικείων ρόλων αλλά και η επιδεξιότητα αναφέρονται ως αρετές που αποκτούσε η γυναίκα μέσω της μαθητείας στην οικιακή εργασία, τις αρετές αυτές τις μετέφερε και στην εργασία στα πλαίσια του εργοστασίου.²⁴¹ Αν σε αυτά τα χαρακτηριστικά προστεθούν τα «δομικά χαρακτηριστικά της εργασίας», όπως τα ονομάζει ο Κ. Φουντανόπουλος,²⁴² θα έχουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα της γυναικείας εργασίας. Τα δομικά αυτά

²³⁸ Φουντανόπουλος, Κώστας (2005), *Εργασία και εργατικό κίνημα στην Θεσσαλονίκη (1908-1936). Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Νεφέλη, σ.60-61

²³⁹ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 150-152.

²⁴⁰ Φουντανόπουλος, Κώστας (1999), «Μισθωτή εργασία», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. 1900-1922, οι απαρχές*, τόμ:Α1, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 33

²⁴¹ Αβδελά, Έ. (1990), *ό.π.*, σ. 38

²⁴² Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.*, σ.34.

χαρακτηριστικά ήταν η περιοδική είσοδος και έξοδος από την αγορά εργασίας, καθώς και η εποχική και ακανόνιστη εργασία.

Ας δούμε τώρα τη γυναίκα-εργάτρια ως προς τη θέση της στο χώρο εργασίας. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι γυναίκες τοποθετούνταν, κατά κανόνα, σε θέσεις ανειδίκευτης εργασίας. Το γεγονός αυτό υπήρξε αποτέλεσμα του καταμερισμού εργασίας που επέφερε η εκμηχάνιση της παραγωγής, σε συνδυασμό, βέβαια, με το ευρύτερο κοινωνικό-πολιτισμικό φαινόμενο της έμφυλης ιεραρχίας. Έτσι, λοιπόν, οι άνδρες οικειοποιήθηκαν τις θέσεις ειδικευμένης εργασίας, ενώ οι γυναίκες χρησιμοποιήθηκαν σε βοηθητικές εργασίες, όπως η παρακολούθηση των μηχανών στην κλωστοϋφαντουργία, τη βιομηχανία με τα μεγαλύτερα ποσοστά γυναικείου προσωπικού, αλλά και στη διαλογή καπνού στην καπνοβιομηχανία και αλλού. Εξαιρέση στον κανόνα αυτό υπήρξε η πιλοποιία, καθώς υπήρξε η μόνη βιομηχανία που όχι μόνο ζητούσε εξειδικευμένες εργάτριες αλλά και εκπαιδευε παράλληλα το προσωπικό της, ώστε ν' αποκτήσει ειδίκευση. Οι γυναίκες εργάζονταν, συνήθως, σε μεγάλες επιχειρήσεις ακριβώς λόγω του ότι σε αυτές υπήρχε εκμηχάνιση της παραγωγής, καταμερισμός εργασίας και πλεόναζαν οι θέσεις ανειδίκευτης εργασίας.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να γίνει ιδιαίτερη αναφορά στους όρους «ειδικευμένη» και «ανειδίκευτη εργασία». Στην ελληνική οικονομία φαίνεται ότι η ανειδίκευτη εργασία ταυτίστηκε με τη γυναικεία εργασία. Ωστόσο έχει επισημανθεί ότι η άποψη αυτή υπήρξε περισσότερο κοινωνική κατασκευή και όχι πραγματικότητα. Η Έ. Αβδελά²⁴³ αναφέρει πως η γυναικεία ειδίκευση προϋπέθετε μια μαθητεία που, ακριβώς εξαιτίας του ότι πραγματοποιούνταν στον οικιακό χώρο, ταυτιζόταν με τις «φυσικές ιδιότητες» της γυναίκας και γι' αυτό δεν αναγνωριζόταν ως ειδικευμένη. Συγχρόνως, οι θέσεις στο εργοστάσιο απαιτούσαν πειθαρχία. Την ικανότητα αυτή οι γυναίκες την αποκτούσαν με τη μαθητεία στον κοινωνικό και τον οικιακό χώρο. Ωστόσο, τα στοιχεία αυτά, όπως και οι άλλες δεξιότητες που αποκτούσε η γυναίκα στον οικιακό χώρο, θεωρούνταν εγγενείς ιδιότητες που άπτονταν της «γυναικείας φύσης» συνεπώς δεν αξιολογούνταν θετικά στο εργασιακό σύστημα. Για το λόγο αυτό, η ζήτηση γυναικείας εργασίας αφορούσε θέσεις που βρίσκονταν στο κατώτερο ιεραρχικά κλιμάκιο ή σε θέσεις που υποτίθεται ότι ταίριαζαν περισσότερο στο φύλο τους. Ακόμα, όμως, και οι θέσεις που ανήκαν συνήθως σε άντρες, όταν καταλαμβάνονταν από γυναίκες, σταδιακά απαξιώνονταν

²⁴³ Αβδελά, Έ. (1990), *όπ.*, σ. 38

και αποειδικεύονταν. Το ανειδίκευτο της γυναικείας εργασίας πηγαίξε επίσης και από ένα άλλο στοιχείο, αυτό της «κατωτερότητας». Η κατωτερότητα της γυναικείας εργασίας προερχόταν από την κατώτερη θέση που ήδη είχε η γυναίκα μέσα στο σπίτι έναντι του άντρα. Αυτή η κατωτερότητα μεταφέρθηκε στο εργοστάσιο, όπου ταυτίστηκε με την ανειδίκευτη εργασία και διαχωρίστηκε από την «ειδικευμένη» (και άρα «ανώτερη») εργασία των αντρών.²⁴⁴ Επίσης, ο ανειδίκευτος χαρακτήρας της γυναικείας εργασίας, τον οποίο επικαλούνταν οι εργοδότες (αλλά και οι άντρες προκειμένου να υπερτιμήσουν τη δική τους εργασία) εξυπηρετούσε τους επιχειρηματίες και τους απέδιδε οικονομικά οφέλη, καθώς άμβειβαν πολύ λιγότερο τις εργάτριες. Ωστόσο, όπως αναφέρει η Έ. Αβδελά, κατά κανόνα, «οι θέσεις δεν υποβαθμίζονταν επειδή καταλαμβάνονταν μαζικά από γυναίκες· αντίθετα, προσέλκυαν τις γυναίκες, επειδή ήταν ήδη υποβαθμισμένες»²⁴⁵. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η παραμονή των γυναικών στη μισθωτή εργασία κατά το 19ο αιώνα και τις αρχές του 20ού δεν είχε μεγάλη διάρκεια. Εργάζονταν είτε για να συμπληρώσουν το οικογενειακό εισόδημα είτε μέχρι το γάμο τους· επομένως, αυτό που τις εξυπηρετούσε ήταν να βρουν άμεσα μια δουλειά, η οποία θα ήταν προσωρινή. Ωστόσο αυτά τα χαρακτηριστικά τα διέθεταν οι θέσεις ανειδίκευτης εργασίας, γι' αυτό οι γυναίκες τις προτιμούσαν.

Όμως, και η οικιακή εργασία των γυναικών γνώρισε επαναπροσδιορισμούς. Η απομάκρυνση του χώρου εργασίας από τον χώρο κατοικίας, η μισθωτή εργασία, η πειθαρχία στους κανόνες εργασίας, οδήγησαν στην υποτίμηση της γυναικείας εργασίας στο σπίτι και την κατέστησαν «αόρατη» κοινωνικά.²⁴⁶ Από τις δεκαετίες του 1870 και 1880 κι έπειτα, όμως, η οικιακή εργασία των γυναικών αποκτά ένα νέο νόημα, το οποίο δεν την καθιστά μεν «εργασία», αλλά την εντάσσει στο πλαίσιο ενός νέου, εξιδανικευμένου, «ρόλου» για τις γυναίκες στη νέα αστική κοινωνία, εκείνου της «μητέρας, συζύγου και οικοδέσποινας». Τότε, αποκρυσταλλώνεται και στην Ελλάδα το νέο αστικό γυναικείο ιδεώδες, και τα πράγματα μεταβάλλονται γενικότερα ως προς την εργασία των γυναικών. Σύμφωνα με αυτό, εξιδανικεύεται ο χώρος του σπιτιού, και η γυναίκα εξυμνείται ως ο «φύλακας-άγγελος» της νέας σφαίρας της «οικογενειακής οικειότητας». Υμνούνται οι γυναικείες αρετές, καλοσύνη, αρετή, αγάπη, και η μητρότητα καταλαμβάνει έναν ιδιαίτερο ρόλο, και αναδεικνύεται ως

²⁴⁴ Αβδελά, Έ. (1990), *όπ.*, σ. 38-48.

²⁴⁵ Αβδελά, Έ. (1990), *όπ.*, σ. 48.

²⁴⁶ Βαρίκα, Ε. (1996), *όπ.*, 50

κοινωνική αποστολή για την σωτηρία του παιδιού και όλης της κοινωνίας.²⁴⁷ Οι νέες/νεωτερικές αξίες, λοιπόν, της κοινωνίας, βασικά των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, θέλουν την γυναίκα ταυτισμένη με το οικογενειακό ιδεώδες και τη «σφαίρα» του ιδιωτικού, για αυτό και η συμμετοχή της γυναίκας εργάτριας στην αγορά εργασίας λειτούργησε ενάντια στο οικογενειακό ιδεώδες. Οποιαδήποτε απασχόληση πέραν του οίκου συνιστά «παραφωνία».²⁴⁸

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η κίνηση της οικογένειας να στείλει το κορίτσι στην πόλη για δουλειά ήταν αρνητική για το όλο σύστημα αξιών και προκαταλήψεων, που ήθελαν την γυναίκα εντός του οίκου.²⁴⁹ Σε πηγές της καμπής του αιώνα, αναφέρεται, μάλιστα, πως σε περίπτωση που κάποιος συγγενής συναντούσε την εργαζόμενη γυναίκα στο δρόμο δεν την χαιρετούσε καν.²⁵⁰ Ωστόσο, ταυτόχρονα, για τη μετακίνηση των νεαρών γυναικών προς ανεύρεση εργασίας στην πόλη, ένα ολόκληρο δίκτυο συγγενών και φίλων επιστρατευόταν και φρόντιζε για την επαγγελματική τους αποκατάσταση και προστασία.²⁵¹

Πολύ κατατοπιστική για την αντιμετώπιση της γυναικείας μισθωτής εργασίας είναι και μαρτυρία που αναφέρει η Ζ. Χρονάκη: το 1877 υπήρξε ακόμα και εισαγγελική παρέμβαση για το ότι η γυναικεία δουλειά στο εργοστάσιο προσβάλλει τη δημόσια ηθική.²⁵² Αυτού του είδους η ηθικολογία στηρίχτηκε στο γεγονός ότι, από την στιγμή που η γυναίκα αποκτά κάποιο επάγγελμα, αποκτά και ανεξαρτησία και αυτονομία, λόγω του μισθού ή κυρίως του ημερομισθίου που πλέον κατέχει, και την κάνει να κινείται συνολικά στη ζωή της πιο ελεύθερα.²⁵³ Ορισμένα μάλιστα επαγγέλματα ενισχύουν το σκεπτικό αυτό, λόγω του ιδιαίτερου εργασιακού καθεστώτος. Οι αναφορές αυτές αφορούν κυρίως τις εργάτριες της βελόνας, οι οποίες δεν είναι κλεισμένες σε ένα εργοστάσιο, αλλά κινούνται ελεύθερα στην πόλη, είναι καλαίσθητα ντυμένες, έχουν έναν διαφορετικό τρόπο ζωής που δεν συνάδει με την πειθαρχία, την ηθική και την τάξη, διαμορφώνοντας με αυτό τον τρόπο, ένα

²⁴⁷ Βαρίκα, Ε. (1996), ό.π., σ. 112-113

²⁴⁸ Βαρίκα, Ε. (1996), ό.π., σ. 141

²⁴⁹ Σαλίμπα, Ε. (2003), ό.π., σ. 36-37

²⁵⁰ Ρηγίνος, Μιχάλης, (2000), «Η Ελληνική Βιομηχανία, 1900-1940» στο: Χρ.Αγριαντώνη, Ε.Μπουρνόβα, Κ. Παπαθανασόπουλος, Γ. Προγουλάκης, Μ. Ρηγίνος, Τζ. Χαρλαύτη, Χρ. Χατζηιωσήφ (διευθυνής Βασιλίας Κρεμμυδάς), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-29^{ος} αιώνας)* Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος, σ. 183

²⁵¹ Σαλίμπα, Ε. (2003), ό.π., σ. 37

²⁵² Χρονάκη, Ζ. (1999), «Εργαζόμενες γυναίκες. Η είσοδος των γυναικών στην μισθωτή εργασία (1950-1940)», ό.π., σ. 2-5

²⁵³ Αβδελά, Έφη, «Αμφισβητούμενα νοήματα: προστασία και αντίσταση στις Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας 1914-1936», *Τα Ιστορικά* 28-29, σ. 172-202

τελείως διαφορετικό κοινωνικό τοπίο, από εκείνο του καταναγκασμού που υφίσταται η γυναίκα της εργατικής τάξης.²⁵⁴

Η εγκατάλειψη του εργοστασίου από την εργάτρια μόλις παντρευόταν, αποτελεί μια στάση που συνιστούσε δομικό στοιχείο της γυναικείας εργασίας, σύμφωνα με τους μελετητές. Ωστόσο, η φυγή αυτή ερμηνεύτηκε και ως αποτέλεσμα μιας ολόκληρης αντίληψης περί απαξίωσης της μισθωτής εργασίας, τόσο για τους άντρες όσο και για τις γυναίκες. Το επισημάναμε ήδη αυτό σε προηγούμενο κεφάλαιο (βλέπε εδώ, «Αγορά Εργασίας»). Σε ότι αφορά τις γυναίκες, τα στοιχεία της ιστορικής έρευνας δείχνουν ότι εγκατέλειπαν την δουλειά στο εργοστάσιο, μόλις έφτιαχναν ένα κομπόδεμα για προίκα ή παντρεύονταν.

Το γεγονός ότι, κατά κανόνα, η εργασία στο εργοστάσιο, με τις άθλιες συνθήκες στις οποίες εργάζονταν εκεί οι γυναίκες, ήταν κάτι το προσωρινό για αυτές, φαίνεται και από τις εκθέσεις των επιθεωρητών εργασίας. Αναφέρεται, μάλιστα, σύμφωνα με τις εκθέσεις αυτές, ότι οι εργάτριες αρνούσαν να πειθαρχήσουν στα διάφορα μέσα προστασίας που προσφέρει το εργοστάσιο, συμπεριφορά η οποία κρίνεται από τις εκθέσεις ως «αντιεπαγγελματική». Όπως, όμως, υποστηρίζει η Ε. Αβδελά που έχει μελετήσει αυτές τις εκθέσεις, η συμπεριφορά αυτή θα μπορούσε να ερμηνευθεί και ως προσπάθεια των εργατριών να αντισταθούν στην αλλοτρίωση που προσφέρει η εργασία· μια προσπάθεια, δηλαδή, να κρατήσουν δικό τους, ελεύθερο, ένα χώρο, και να μην αφομοιωθούν στο όλο σύστημα, το οποίο έτσι κι αλλιώς θεωρούσαν τελείως προσωρινό, μιας και γρήγορα θα έφευγαν.²⁵⁵

Ωστόσο οι εκθέσεις των επιθεωρητών όπως ερμηνεύονται από την Αβδελά, εστιάζουν και σε άλλα σημεία που αφορούν τις εργάτριες και ιδιαίτερα τις ανύπαντρες, επιβεβαιώνοντας για μια ακόμα φορά, τις θεωρίες περί κοινωνικής κατασκευής του φύλου. Μέσα σ αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο, θεωρήθηκε κατακριτέα κάθε φροντίδα που παρείχε η εργάτρια για τον εαυτό της, κάθε διασκέδαση πέρα από την καθιερωμένη και πέρα από την οικογένειά της και κάθε ευχέρεια που είχε για φροντίδα του εαυτού της, μια ευχέρεια που της έδινε ο μισθός της.²⁵⁶

Αντιδράσεις, όμως, δεν προέρχονταν μόνο από την ιδεολογία μιας ολόκληρης κοινωνίας για την γυναικεία εργασία, αλλά ακόμα και από τους άνδρες εργάτες.

²⁵⁴ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 136-138

²⁵⁵ Αβδελά, Έφη, (1998), «Αμφισβητούμενα νοήματα: προστασία και αντίσταση στις Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας 1914-1936», *Τα Ιστορικά* 28-29(Ιούνιος-Δεκέμβριος 1998), σ. 172-202

²⁵⁶ Αβδελά, Έ. (1998), *ό.π.*, σ. 172-202

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Κ. Φουντανόπουλος, η προτίμηση από την πλευρά των εργοδοτών της γυναικείας εργασίας, έφερε αλλαγές τόσο στη σύνθεση του εργατικού προσωπικού όσο και στις σχέσεις εργασίας. Αυτό προκάλεσε την έντονη δυσαρέσκεια και αντίδραση των εργατών, καθώς οι εργοδότες πολλές φορές προτιμούσαν την γυναικεία εργασία από την ανδρική.²⁵⁷

Τον 19^ο αιώνα κάνει την εμφάνισή του το πρώτο ρεύμα φεμινιστικής κριτικής, με το περιοδικό *Εφημερίς των Κυριών*, που εξέδιδε η Καλλιρρόη Παρρέν. Οι γυναίκες που αποτελούσαν τον κύκλο του περιοδικού διεκδικούν την ετερότητα και ερμηνεύουν το ιδεολόγημα της έμφυλης διαφοράς προς όφελος των γυναικών.²⁵⁸ Διεκδικούν την «ισότητα στην διαφορά», όπως αποκλήθηκε εκ των υστέρων από τις ιστορικούς, και οραματίζονται την συγκρότηση ενός νέου θηλυκού προτύπου, που ναι μεν θα είναι ο «φύλακας άγγελος» του σπιτιού, αλλά θα έχει και μια θέση στο κοινωνικό σύνολο, αξιοποιώντας έτσι τις αρετές τους. Στο πλαίσιο της κριτικής που ασκούν στην καταπίεση των γυναικών από τους άνδρες, οι πρώτες αυτές φεμινίστριες της εποχής αναδεικνύουν τη γυναίκα εργάτρια ως σύμβολο εκμετάλλευσης: στην περίπτωση των εργατριών, η εκμετάλλευση είναι διπλή, τόσο από τους εργοδότες και γενικά από το σύστημα της μισθωτής εργασίας, όσο και από τους άνδρες στο πλαίσιο της οικογένειας.²⁵⁹ Γι' αυτό το λόγο, ο κύκλος της *Εφημερίδος των Κυριών* καταγγέλλει την απουσία προστατευτικών ρυθμίσεων της γυναικείας εργασίας από το κράτος και αναλαμβάνει φιλανθρωπική δράση υπέρ των εργατριών, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, θα λέγαμε πως η γυναίκα εργάτρια προκάλεσε μια γενικότερη ιδεολογική αναστάτωση αλλά και μεταβολές στην αγορά εργασίας,²⁶⁰ άλλοτε προκαλώντας τις παραδοσιακές ανδρικές προκαταλήψεις αλλά και τις νεωτερικές αξίες περί του «φύλακα-αγγέλου» του οίκου, και άλλοτε δίδοντας διεξόδους στον επιχειρηματικό κόσμο με την εκμετάλλευση ενός ανειδίκευτου, φθηνού και «πειθαρχημένου» εργατικού δυναμικού. Γεγονός είναι ότι η γυναίκα εργάτρια αποτέλεσε σημαντικό κομμάτι του εργατικού δυναμικού και το κυριότερο κομμάτι σε ορισμένους κλάδους της βιομηχανίας.

²⁵⁷ Φουντανόπουλος, Κώστας (2005), ό.π., σ. 133-191

²⁵⁸ Βαρίκα, Ε. (1996), ό.π., σ. 286

²⁵⁹ Βαρίκα, Ε. (1996), ό.π., σ. 302

²⁶⁰ Αβδελά, Ε. (1990), ό.π., σ. 37

5.β. Γυναικεία διαμαρτυρία-συνδικαλισμός-εργατική νομοθεσία

Σε γενικές γραμμές, σύμφωνα με την βιβλιογραφία, οι εργάτριες την περίοδο που μελετάμε δεν εμφανίζουν ιδιαίτερα σημάδια συνδικαλιστικής οργάνωσης ή διαμαρτυρίας. Οι ερευνητές αποδίδουν το γεγονός αυτό σε βασικά χαρακτηριστικά που παρουσιάζει η γυναικεία εργασία, όπως, λόγω χάριν, η μικρή ηλικία που οι γυναίκες μπαίνουν στην αγορά εργασίας,²⁶¹ η έντονη κινητικότητα, δηλαδή, η παραμονή στον ίδιο χώρο εργασίας για μικρό διάστημα, και άλλα. Τα χαρακτηριστικά αυτά δεν ενισχύουν στην περίπτωση των εργατριών την ενότητα, τη συνειδητοποίηση της θέσης τους, αλλά ούτε και την αλληλεγγύη μεταξύ τους, έτσι ώστε να μπορούν να οργανωθούν σε κάποιο σωματείο.

Ωστόσο, υπάρχουν αποσπασματικά κάποιες αναφορές για κάποιες μορφές αντίδραση με διάφορους τρόπους, που υποδεικνύουν τη δυσαρέσκεια των εργατριών για τη θέση τους και τις συνθήκες εργασίας τους, αλλά και μια τάση να διεκδικήσουν μια ορισμένη αυτονομία.²⁶² Οι αναφορές αυτές έρχονται κυρίως από τον χώρο της υφαντουργίας, του καπνού, και της εργασίας φασόν, χώροι που η γυναικεία εργασία εμφανίζει μεγάλα ποσοστά. Η πρώτη απεργία εργατριών που έχει καταγραφεί είναι το 1887, στο εργοστάσιο «Ρετσίνα». Η απεργία αυτή έγινε για μισθολογικά θέματα, και πιο συγκεκριμένα για την μείωση που έγινε στο μεροκάματο των εργατριών.²⁶³ Η δεύτερη απεργία καταγράφεται στην Πάτρα, με αφορμή την αυτοκτονία μιας εργάτριας επειδή την απέλυσαν.²⁶⁴ Κινητοποιήσεις αναφέρονται και στον χώρο της εργασίας φασόν. Οι κινητοποιήσεις αυτές των εργατριών έχουν την μορφή διαδηλώσεων, είναι επαναλαμβανόμενες (1913, 1915, 1918) και αφορούν τις εργάτριες στον ιματισμό του στρατού.²⁶⁵ Αιτία των κινητοποιήσεων υπήρξε η καταστρατήγηση του κριτηρίου ως προς την ανάθεση εργασίας.²⁶⁶ Σύμφωνα με δημοσιεύματα της εποχής, εργασία δεν δινόταν στις πτωχότερες εργάτριες αλλά στις λεγόμενες «καλλιπάρειες».²⁶⁷ Το γεγονός αυτό έδωσε το έναυσμα για ισχυρές κινητοποιήσεις στον Πειραιά με υποβολή υπομνημάτων, που γνωστοποιούσαν την

²⁶¹ Αβδελά, Έ.(1990), *όπ.*, σ. 41

²⁶² Αβδελά, Ε. (1998), «Αμφισβητούμενα νοήματα: προστασία και αντίσταση στις Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας 1914-1936», *όπ.*, σ. 198

²⁶³ Χρονάκη, Ζ. (1999) , «Εργαζόμενες γυναίκες. Η είσοδος των γυναικών στην μισθωτή εργασία (1950-1940)», *όπ.*, σ. 2-5.

²⁶⁴ Ψαρρά, Αγγέλικα (1999), «Μην πεις κακό για φαμπρικού. Ο γυναικείος συνδικαλισμός και οι αγώνες για την ισότητα στον Μεσοπόλεμο», *Επτά Ημέρες Καθημερινή* (1999), σ. 20

²⁶⁵ Ψαρρά, Α. (1999), *όπ.*, σ. 21 και βλέπε επίσης Σαλίμπα, Ε. (2003), *όπ.*, σ.145-147.

²⁶⁶ Σαλίμπα, Ε. (2003), *όπ.*, σ. 145-147.

²⁶⁷ Σαλίμπα, Ε. (2003), *όπ.*, σ. 145-147.

κατάσταση στην πολιτική εξουσία και ζητούσαν άρση της αδικίας.²⁶⁸ Οι κινητοποιήσεις των εργατριών επανήλθαν με την ίδια ένταση το 1915²⁶⁹ και το 1918 διεκδικώντας πάλι το δικαίωμα στην εργασία. Ισχυρή επίσης κινητοποίηση αναφέρεται στον Πειραιά τον Μάιο του 1920 από εργάτριες υφαντουργείου. Η κινητοποίηση αυτή ήταν ιδιαίτερα έντονη, αφού χρειάστηκε η ένοπλη επέμβαση της αστυνομίας για να αντιμετωπιστεί.²⁷⁰ Κάπως έτσι περιγράφονται οι λιγοστές απεργίες των εργατριών το διάστημα αυτό. Ωστόσο, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, οι εργάτριες χρησιμοποίησαν και άλλους τρόπους διαμαρτυρίας, προκειμένου να εκφράσουν την δυσαρέσκειά τους για τις συνθήκες εργασίας και να διεκδικήσουν διάφορα δικαιώματα στον χώρο εργασίας.

Ως άλλη μορφή διαμαρτυρίας αναφέρεται η άρνηση των εργατριών να συμμορφωθούν σε διάφορα προστατευτικά μέσα²⁷¹ που προσφέρονται στο εργοστάσιο για διευκόλυνση και προστασία της δουλειάς τους, όπως, για παράδειγμα, οι προστατευτικές ποδιές και οι σκούφοι. Η άρνηση αυτή ερμηνεύτηκε από τους Επιθεωρητές Εργασίας ως αποτέλεσμα της έλλειψης γνώσης, ηθικής ανατροφής αλλά και επαγγελματισμού από τις εργάτριες.²⁷² Ιδωμένο, ωστόσο, από την πλευρά των ίδιων των εργατριών, έχει υποστηριχθεί ότι αυτό που επιδίωκαν ήταν να περιορίσουν τον έλεγχο της εργοδοσίας που γινόταν μέσα από τέτοιου είδους πρακτικές.²⁷³ Οι εργάτριες αρνούνται επίσης να συμμορφωθούν στον ομοιόμορφο τρόπο ντυσίματος που συστήνει η εργοδοσία, αλλά ανθίστανται και ως προς την επιβολή του χώρου που θα περνούν την ώρα του διαλλείματος (π.χ στη χρήση του εστιατορίου που προσφέρουν οι εργοδότες), διεκδικώντας έναν δικό τους χώρο.²⁷⁴ Οι στρατηγικές αυτές διαμαρτυρίας των εργατριών έχουν ερμηνευτεί ως προσπάθεια από μέρους τους αφενός να διατηρήσουν την αυτονομία τους στο χώρο εργασίας και αφετέρου να αντισταθούν στην εκμετάλλευση που υφίσταντο, ακόμα και στην προλεταριοποίησή τους.²⁷⁵

²⁶⁸ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ.146-147.

²⁶⁹ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 146-147.

²⁷⁰ Ψαρρά, Α. (1999), *ό.π.*, σ. 21.

²⁷¹ Αβδελά, Έ., «Αμφισβητούμενα νοήματα: προστασία και αντίσταση στις Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας 1914-1936», *ό.π.*, σ. 172-202.

²⁷² Αβδελά, Έφη (1990), «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στην βιομηχανία (19^{ος}-20^{ος} αιώνας)», Τα Ιστορικά 11 (1999), σ.336-360.

²⁷³ Αβδελά, Ε. (1990), *ό.π.*, σ. 336-360.

²⁷⁴ Αβδελά, Έ. (1990), *ό.π.*, σ. 336-360.

²⁷⁵ Αβδελά, Ε. (1990), *ό.π.*, σ. 336-360.

Με τους παραπάνω τρόπους εκδηλώθηκαν οι λιγοστές προσπάθειες διαμαρτυρίας από την πλευρά των εργατριών. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι εκδήλωναν κάποιας μορφής αντίδραση, στάθηκε αδύνατο να συνδικαλιστούν και να αρθρώσουν συλλογικά αιτήματα.²⁷⁶ Σύμφωνα με την Έφη Αβδελά,²⁷⁷ το γεγονός αυτό οφείλεται αφενός στο ότι οι εργάτριες ήταν νεαρής ηλικίας και αφετέρου στο ότι η εργασία τους στο εργοστάσιο ήταν προσωρινή. Επομένως οι εργάτριες δεν είχαν τον χρόνο να αντιληφθούν την κοινή τους θέση, να αναπτύξουν αλληλεγγύη μεταξύ τους και να αναπτύξουν μια κοινή συνείδηση και μια συλλογικότητα.

Παρόλα αυτά, αναφέρεται η ίδρυση ορισμένων σωματείων και συνδέσμων σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας, κυρίως μετά το 1910.²⁷⁸ Ως παράδειγμα αναφέρεται το σωματείο που ιδρύθηκε στην Πάτρα²⁷⁹, ο Σύνδεσμος που ιδρύθηκε Σύρο από τις εργάτριες ενδυμάτων, ο Σύνδεσμος που ιδρύθηκε στον Πειραιά από τις καπνεργάτριες, ως χρονολογία ίδρυσής τους, θεωρείται τα τέλη της δεκαετίας του 1910.²⁸⁰ Επισημαίνεται επίσης η ίδρυση του Συνδέσμου Εργατριών το 1913,²⁸¹ που σκοπό είχε να υπερασπίζει τις εργάτριες σε περίπτωση που οι εργοδότες παρέβαιναν τους εργατικούς νόμους, και παράλληλα να υποστηρίζει τα κοινωνικά δικαιώματα-δραστηριότητες των εργατριών. Μια μικρή αναφορά υπάρχει για το «Σωματείο εργατριών κοπής και ραφής ιματισμού στρατού», δεν υπάρχουν όμως περισσότερες πληροφορίες γι αυτό.²⁸²

Εκτός από την υποτυπώδη αυτή προσπάθεια των εργατριών να συμμετέχουν στον συνδικαλισμό, κύριο ρόλο για την προάσπιση των δικαιωμάτων τους ανέλαβαν αντί γι αυτές, ατομικές και ομαδικές πρωτοβουλίες άλλων. Τα θέματα που τέθηκαν ήταν κυρίως θέματα κοινωνικής προστασίας. Ως τέτοια αναφέρονται ο χρόνος εργασίας, ο καθορισμός του κατώτατο ορίου ηλικίας, τα μέτρα για την προστασία της μητρότητας, η απαγόρευση της νυκτερινής εργασίας και η καθιέρωση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης.²⁸³ Σύμφωνα με την ιστοριογραφία, τέτοια αιτήματα

²⁷⁶ Αβδελά, Έ (1990), *ό.π.*, 41.

²⁷⁷ Αβδελά, Έ (1990), *ό.π.*, 41.

²⁷⁸ Ψαρά, Α. (1999), «Μην πεις κακό για φαμπρικού. Ο γυναικείος συνδικαλισμός και οι αγώνες για την ισότητα στον Μεσοπόλεμο», *ό.π.*, σ. 20-24.

²⁷⁹ Αβδελά, Έ. (1990), *ό.π.*, σ. 41

²⁸⁰ Ψαρά, Α. (1999), *ό.π.*, σ. 20-24.

²⁸¹ Ψαρά, Α. (1999), *ό.π.*, σ. 20-24. Αναφέρει επίσης ότι ο Σύνδεσμος Εργατριών, μεταξύ άλλων φρόντιζε για την οικονομική ενίσχυση-προικοδότηση των μελών του διοργανώνοντας εράνους και χοροσπερίδες, ζητούσε όμως επίσης για την ενίσχυση των αιτημάτων τη συμπαράσταση των αντρικών σωματείων.

²⁸² Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 149.

²⁸³ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 54

πρώτες πρόβαλαν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οι ελληνίδες αστές της *Εφημερίδος των Κυριών*. Η εκδότρια του περιοδικού Καλλιρόη Παρρέν διεκδίκησε ιδιαίτερα τον καθορισμό των ωρών εργασίας για τις εργάτριες.²⁸⁴

Δραστηριότητες υπέρ της προστασίας των γυναικών στη μισθωτή εργασία αναφέρονται τη δεκαετία του 1890²⁸⁵ και από τους σοσιαλιστές, οι οποίοι με αρχηγό τον Σταύρο Καλλέργη προσπάθησαν, ανεπιτυχώς, να εφαρμοστούν και στην Ελλάδα οι διατάξεις περί γυναικείας εργασίας του Βερολίνου. Οι διατάξεις αυτές σύμφωνα με την Ζ. Σαλίμπα, ανέφεραν οι γυναίκες και τα κορίτσια που ήταν πάνω από 16 ετών δεν θα εργάζονταν στα εργοστάσια ούτε την νύκτα ούτε την Κυριακή και η εργασία τους να μην υπερβαίνει τις 11 ώρες.²⁸⁶ Αναφορές για την προστασία της γυναικείας εργασίας διακρίνονται και στα προγράμματα νέων συνδικαλιστικών ομάδων και κομμάτων της αριστεράς,²⁸⁷ ως ένα πολύ μικρό μέρος των γενικών τους αιτημάτων.²⁸⁸ Στο υπόμνημα του Εργατικού Κέντρου Αθηνών το 1911, εκείνο που διεκδικήθηκε κυρίως ήταν η προστασία της μητρότητας.²⁸⁹ Πάντως, ο κανόνας ακόμα στα 1910 είναι η αποσιώπηση της γυναικείας εργασίας από υπομνήματα και προγράμματα πολλών συνδικαλιστικών οργανώσεων και, ενίοτε, ο αποκλεισμός των εργατριών από τον συνδικαλισμό που ελέγχεται από τους άνδρες εργάτες. Αυτό ήταν παράγωγο της αντίδρασης των ανδρών εργατών γενικότερα απέναντι στην εργασία των γυναικών.

Σύμφωνα με την Έφη Αβδελά²⁹⁰ η προβληματική για την προστασία της γυναικείας εργασίας, συνδέεται με τρεις οπτικές, οι οποίες άλλοτε συγκρούονται και άλλοτε λειτουργούν συμπληρωματικά: την αστική μεταρρυθμιστική οπτική, κατά την οποία, η εργασία της γυναίκας δεν θα πρέπει να απειλεί τον γάμο και την μητρότητα, την οπτική του εργατικού συνδικαλισμού, κατά την οποία η εκμετάλλευση της γυναικείας εργασίας απειλεί τα συμφέροντα της εργατικής τάξης και της εργατικής οικογένειας, και τη φεμινιστική οπτική, η οποία διεκδικεί δικαίωμα στην εργασία και την ισότητα στις εργασιακές σχέσεις.²⁹¹ Η αντίληψη για την ανάγκη προστασίας της

²⁸⁴ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 54.

²⁸⁵ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 54.

²⁸⁶ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 54-55

²⁸⁷ Αβδελά, Ε. (1990), *ό.π.*, σ. 41.

²⁸⁸ Ψαρά, Α. (1999), *ό.π.* σ. 20-24 και επίσης βλέπε, Αβδελά, Έφη, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στην βιομηχανία (19^{ου}-20^{ου} αιώνας)». *ό.π.*, σ. 336-360.

²⁸⁹ Αβδελά, Έ. (1990), *ό.π.*, σ. 336-360.

²⁹⁰ Αβδελά, Έ. (1990), *ό.π.*, σ. 336-360.

²⁹¹ Αβδελά, Έ. (1990), *ό.π.*, σ. 336-360.

γυναικείας εργασίας αναπτύχθηκε από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα κι έπειτα, και εξελίχθηκε με βάση την κυρίαρχη ιδεολογία. Σύμφωνα με αυτή, ως την δεκαετία του 1890, η γυναικεία εργασία εκλαμβάνεται ως αρνητική, επειδή θεωρείται ότι διαλύει την οικογένεια και οδηγεί στην απώλεια της «θηλυκότητας» και της ηθικής.²⁹² Στη συνέχεια, ιδιαίτερο βάρος δίνεται στην ιδιαίτερη «φύση» της γυναίκας, η οποία την κάνει αδύναμη μπροστά στις άθλιες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης και πρέπει να ληφθούν προστατευτικά μέτρα, έτσι ώστε να είναι σε θέση οι εργάτριες να εκπληρώσουν το βασικό τους ρόλο, αυτόν της συζύγου και μητέρας.²⁹³ Σύμφωνα με την ιστορική, η ιδεολογία της εποχής επικεντρώνεται στην κοινωνική θέση των γυναικών και στον οικογενειακό της ρόλο. Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης, η αστική και η εργατική οπτική συγκλίνουν στην αρνητική αντιμετώπιση της γυναικείας εργασίας.²⁹⁴ Η αστική οπτική αναζητά μέτρα για ένα καλύτερο βιοτικό επίπεδο των γυναικών έτσι ώστε να μην αναγκάζονται να εργάζονται. Η γυναικεία εργασία σύμφωνα με την αυτή την οπτική, επιφέρει την διάλυση της οικογένειας και οδηγεί στην ηθική κατάπτωση. Από την πλευρά τους, οι εργατικές ενώσεις αναδεικνύουν την ανταγωνιστικότητα που έχει φέρει η εργασία των γυναικών έναντι των ανδρών, διασαλεύοντας την παραδοσιακή τάξη πραγμάτων.²⁹⁵ Αντίθετα, η ριζοσπαστική φεμινιστική οπτική διακηρύσσει το δικαίωμα στην εργασία, απορρίπτοντας κάθε διαχωρισμό που στηρίζεται στο φύλο.²⁹⁶

Μέσα λοιπόν από διαμάχες αλλά και συμφωνίες καθιερώθηκαν διεθνώς τα πρώτα νομοθετήματα που αφορούν την προστασία της γυναικείας εργασίας. Στα πρώτα αυτά νομοθετήματα αντέδρασαν οι διεθνείς φεμινιστικές οργανώσεις, υποστηρίζοντας ότι τα μέτρα αυτά λειτουργούν προς όφελος των ανδρών.²⁹⁷ Ανάλογα εμφανίζεται και η ανάγκη για θέσπιση προστατευτικών μέτρων στην Ελλάδα. Ως κυριότερος προβληματισμός της κοινωνίας, αναφέρεται ο ηθικός κίνδυνος που διατρέχει η γυναίκα με την εργασία εκτός του οίκου. Αντίθετα, οι φεμινίστριες διεκδικούν την θέσπιση προστατευτικών μέτρων για την γυναικεία εργασία, προκειμένου να περιοριστεί η εκμετάλλευση που υφίσταται η γυναίκα και για να καθιερωθεί η αρχή «ίση δουλειά ίση αμοιβή», και το δικαίωμα στην εργασία και για

²⁹² Αβδελά, Έ. (1990), *ό.π.*, σ. 336-360.

²⁹³ Αβδελά, Έ. (1990), *ό.π.*, σ. 51.

²⁹⁴ Αβδελά, Έ. (1990), *ό.π.*, σ. 51.

²⁹⁵ Αβδελά, Έ. (1990), *ό.π.*, σ. 51.

²⁹⁶ Αβδελά, Έ. (1990), *ό.π.*, σ. 336-360.

²⁹⁷ Αβδελά, Έ. (1990), *ό.π.*, σ. 336-360.

τα δύο φύλα.²⁹⁸ Σε αυτό το πλαίσιο, την περίοδο του Μεσοπολέμου, η ριζοσπαστική φεμινιστική οργάνωση γυναικών των μεσαίων στρωμάτων, ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας²⁹⁹, υπερασπίστηκε τα δικαιώματα των εργατριών, μέσω της υποβολής υπομνημάτων στην Βουλή, προβάλλοντας την ανάγκη προστατευτικών μέτρων μόνο για τη μητρότητα στη μισθωτή εργασία.

Ας δούμε όμως την προστατευτική νομοθεσία περί γυναικείας εργασίας, που εμφανίστηκε μέσα στη δεκαετία του 1910. Η πρώτη νομοθετική ρύθμιση ως προς την γυναικεία εργασία θεσπίστηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, με τον νόμο ΓΦΚΔ' (3525) 13 Ιανουαρίου 1910 «περί μεταλλείων». Είναι ο πρώτος νόμος που αναφέρεται στην προστασία της εργασίας γυναικών και ανηλίκων. Οι διατάξεις του νόμου όσον αφορά τη γυναικεία εργασία εξαντλούνται στην καθιέρωση της απαγόρευσης της νυκτερινής εργασίας κοριτσιών και γυναικών. Ακολουθεί ο νόμος, ο ΔΚΘ' (4029), του 1912 «περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων».³⁰⁰ Ο νόμος αυτός εισήγαγε γενικές ρυθμίσεις που αφορούν τις γυναίκες και τα παιδιά μαζί. Σύμφωνα με τον Γ. Ληξουριώτη στις διατάξεις του νόμου απαγορεύεται η εργασία στα παιδιά κάτω των 12 ετών, ενώ με την θεσμοθέτηση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης τα παιδιά, απαγορεύτηκε η εργασία των παιδιών που δεν είχαν συμπληρώσει τα 14 έτη. Απαγορεύτηκε η Κυριακάτικη εργασία για τα παιδιά κάτω των 16 ετών. Επίσης ο νόμος αυτός Περιορίζει το χρόνο ημερήσιας εργασίας στα παιδιά κάτω των 12 ετών και επέβαλε υποχρεωτικές ενδιάμεσες στάσεις, προκειμένου να ξεκουράζονται τα παιδιά.³⁰¹

Οι νόμοι αυτοί εντάσσονται στη βενιζελική πολιτική περί προστασίας των εργατών γενικότερα. Σύμφωνα με την Ε. Αβδελά αποτελούν μερική αντιγραφή της αντίστοιχης νομοθεσίας άλλων χωρών. Ωστόσο, στην Ελλάδα λειτούργησαν κυρίως ως δείγματα εκσυγχρονισμού παρά επιτακτικής ανάγκης.³⁰² Σύμφωνα με την

²⁹⁸ Αβδελά, Έ. (1990), *ό.π.*, σ. 336-360.

²⁹⁹ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 148. Ο Σύνδεσμος για τα δικαιώματα της γυναίκας, είχε στείλει υπόμνημα στη Βουλή για την προάσπιση των δικαιωμάτων που αφορούσε στην διαμαρτυρία των εργατριών στο εργοστάσιο ιματισμού.

³⁰⁰ Αβδελά, Ε. (1990), *ό.π.*, σ. 336-360. Στον νόμο «περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων», απαγορεύτηκε η ανασχόληση των γυναικών την νύκτα και την Κυριακή, απαγορεύτηκαν οι ιδιαίτερα βαριές και ανθυγιεινές εργασίες, ορίζεται το 10ωρο ως ανώτατο όριο εργασίας και προβλέπεται υποχρεωτική άδεια λίγες εβδομάδες μετά τον τοκετό, βλέπε επίσης Ληξουριώτης, Γιάννης (1988), «Προστατευτικός Νομοθετικός Παρεμβατισμός και η εμφάνιση του Εργατικού Δικαίου στην Ελλάδα: η περίπτωση της παιδικής εργασίας», στο: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος- Χρήστος Χατζηιωσήφ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Κρήτη, Ηράκλειο, σ. 210-223.

³⁰¹ Ληξουριώτης, Γιάννης (1988), «Προστατευτικός Νομοθετικός Παρεμβατισμός και η εμφάνιση του Εργατικού Δικαίου στην Ελλάδα: η περίπτωση της παιδικής εργασίας», *ό.π.*, σ. 216-217

³⁰² Αβδελά, Έ. (1990), *ό.π.*, σ. 336-360.

βιβλιογραφία, φαίνεται ότι τελικά οι νόμοι αυτοί δεν εφαρμόστηκαν, λόγω έλλειψης διοικητικής και οργανωτικής υποστήριξης αλλά και ενός μηχανισμού ελέγχου της εφαρμογής του.³⁰³ Αν λάβουμε υπόψη τις καταγραφές από τις εκθέσεις των επιθεωρητών εργασίας που αναφέρει η Ε. Αβδελά, η μη εφαρμογή τους στηρίχτηκε στην άρνηση των εργοδοτών να πειθαρχήσουν σε όσα αναφέρει ο νόμος, αλλά και στην άρνηση των ίδιων των εργατριών να πειθαρχήσουν στα προστατευτικά μέτρα, για τους λόγους που αναφέραμε ήδη πιο πάνω.³⁰⁴

Κάπως έτσι σκιαγραφείται, λοιπόν, σύμφωνα με την ιστοριογραφία, η υποτυπώδης συνδικαλιστική δράση των γυναικών έως το 1920 περίπου. Στη διάρκεια του μεσοπολέμου τα πράγματα αλλάζουν. Όπως αναφέρεται, αντιπαραθέσεις και διεκδικήσεις με αφορμή τους νόμους για την προστασία της γυναικείας εργασίας έρχονται στο προσκήνιο, με αφορμή την διάσταση των απόψεων μεταξύ των φεμινιστριών και των σοσιαλιστριών (ως προς την προστασία της γυναικείας εργασίας). Ωστόσο, όποιες και αν ήταν οι διαφορές μεταξύ εργατικών και φεμινιστικών οργανώσεων, υπήρξε και σύγκλιση σε κοινές διεκδικήσεις, την «ίση αμοιβή για ίση εργασία» και την καθιέρωση κατώτατου ορίου μισθών.³⁰⁵

Ιδιαίτερα διεκδικητικές στον τομέα της μισθωτής εργασίας των γυναικών *συνολικά*, ήταν οι φεμινίστριες του μεσοπολέμου, και κυρίως ο «Σύνδεσμος των Ελληνίδων υπέρ των δικαιωμάτων της γυναίκας», όπως ήδη αναφέραμε. Ειδικά στο θέμα της νομοθετικής προστασίας της γυναικείας εργασίας, ο Σύνδεσμος θεωρούσε ότι η νομοθεσία αυτή διατηρεί ακόμα περισσότερο την ανδρική πρωτοκαθεδρία στην αγορά εργασίας³⁰⁶, και υποβαθμίζει την γυναικεία εργασία εφόσον την εξισώνει με την παιδική εργασία.³⁰⁷ Έτσι, οι φεμινίστριες του Συνδέσμου εξέφρασαν την πιο ριζοσπαστική, επίμονη και οργανωμένη διεκδίκηση για τα κοινωνικά και αστικά δικαιώματα της γυναίκας, αλλά και, βεβαίως, για τα πολιτικά δικαιώματα. Ο Μεσοπόλεμος, όμως, μια περίοδος που σημαδεύεται με τα πολλαπλά μέτωπα αντιπαραθέσεων και διεκδικήσεων για την προστασία της γυναικείας εργασίας και για άλλα δικαιώματα που αφορούν την γυναικεία εργασία αλλά και για την γυναίκα πολίτη, δεν εντάσσεται στην περίοδο που καλύπτει αυτή η εργασία.

³⁰³ Ληξουριώτης, Γ. (1988), *ό.π.*, σ. 218-219

³⁰⁴ Αβδελά, Έ. «Αμφισβητούμενα νοήματα: προστασία και αντίσταση στις Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας 1914-1936», *ό.π.*, σ. 172-202

³⁰⁵ Αβδελά, Ε. (1990), *ό.π.*, σ. 336-360.

³⁰⁶ Αβδελά, Έφη (1987), «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο: Χρ.Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ.Β': *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, μέρος Α', Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 346-356.

³⁰⁷ Ψαρά, Α. (1999), *ό.π.*, σ. 20-24

6. ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ

6 α. Η νοηματοδότηση της φιλανθρωπίας

Φτώχεια - φιλανθρωπία - μισθωτή εργασία είναι το τρίπτυχο το οποίο συνδέεται ιστορικά με τις διαδικασίες της εκβιομηχάνισης και της αστικοποίησης και το οποίο θα δούμε να απασχολεί και την ζωή της υπό διαμόρφωση ελληνικής αστικής κοινωνίας του 19^ο αιώνα. Το μέγεθος του φτωχού πληθυσμού, η παρουσία του και η κοινωνική του συμπεριφορά ενεργοποίησε διάφορους φορείς, άλλοτε δημόσιους και άλλοτε, ακόμα περισσότερο, ιδιωτικούς φορείς, σε μια προσπάθεια να ενσωματώσουν τον φτωχό πληθυσμό στην νεοαναπτυσσόμενη κοινωνία και οικονομία.

Η φτώχεια αποτελεί σύμφωνα με τους ιστορικούς ένα φαινόμενο ενδημικό³⁰⁸ της ελληνικής κοινωνίας. Σε όλο το διάστημα που μελετάμε εδώ, άλλοτε σε μεγαλύτερο και άλλοτε σε μικρότερο βαθμό, καταγράφονται τα φαινόμενα της φτώχειας και της επαιτείας, τα οποία αναφέρεται ότι οργανώθηκαν σε δύο ρεύματα. Το κάθε ένα από αυτά έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά, τα οποία αφορούν αφ ενός την νοηματοδότηση της φτώχειας και αφετέρου όλους εκείνους τους μηχανισμούς που στήθηκαν για την αντιμετώπισή της. Το πρώτο κύμα αναφέρεται ότι εμφανίστηκε μετεπαναστικά³⁰⁹ και το δεύτερο μετά το 1860³¹⁰. Ανάλογα διαμορφώθηκε και η φιλανθρωπία: οργανώθηκε και αυτή σε δυο κύματα, την ίδια χρονική περίοδο με την φτώχεια και την επαιτεία, με διαφορετικούς φορείς, με διαφορετικό τρόπο και στόχους.

Το πρώτο κύμα φτωχού πληθυσμού σύμφωνα με την ιστοριογραφία εμφανίστηκε μετά την Επανάσταση, τότε που, μετά τη διάλυση των άτακτων στρατιωτικών σωμάτων, το πλήθος των αγωνιστών που έμειναν άνεργοι και άκληροι προσπαθούσε να βρει την τύχη του στην ύπαιθρο και στην πρωτεύουσα συγκροτώντας έτσι μια ομάδα φτωχών και περιθωριακών τύπων.³¹¹ Αγωνιστές και ακτήμονες, στην προσπάθειά τους να επιβιώσουν, επιδόθηκαν στην πρακτική της επαιτείας, αλλά και της ληστείας και άλλων μορφών παραβατικότητας. Η ληστεία στον κόσμο της υπαίθρου έλαβε μεγάλες διαστάσεις, γεγονός που προκάλεσε μέτρα

³⁰⁸ Χατζηιωσήφ, Χρήστος (1993), *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία (1830-1940)*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 35

³⁰⁹ Κορασίδου, Μαρία, (2004), *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα το 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Τυπωθήτω, σ. 19

³¹⁰ Χατζηιωσήφ, Χ. (1993), *ό.π.*, σ. 37

³¹¹ Κορασίδου, Μ. (2004), *ό.π.*, σ. 19-23.

βίαιης καταστολής από το κράτος, τα οποία, εντούτοις, δεν πήραν συγκροτημένο χαρακτήρα, αποτελεσματικό και με ευρύτερες συνέπειες πριν από το νόμο ΤΟΔ/1871 «περί καταδιώξεων της ληστείας».³¹²

Παράλληλα, στην πρωτεύουσα και στις νεοαναπτυσσόμενες πόλεις γενικότερα, που προσπαθούν να δημιουργήσουν μια αστική ταυτότητα δυτικού τύπου, το πλήθος των ζητιάνων που συνέρρεε εκεί προκαλούσε έντονη ανησυχία, γιατί διατάρασσε την κοινωνική ισορροπία. Η επαιτεία, σύμφωνα με την Μ. Κορασίδου, αναδείχθηκε σε κοινωνικό πρόβλημα.³¹³

Τα μέτρα τα οποία ελήφθησαν αυτή την περίοδο ήταν μέτρα κατασταλτικά και προνοιακού χαρακτήρα, με κύριο φορέα την κρατική εξουσία. Μικρής αξίας βοηθήματα, μέτρα αστυνόμευσης, ελέγχου και επιτήρησης των ζητιάνων, αλλά και μέτρα ποινικοποίησης της επαιτείας συνέθεσαν όλο το τοπίο της κρατικής παρέμβασης ως προς την αντιμετώπιση της φτώχειας. Ωστόσο, ίσως το πιο σημαντικό, είναι οι συνέπειες που επισημαίνεται ότι προκάλεσαν τα μέτρα αυτά σε κοινωνικό επίπεδο. Όπως αναφέρει η Μ. Κορασίδου, τα μέτρα αυτά δημιούργησαν τις συνθήκες εκείνες του κοινωνικού αποκλεισμού και της απαξίωσης για τους φτωχούς του αστικού χώρου. Τους περιθωριοποίησαν και τους ανέδειξαν σε μια *νέα κοινωνική κατηγορία*, η οποία συντίθεται από αρνητικές αξίες για το σύνολο της κοινωνίας. Τα μέτρα κατασταλτικού χαρακτήρα που πάρθηκαν ήταν άμεσα εναρμονισμένα με την κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής, σύμφωνα με την οποία, όπως γράφει η Κορασίδου, «η φτώχεια έπρεπε να τιμωρείται για να μην δημιουργεί ανασφάλεια στους πολίτες». Οι επαίτες, συνεπώς, έπρεπε να απομονωθούν κοινωνικά. Οι πολίτες της νεοελληνικής κοινωνίας προσπαθούσαν να προβάλουν νέα πρότυπα συμπεριφοράς αστικού τύπου, έτσι ώστε να μπορέσουν να αναρριχηθούν στα ανώτερα στρώματα. Επομένως η φτώχεια και η επαιτεία έπρεπε με κάθε τρόπο να καταπολεμηθούν και να ποινικοποιηθούν.³¹⁴ Ωστόσο, τα μέτρα αυτά, όσο σκληρά και αν ήταν, αναφέρεται ότι στάθηκαν τελείως αναποτελεσματικά. Το κράτος φάνηκε ανοργάνωτο και ανέτοιμο να αντιμετωπίσει τέτοιου είδους φαινόμενα. Το κενό αυτό έρχεται μετά από μερικά χρόνια να καλύψει η ιδιωτική πρωτοβουλία.

Από τα μέσα το 19^ο αιώνα κι έπειτα, τότε που παρουσιάζεται το δεύτερο κύμα των επαιτών, οι μελέτες αναφέρουν πως στην ελληνική κοινωνία επικράτησε μια νέα

³¹² Χατζηιωσήφ, Χ. (1993), ό.π., σ. 36

³¹³ Κορασίδου, Μ. (2004), ό.π., σ.27

³¹⁴ Κορασίδου, Μ. (2004), ό.π., σ. 27-29

αντίληψη όσον αφορά την πρόσληψη της φτώχειας, και νέες πρακτικές καθιερώθηκαν για στην αντιμετώπισή της. Κεντρικά στοιχεία αυτών των πρακτικών ήταν η παροχή μισθωτής εργασίας, κυρίως όμως, η ηθική διαπαιδαγώγηση και παροχή στοιχειώδους μόρφωσης, και, βέβαια, η επαγγελματική εκπαίδευση. Εξάλλου, το δεύτερο αυτό κύμα των φτωχών που εμφανίστηκε στις πόλεις μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, παρουσίαζε διαφοροποιήσεις συγκριτικά με το προηγούμενο κύμα, τόσο ως προς την σύνθεσή του όσο και ως προς την συμπεριφορά του (την αύξηση της εγκληματικότητας, όπως παρατηρήθηκε), γεγονότα που έδωσαν το έναυσμα για μια αναθεώρηση της μέχρι τότε αντίληψης περί φτώχειας. Ας δούμε αναλυτικότερα αυτές τις εξελίξεις.

Σύμφωνα με την ιστοριογραφία, το δεύτερο κύμα φτωχών και εξαθλιωμένων εμφανίστηκε την δεκαετία 1860-1870, τότε που η Αθήνα, επιπλέον των φτωχών και πρώην αγωνιστών, δέχθηκε και πληθυσμιακές ροές ορεινής και νησιωτικής προέλευσης καθώς και Κρήτες πρόσφυγες (Κρητική Επανάσταση 1866-1869).³¹⁵ Ένας σύνθετος και πολυάριθμος πληθυσμός κατέκλισε την πρωτεύουσα, εξαθλιωμένος και ανήμπορος, ο οποίος επιδόθηκε σε κάθε είδους δραστηριότητα και πολλές φορές έκνομη συμπεριφορά προκειμένου να επιβιώσει. Ο πληθυσμός αυτός θεωρήθηκε ως παθολογική κατάσταση της κοινωνίας και επικίνδυνος για την κοινωνική ειρήνη.

Σύμφωνα με τις μελέτες, η αντιμετώπιση της επαιτείας τα χρόνια που μελετάμε, έγινε έργο ιδιωτικής πρωτοβουλίας και όχι κρατικής παρέμβασης και αυτό για δύο λόγους: αφενός, γιατί υπήρχε έλλειψη κοινωνικής πολιτικής και αφετέρου, γιατί δεν υπήρχε ένα συγκροτημένο εργατικό κίνημα για να υπερασπιστεί τα δικαιώματα και τα συμφέροντα της «υπό σχηματισμό» εργατικής τάξης.³¹⁶ Μεταξύ των στόχων της φιλανθρωπίας αναφέρεται η στρατολόγηση εργατικού δυναμικού και η διοχέτευση στις βιομηχανίες, στο βαθμό που η φιλανθρωπία συνδέθηκε άμεσα με την παραγωγή. Σε γενικές γραμμές, σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από το πρώτο κύμα εκβιομηχάνισης στη χώρα, η φιλανθρωπία λειτούργησε ως μηχανισμός ένταξης του πλήθους των περιθωριακών είτε άμεσα είτε έμμεσα στην βιομηχανική παραγωγή.³¹⁷

Σύμφωνα με την ιστοριογραφία, η νέα ιδεολογία νομιμοποίησε τις κοινωνικές διαφορές μέσα από τη χρήση της θρησκευτικής ρητορείας (ως έκφραση θείας

³¹⁵Κορασίδου, Μ. (2004), ό.π., σ. 66

³¹⁶Κορασίδου, Μ. (2004), ό.π., σ. 77-79

³¹⁷Χατζηωσήφ, Χ. (1993), ό.π., σ. 40-41

θέλησης)³¹⁸ και νοηματοδότησε εκ νέου την φτώχεια ως μια παθογένεια της κοινωνίας, ως αρρώστια. Τη λύση στην κατάσταση αυτή ανέλαβε να δώσει η ιδιωτική πρωτοβουλία, η οποία επιδόθηκε σε μέτρα κυρίως προνοιακού-προληπτικού χαρακτήρα και όχι κατασταλτικού όπως συνέβαινε μετεπαναστατικά.³¹⁹ Οι φτωχοί του τόπου δεν θα έπρεπε να απομονωθούν όπως συνέβαινε παλαιότερα αλλά να συνυπάρξουν με τους άλλους πολίτες, αρκεί να ηθικοποιηθούν. Υπό τη σκέπη της φιλανθρωπίας και με σκοπό την απώτερη ένταξη των φτωχών και ανέργων στην παραγωγική διαδικασία, ιδρύθηκε ένα πλήθος Ιδρυμάτων και Συλλόγων από τους φιλάνθρωπους της εποχής, οι οποίοι, εμπνεόμενοι από την αγαθοεργία που θεωρήθηκε αρετή, έγιναν οι ευεργέτες των φτωχών.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, αυτή τη μετάβαση από την κρατική κατασταλτική παρέμβαση προς την προνοιακή ιδιωτική πρωτοβουλία της φιλανθρωπίας. Ποιοί ήταν όμως οι φιλάνθρωποι της εποχής; Αναφέρονται τρεις ομάδες που ανέλαβαν δραστηριότητα. Τη μια ομάδα αποτελούσαν οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι της εποχής, «η χρυσή νεολαία» όπως είχε αποκληθεί τότε, η οποία ανέπτυξε πλούσια πολιτιστική και φιλανθρωπική δραστηριότητα.³²⁰ Μια άλλη ομάδα συνιστούσαν ελεύθεροι επαγγελματίες της μεσαίας τάξης και πλούσιοι αστοί. Όπως αναφέρεται η ομάδα αυτή κυρίως με πρόσχημα την ιδεολογία περί σωτηρίας της ψυχής συνέδεσαν την φιλανθρωπική τους δραστηριότητα με την είσοδό τους στην πολιτική, την διεύρυνση των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων και την ενίσχυση του κοινωνικού τους γοήτρου.³²¹ Η τρίτη ομάδα αφορά Ελληνίδες αστές, όπως λόγου, εκείνες του Συλλόγου Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως (1872) ή, αργότερα, εκείνες που συνεργάζονταν με το περιοδικό της Κ. Παρρέν *Εφημερίς των Κυριών* ή τα μέλη της Ενώσεως των Ελληνίδων (1896), που συνδέονταν με τις προηγούμενες, και οι οποίες ανέλαβαν πλούσια φιλανθρωπική δράση.³²²

Η φιλανθρωπική δραστηριότητα απευθύνθηκε κυρίως στα παιδιά και στις γυναίκες. Ένα πολύ μεγάλο μέρος της φιλανθρωπικής δραστηριότητας του 19^{ου} αιώνα αφιερώθηκε στα παιδιά, τα οποία είχαν κατακλίσει τους δρόμους της Αθήνας, φτωχά

³¹⁸ Κορασίδου, Μ. (2004), ό.π., σ. 83-84

³¹⁹ Κορασίδου, Μ. (2004), ό.π., σ. 87-88

³²⁰ Κορασίδου, Μ. (2004), ό.π., σ. 79-82

³²¹ Γιαννιτσιώτης, Γ. (2006), ό.π., σ. 306-309

³²² Βαρίκα, Ελένη (1996), *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα: Κατάρτι 2^η Εκδ. Αναφέρεται πως οι γυναίκες της εφημερίδας των Κυριών, παρά το γεγονός ότι κύριο έργο τους ήταν η εμφύτευση των ιδεών για την ισότητα των δύο φύλων, εν τούτοις ανέπτυξαν συντονισμένη συλλογική δράση για την μόρφωση των γυναικών του λαού.

άκληρα, εγκαταλελειμμένα και απείθαρχα. Τα παιδιά αυτά κίνησαν ιδιαίτερα το ενδιαφέρον αλλά και την «προσοχή» των φιλόanthρωπων, Όπως αναφέρεται, στην ιδεολογία της εποχής, η οικογένεια είχε κεντρικό ρόλο. Τα παιδιά ήταν η πηγή του εθνικού πλούτου ως εκ τούτου, έπρεπε να προστατευτούν ,να ηθικοποιηθούν και να κοινωνικοποιηθούν έτσι ώστε να μην προκαλούν προβλήματα(παιδική εγκληματικότητα) ,αλλά και να μάθουν στην έννοια και την πρακτική της πειθαρχίας για να μπορέσουν κατόπιν να ενταχθούν στο εργατικό δυναμικό. Τα παιδιά αναφέρθηκαν ως το κοινωνικό κεφάλαιο³²³ της κοινωνίας τα οποία εάν κατάλληλα διαπαιδαγωγηθούν δεν θα είναι εχθροί της κοινωνίας αλλά αντίθετα θα γίνουν χρήσιμοι πολίτες οι οποίοι θα διαφυλάσσουν την ενότητα και την ειρήνη στην κοινωνία και θα ανταποδώσουν με την εργασία τους.³²⁴ Με άλλα λόγια η ευεργεσία που θα προσφερθεί στα παιδιά θα έχει έναν ανταποδοτικό χαρακτήρα, τόσο σε οικονομικό επίπεδο μέσω της εργασίας που θα προσφέρουν όσο και κοινωνικό ,και θα είναι σύμφωνη με το όλο πνεύμα της εποχής περί φιλανθρωπίας το οποίο, επιδιώκει κατ αρχάς το συμφέρον της άρχουσας τάξης, το οποίο, όπως αναφέρει η Μ. Κορασίδου το επιτυγχάνεται μέσω της διατήρησης της κοινωνικής συνοχής και ειρήνης.

Υπό το πρίσμα αυτής της νεοελληνικής αυτής αντίληψης, θα μπορούσε να πει κανείς , καταγράφεται πλήθος ιδρυμάτων και συλλόγων.

Ας αναφερθούμε σε ορισμένα από αυτά για να αναδειχθεί λίγο ποιο ξεκάθαρα πως πραγματοποιήθηκε πρακτικά το «πνεύμα της φιλανθρωπίας»

Μια σειρά από ιδρύματα φιλοξένησαν τα παιδιά από την βρεφική κιόλας ηλικία. Καταγράφεται λοιπόν η ίδρυση του Δημοτικού Βρεφοκομείου στην Αθήνα το 1859 που σκοπό είχε να περιθάλψει τα μικρά παιδιά και να τα προστατέψει από υψηλή θνησιμότητα. Έργο ατομικής πρωτοβουλίας ήταν τα δυο ορφανοτροφεία που ακολούθησαν . Το Ορφανοτροφείο αγοριών Χαντζηκώνστα που ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1856, και το Αμαλειό Ορφανοτροφείο των κοριτσιών που ιδρύθηκε και αυτό στην Αθήνα το 1856. Στόχοι και των δυο αυτών ιδρυμάτων αναφέρεται ότι ήταν να καταστήσουν τα παιδιά χρηστούς πολίτες και να τους διδάξουν ένα βιοποριστικό επάγγελμα, με άλλα λόγια να τους εμφυσήσουν στην κοινωνική και επαγγελματική διαπαιδαγώγηση. Η εκμάθηση ενός επαγγέλματος κρίνεται

³²³ Κορασίδου, Μ. (2004), ό.π., σ. 111

³²⁴ Κορασίδου, Μ.(2004), ό.π., σ. 136

πρωταρχική υπόθεση έτσι ώστε να μπορούν στην πορεία να ενταχθούν τα παιδιά στην αγορά εργασίας .

6.β Οι γυναίκες φιλάνθρωποι

Μία ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία που «εξειδικεύθηκε» τρόπον τινά στη φιλανθρωπία και δραστηριοποιήθηκε εκεί, απευθυνόμενη μάλιστα σχεδόν αποκλειστικά στο θηλυκό φτωχό πληθυσμό, ήταν οι κυρίες της αστικής τάξης με την ευρύτερη έννοια, είτε προέρχονταν από την πολιτική ή κοινωνικο-οικονομική ελίτ είτε, κατά κύριο λόγο, από τα μεσαία αστικά στρώματα, όπως λόγου χάριν ήταν οι κυρίες του Συλλόγου υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως (1872) (βλ. και πιο κάτω) ή, αργότερα, οι διανοούμενες της ομάδας της *Εφημερίδος των Κυριών* (1887).³²⁵ Οι γυναίκες αυτές εισήλθαν στον δημόσιο χώρο, αναλαμβάνοντας κοινωνική δράση μέσω της άσκησης της φιλανθρωπίας,³²⁶ ανέλαβαν πολλαπλές δραστηριότητες με στόχο την ηθική και υλική βοήθεια στις φτωχές γυναίκες του τόπου. Στόχος της πρωτοβουλίας των γυναικών φιλανθρώπων (εκτός από την περίθαλψη του φτωχού πληθυσμού που πραγματοποίησαν με την ίδρυση της «Φιλόπτωχου εταιρείας Κυριών» και του «Ασύλου Ανιάτων» το 1892) ήταν οι γυναίκες και τα κορίτσια του λαού.³²⁷ Όπως αναφέρουν οι σχετικές μελέτες, τη δράση των γυναικών της μεσαίας και ανώτερης τάξης καθοδήγησε η αντίληψη πως οι γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων αποτελούν το στήριγμα του σπιτιού, ανατρέφουν και διαπαιδαγωγούν τα παιδιά τους, επιφέρουν ειρήνη και ενότητα στην οικογένεια, αρετές που θα διοχετευτούν κατόπιν και στην κοινωνία. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, η εικόνα της γυναίκας εργάτριας που εγκαινίασε η βιομηχανική επανάσταση έρχεται σε αντίφαση με το γυναικείο ιδεώδες της γυναίκας φύλακα-αγγέλου του σπιτιού, πυροδοτώντας μια εκ νέου αναδίπλωση και ισχυροποίηση αυτού του ιδεώδους.³²⁸ Η γυναίκα εργάτρια αναφέρεται ως ένα αρνητικό πρότυπο για την κοινωνία. Σύμφωνα με την επικρατούσα αντίληψη, πρέπει να προστατευτεί από αυτή την εργασία, καθώς από οικονομική ανάγκη βρέθηκε να δουλεύει στα εργοστάσια, ενώ η θέση της θα έπρεπε να είναι στην οικογένεια. Η εργασία της γυναίκας εκτός σπιτιού αναφέρεται ως

³²⁵ Σαλίμπα Ελισάβετ (2003), *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και τα στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Αθήνα: ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ-ΚΝΕ/ΕΙΕ, σ. 182

³²⁶ Κορασίδου, Μ. (2004), *ό.π.*, σ. 173-177

³²⁷ Κορασίδου, Μ. (2004), *ό.π.*, σ. 174

³²⁸ Κορασίδου, Μ. (2004), *ό.π.*, σ. 179

παρέκκλιση από τον φυσικό της χώρο που είναι η οικία και από τα «βιολογικά της καθήκοντα» ως μητέρας παιδαγωγού. Ως εκ τούτου, η εργασία δύναται να αποτελέσει κίνδυνο για την οικογένειά της. Όπως αναφέρει η Ζ. Σαλίμπα, στηριζόμενες στην αναδιατύπωση της βιολογικής διαφοράς, οι γυναίκες φιλάνθρωποι επιδόθηκαν σε κάθε είδους δραστηριότητα με σκοπό τον εκπολιτισμό του φτωχού γυναικείου πληθυσμού μέσω της ηθικής διαπαιδαγώγησης, της εκπαίδευσης και της εκμάθησης μιας τέχνης. Οι στόχοι όμως αυτοί, όπως αναφέρει η συγγραφέας, δεν ήταν απαλλαγμένοι από την οικονομική σκοπιμότητα όπως θα δούμε παρακάτω.³²⁹ Επίσης, παράλληλα με την εκπαίδευση και τον εγκλεισμό σε κάθε τύπου σχολές και ιδρύματα, ασκούσαν κοινωνικό έλεγχο σε αυτό το μεγάλο μέρος του φτωχού πληθυσμού (το γυναικείο πληθυσμό).³³⁰ Μέσω των πρακτικών που ακολουθούσαν στα Ιδρύματα μπορούσαν να καθοδηγήσουν την μετέπειτα ζωή των γυναικών. Με βάση αυτή την ιδεολογία, λοιπόν, συστάθηκαν Φιλανθρωπικοί Σύλλογοι, Εργαστήρια και Άσυλα. Τα εργαστήρια μάλιστα που ίδρυσαν οι φιλάνθρωπες αστές, απευθύνονταν αυστηρά στις γυναίκες και λειτούργησαν, σύμφωνα με την Ζ. Σαλίμπα, ως «πρότυπα χειροτεχνικής βιομηχανίας».³³¹ Στα εργαστήρια αυτά εργαζόνταν οι άπορες γυναίκες και πουλούσαν το προϊόν της εργασίας τους στην Ελλάδα και στο εξωτερικό³³², συνεπώς δεν επρόκειτο απλώς για φιλανθρωπικά καταστήματα αλλά ήταν μονάδες παραγωγής, ενδεικτικό του γεγονότος ότι η φιλανθρωπία αποσκοπούσε κατά κύριο λόγο στο να παράγει και να κατευθύνει ένα πειθαρχημένο εργατικό δυναμικό. Ας δούμε τώρα ορισμένα από αυτά τα Ιδρύματα και τα Εργαστήρια, για να έχουμε μια πληρέστερη εικόνα της λειτουργίας της φιλανθρωπίας.

Καταρχάς, θα αναφερθούμε στο Εργαστήριο Απόρων Γυναικών, το οποίο ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1872 και αναφέρεται ως το κυριότερο έργο (νεωτερικό)³³³ των φιλάνθρωπων κυριών. Η ίδρυσή του ήταν έργο του Συλλόγου Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως με σημαντικό ρόλο να παίζει η Καλλιόπη Κεχαγιά. Το Εργαστήριο αυτό συνδύαζε αρμονικά την εκπαίδευση με την πρακτική άσκηση του επαγγέλματος.³³⁴ Και όταν λέμε επάγγελμα εννοούμε την εκμάθηση μιας τέχνης, η οποία αντικατέστησε την εργασία στο εργοστάσιο. Το εργαστήριο αναφέρεται ως

³²⁹Κορασίδου, Μ. (2004), *ό.π.*, σ. 193 και Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 169-170

³³⁰Κορασίδου, Μ. (2004), *ό.π.*, σ. 192

³³¹Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 170

³³²Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 170

³³³Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 194. Η Σαλίμπα αναφέρει πως το Εργαστήριο αυτό συνιστά μια νεωτερικότητα γιατί σύνδεει την εκπαίδευση με την παροχή εργασίας.

³³⁴Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 186

άρτια οργανωμένο και κατατεμημένο σε διάφορα τμήματα (υφαντικής, ραπτικής κτλ.). Οι εργάτριες εκπαιδεύονταν στην τέχνη παράλληλα με την διδασκαλία για απόκτηση γνώσεων και θρησκευτικής ηθικής.³³⁵ Η Ζ. Σαλίμπα αναφέρει πως το Εργαστήριο λειτούργησε με εσωτερικές και εξωτερικές εργάτριες. Το 1872 οι εσωτερικές εργάτριες ανέρχονταν σε 120 άτομα ενώ το 1921 σε 168 άτομα.³³⁶ Από το 1874 έως το 1920, οι εξωτερικές εργάτριες καταγράφεται ότι κυμαίνονταν από 40 έως 60 άτομα κατά έτος.³³⁷ Η ηλικία των εργατριών αναφέρεται ότι ήταν από 7 έως 70 ετών³³⁸, και αμείβονταν ανάλογα την παραγωγικότητα.³³⁹ Τα προϊόντα της εργασίας τους τα πουλούσαν στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Αναφέρεται μάλιστα τα προϊόντα τους διακρίθηκαν σε διάφορες εκθέσεις όπως για παράδειγμα στην Διεθνή Έκθεση της Βιέννης, όπου απέσπασαν το πρώτο βραβείο ως τα πιο αντιπροσωπευτικά δείγματα της ελληνικής βιοτεχνικής παραγωγής.³⁴⁰ Με βάση όσα αναφέραμε, γίνεται κατανοητό πώς το εργαστήριο συνιστούσε μια μονάδα παραγωγής και η φιλανθρωπική δράση αυτή αποτελούσε μέρος της αγοράς εργασίας.³⁴¹

Ένα άλλο πεδίο συλλογικής δράσης των φιλάνθρωπων γυναικών ήταν η καταπολέμηση της αμάθειας των φτωχών γυναικών, τομέας στον οποίο δραστηριοποιήθηκε ιδιαίτερα ο κύκλος της *Εφημερίδος των Κυριών* και της εκδότριάς της Κ. Παρρέν.³⁴² Το περιοδικό αυτό, το οποίο από το 1887 που άρχισε να εκδίδεται εξέφρασε στην Ελλάδα (όπως έχει υποστηριχθεί) μια πρώτης μορφής φεμινιστική αμφισβήτηση, και υποστήριξε τη χειραφέτηση των γυναικών «δια της εκπαίδευσως και της εργασίας»,³⁴³ καυτηρίασε, ιδιαίτερα στην περίπτωση των φτωχών γυναικών, την αμάθεια ως αιτία όχι μόνο της φτώχειας, αλλά και της εκμετάλλευσής τους από τους άνδρες τόσο στο χώρο της οικογένειας όσο και του εργοστασίου.³⁴⁴ Οι πρώτες αυτές φεμινίστριες της *Εφημερίδος των Κυριών*,

³³⁵ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 190

³³⁶ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 191, και Κορασίδου, Μ. (2004), *ό.π.*, σ. 188, Η Κορασίδου αναφέρει πως τον χρόνο λειτουργίας οι εργάτριες ήταν 200 σε αριθμό.

³³⁷ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 191

³³⁸ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 191

³³⁹ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 191

³⁴⁰ Κορασίδου, Μ. (2004), *ό.π.*, σ. 193

³⁴¹ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 192. Η συγγραφέας αναφέρει πως στο Εργαστήριο εφαρμόστηκε κανονικά η σύνδεση της αγοράς με την ζήτηση.

³⁴² Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 211

³⁴³ Βαρίκα, Ελένη (1996), *ό.π.*, σ.274-289 Σύμφωνα με την Ε. Βαρίκα (την πρώτη ιστορικό που μελέτησε το περιοδικό), το περιοδικό «Εφημερίς των Κυριών» (1887-1907), είναι το πρώτο έντυπο το οποίο αποτελεί την πρώτη έκφραση φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, με διευθύντρια την Καλλιρόη Παρρέν

³⁴⁴ Σαλίμπα Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 212

συγκλίνοντας με τις κυρίαρχες αντιλήψεις της εποχής, υποστηρίζουν ότι μέσα από την καλλιέργεια της γνώσης οι γυναίκες θα αποκτήσουν τα ηθικά εκείνα πρότυπα που τους είναι απαραίτητα για την εκπλήρωση του ρόλου μέσα στην οικογένεια αλλά και στους κόλπους της κοινωνίας.³⁴⁵ Η γυναίκα, υποστηρίζουν, είναι εκείνη που θα αναθρέψει τα παιδιά ως χρηστούς και εκπολιτισμένους πολίτες. Τα παιδιά αυτά θα συντελέσουν στην ανάπτυξη της βιομηχανίας και του εθνικού πλούτου.³⁴⁶ Αναφέρεται, λοιπόν, πως συγκλίνοντας χαρακτηριστικά με την κυρίαρχη ιδεολογία, οι φεμινίστριες της *Εφημερίδος των Κυριών*, στόχευαν στην εκπαίδευση και συγχρόνως στην ηθικοποίηση και τον κοινωνικό έλεγχο των γυναικών των λαϊκών στρωμάτων. Με αυτό το στόχο ίδρυσαν τα Κυριακά Σχολεία στην καμπή του αιώνα. Σύμφωνα με την Μ. Κορασίδου, τα Κυριακά Σχολεία συνέβαλαν σημαντικά στην καταπολέμηση του αναλφαβητισμού των φτωχών κοριτσιών.³⁴⁷ Το πρώτο Κυριακό Σχολείο ιδρύθηκε το 1890 στην Αθήνα και ακολούθησαν στον Πειραιά και στην Πάτρα.³⁴⁸ Σκοπός τους αναφέρεται η μετάδοση στοιχειωδών γνώσεων, θρησκευτικών αντιλήψεων, ηθικής διαπαιδαγώγησης, αλλά και του εκπολιτισμού των γυναικών, μέσα από την διοργάνωση διαφόρων εκδηλώσεων.³⁴⁹ Ωστόσο, η λειτουργία τους ως σχολεία μετάδοσης βασικών γνώσεων δεν κράτησε πολύ. Η Ζ. Σαλίμπα αναφέρει πως τρία χρόνια μετά τα Κυριακά Σχολεία μετατρέπονται σε επαγγελματικές σχολές, σε μια προσπάθεια αντικατάστασης της μαθητείας.³⁵⁰ Ο σκοπός της φιλανθρωπίας μετασχηματίστηκε σύμφωνα με την Ζ. Σαλίμπα από μηχανισμό μόρφωσης σε μηχανισμό επαγγελματικής κατάρτισης. Ο μηχανισμός αυτός στηρίζεται στην εκμάθηση ενός βιοποριστικού επαγγέλματος που ταιριάζει στην γυναικεία «φύση», όπως για παράδειγμα η ραπτική.³⁵¹ Βλέπουμε, λοιπόν, πώς, στην περίπτωση των Κυριακών Σχολείων, η δράση των φεμινιστριών, ενώ αρχικά προσανατολίστηκε στο χώρο της εκπαίδευσης, προσπαθώντας να καταπολεμήσει τον αναλφαβητισμό του

³⁴⁵ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 212, Υποστηρίζει ακόμα η Σαλίμπα πως η προσπάθεια μετάδοσης της γνώσης από τις γυναίκες του περιοδικού δεν σημαίνει ότι ως σκοπός χρήζεται η κοινωνική άνοδο των φτωχών γυναικών και η μετατόπισή τους σε μια άλλη κοινωνική θέση. Αντίθετα, υποστηρίζουν ότι αυτό θα έφερνε μεγαλύτερα προβλήματα. Αντίθετα το πλούτος της γνώσης θα τις μετέδιδαν θα ήταν ανάλογο της κοινωνικής τους θέσεις.

³⁴⁶ Κορασίδου, Μ. (2004), *ό.π.*, σ. 220

³⁴⁷ Κορασίδου, Μ. (2004), *ό.π.*, σ. 219

³⁴⁸ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 213-215

³⁴⁹ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 217-220. Η Σαλίμπα αναφέρει την διοργάνωση ποικίλων εκδηλώσεων και εορτών όπως των Χριστουγέννων και του Πάσχα, δίνοντας στις γυναίκες την ευκαιρία να αναπτύξουν την κοινωνικότητά τους. Η διοργάνωση των εκδηλώσεων αυτών διατηρήθηκε ακόμα και όταν το Κυριακό Σχολείο έγινε Επαγγελματική Σχολή.

³⁵⁰ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 219

³⁵¹ Σαλίμπα, Ε. (2003), *ό.π.*, σ. 213

γυναικείου πληθυσμού, στην συνέχεια κατευθύνθηκε στην επαγγελματική κατάρτιση. Η μετατόπιση αυτή είναι άμεσα εναρμονισμένη με τον απότερο στόχο της φιλανθρωπίας, την ένταξη, δηλαδή, του φτωχού πληθυσμού στην αγορά εργασίας, για την ανάπτυξη του εθνικού πλούτου και την επίτευξη της κοινωνικής ειρήνης.

Πέρα από τη σημασία της συλλογικής φιλανθρωπικής δραστηριότητας, ο ρόλος της ατομικής φιλανθρωπίας υπήρξε εξίσου σημαντικός, ιδιαίτερα για όσους επεδίωκαν να ξεκινήσουν ή να εδραιώσουν την καριέρα τους σε δημόσια αξιώματα. Στον Πειραιά η άσκηση της φιλανθρωπίας από δημόσιο πρόσωπο τον 19^ο αιώνα είχε λάβει ιδιαίτερες διαστάσεις. Αναφέρεται πως η άσκηση της φιλανθρωπίας ενίσχυε την κοινωνική θέση του ατόμου και ήταν μια προϋπόθεση αποδοχής του φιλάνθρωπου-πολιτικού από την κοινότητα. Ενίσχυε το κοινωνικό του γόητρο³⁵² και ενίοτε τον βοηθούσε στην πολιτική του καριέρα. Καταγράφονται ατομικές εκδηλώσεις φιλανθρωπίας εμπόρων και βιομηχάνων οι οποίες, ακριβώς επειδή τύγχαναν δημοσιότητας, αποκτούσαν μια ιδιαίτερη αξία και χρησιμότητα για τους ίδιους.³⁵³ Εξάλλου, το να ενδιαφέρεται κανείς για τους φτωχούς της πόλης και να το εκδηλώνει με πράξεις αγαθοεργίας είχε ιδιαίτερη σημασία στην συνείδηση των πολιτών για τον τρόπο που έβλεπαν τους φιλάνθρωπους.

Σύμφωνα με τον Γ. Γιαννισιώτη,³⁵⁴ η φιλανθρωπία αποτέλεσε μέσο άσκησης προεκλογικού αγώνα και ενδυνάμωσης της πολιτικής ταυτότητας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αναφέρονται αυτά του Θ. Ρετσίνας και του Γ. Μουτζόπουλου. Ο Θ. Ρετσίνας, κατά την θητεία του ως δήμαρχος, προσέφερε περισσότερα χρήματα για τους άπορους απ' ό,τι η πολιτική αρχή του τόπου.³⁵⁵ Ανάλογο παράδειγμα αναφέρεται για τον Τρ. Μουτζόπουλο, παλαιότερο δήμαρχο του Πειραιά, ο οποίος πρόσφερε την επί τετραετή αντιμισθία του στο «Παιδαγωγείο» το οποίο μετέπειτα έγινε Ορφανοτροφείο.³⁵⁶ Η ατομική αυτή φιλανθρωπία ενίσχυε το κοινωνικό γόητρο των

³⁵² Παπαστεφανάκη, Λήδα (2002), «Άνδρες, γυναίκες, παιδιά και παιδίσκai...» Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία. Η βιομηχανία Ρετσίνας στον Πειραιά (1872-1940), διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2002, σ. 409-410

³⁵³ Γιαννισιώτης, Γιάννης (2006), *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης*, Αθήνα: Νεφέλη, σ. 306-307

³⁵⁴ Γιαννισιώτης, Γ. (2006), *ό.π.*, σ. 308-309

³⁵⁵ Γιαννισιώτης, Γ. (2006), *ό.π.*, σ. 308-309 Αναφέρεται ότι ο Θ. Ρετσίνας προσέφερε στους άπορους 4000 δρχ., λίγες μέρες μετά αφότου είχε διανεμηθεί σε αυτούς 3500 δρχ από το δημοτικό συμβούλιο. Και βλέπε Παπαστεφανάκη, Λήδα (2002), *ό.π.*, σ. 409-410

³⁵⁶ Γιαννισιώτης, Γ. (2006), *ό.π.*, σ. 308-309

πολιτικών και ερμηνεύτηκε ως προσπάθεια εδραίωσης της πολιτικής εξουσίας του φιλόανθρωπου.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε πως η φιλανθρωπία ήταν η κύρια πρακτική που χρησιμοποίησαν μεμονωμένοι πολίτες ή ομάδες πολιτών προκειμένου να δημιουργήσουν έναν μηχανισμό κοινωνικοποίησης και κυρίως έναν μηχανισμό ένταξης των περιθωριοποιημένων ατόμων στην αγορά εργασίας. Έλαβε χώρα κυρίως τον 19^ο αιώνα και εναρμονίστηκε με τις ιδεολογικές μετατοπίσεις περί φτώχειας. Η αρνητική πρόσληψη της φτώχειας μετεπαναστατικά απομόνωσε τους φτωχούς, με αποτέλεσμα η πολιτεία να χρησιμοποιήσει βίαια μέτρα για την καταστολή της επαιτείας (στην οποία κατέφευγαν οι φτωχοί). Από τα μέσα όμως του 19^{ου} αιώνα κι έπειτα, η νέα οπτική θεωρεί παθογένεια την φτώχεια και ως τέτοια πρέπει να αντιμετωπιστεί. Τον ρόλο της «θεραπείας» αυτής της κοινωνικής «ασθένειας» τον αναλαμβάνουν οι φιλόανθρωποι, οι οποίοι στήριξαν έναν ολόκληρο μηχανισμό για την ένταξη των ατόμων αυτών στην παραγωγική διαδικασία. Η λειτουργία λοιπόν της φιλανθρωπίας θα λέγαμε ότι ήταν πολλαπλή. Κατ' αρχάς νομιμοποίησε ομάδες πολιτών να χειραγωγήσουν και να θέσουν τα δικά τους όρια στο πλήθος των περιθωριακών και, δυνάμει, εργατών. Λειτουργήσε οικονομικά, με την διοχέτευση εργατικού δυναμικού στα εργοστάσια. Λειτουργήσε κοινωνικά, με την χειραγώγηση και την ηθικοποίηση του φτωχού πληθυσμού και τέλος χρησιμοποιήθηκε από όσους επεδίωκαν να ασκήσουν δημόσια αξιώματα, ως μέσο κοινωνικής και πολιτικής αποδοχής από τους πολίτες της εκάστοτε τοπικής κοινωνίας.

7. ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ-ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

7.α Η ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος

Η ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος αναδείχθηκε, όπως αναφέρεται, μέσα από ένα μικρό σχετικά αριθμό μελετών, οι οποίες στην πλειοψηφία τους δεν κατάφεραν να μετατρέψουν το πληροφοριακό υλικό σε επαρκή ιστορική γνώση για το συνδικαλιστικό κίνημα.³⁵⁷ Οι μελέτες αυτές προήλθαν από διάφορους χώρους και προσέγγισαν από διαφορετικές πλευρές το εργατικό κίνημα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι μελέτες να μη συνθέτουν μια συγκροτημένη ιστορία του συνδικαλισμού αλλά, αντίθετα, να παρουσιάζουν θεματική διασπορά και ιδεολογικές διαφορές. Σύμφωνα με τον Α. Λιάκο, οι πρώτες μελέτες προήλθαν από ανθρώπους μέσα από το ίδιο το κίνημα και είχαν τη μορφή άρθρων, εκθέσεων, κομματικών κειμένων αλλά και ερευνητικών εργασιών. Οι περισσότερες εστίαζαν θεματικά στην ιστορία των πολιτικών οργανώσεων, και, σε ότι αφορά μεταγενέστερες περιόδους, στη δράση του Κομμουνιστικού Κόμματος, και ελάχιστα ασχολήθηκαν με την κοινωνική ιστορία της εργατικής τάξης και τους απεργιακούς της αγώνες.³⁵⁸ Κοινωνιολόγοι και εργατολόγοι μελέτησαν επίσης την ιστορία του εργατικού κινήματος, το οποίο επεχείρησαν να προσεγγίσουν ανεξάρτητα από πολιτικές και ιδεολογίες. Εστίασαν σε θεματικές όπως η κρατική πολιτική, η εργατική νομοθεσία, οι συνδικαλιστικές ελευθερίες και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις.³⁵⁹

Από το 1960 κι έπειτα, αναφέρεται ότι εμφανίστηκαν μελέτες ιστορικών, που εστίαζαν κυρίως σε δύο περιόδους του εργατικού κινήματος, τα χρόνια 1909-1922 και 1940-1949. Η πρώτη κατηγορία μελετών ασχολούνταν με τη Φεντερασιόν, την ίδρυση της Γ.Σ.Ε.Ε. και του Σ.Ε.Κ.Ε.³⁶⁰ Έμφαση δόθηκε γενικά στην ιστορία του Κ.Κ.Ε., τη σχέση του με τη Γ' Διεθνή και την ιστορία των σοσιαλιστικών ιδεών. Υποστηρίζεται ότι μέσα από τη μελέτη αυτών των αντικειμένων αναδείχθηκε το ζήτημα της εμφάνισης κοινωνικής συνείδησης.

Μια κατηγορία πιο σύγχρονων μελετών κατέληγε στο συμπέρασμα πως η καθυστερημένη εμφάνιση του εργατικού κινήματος οφειλόταν στην αργοπορημένη

³⁵⁷ Λιάκος, Αντώνης (1988), «Η ιστοριογραφία του ελληνικού εργατικού κινήματος Σημειώσεις για μια επισκόπηση», *Σύγχρονα θέματα* 35-37 (1988) σ.166-167.

³⁵⁸ Λιάκος, Α. (1988), *όπ.*, σ. 161-167.

³⁵⁹ Λιάκος, Α. (1988), *όπ.*, σ. 162.

³⁶⁰ Λιάκος, Α. (1988), *όπ.*, σ. 161-163.

επικράτηση της μισθωτής εργασίας ως θεσμού στην Ελλάδα, καθώς και στο ότι η οργάνωση του συνδικαλιστικού κινήματος έγινε «από τα πάνω», ελλείπει της ύπαρξης συνείδησης στους εργαζόμενους. Ερευνήθηκαν επίσης ζητήματα τάσεων και νοοτροπιών, όπως η τάση των ανθρώπων να διαμορφώνουν πολιτική συνείδηση σε συγκεκριμένες περιόδους. Στο πλαίσιο αυτό μελετήθηκε και το χρονικό διάστημα που συγκροτείται η κοινωνική συνείδηση τοπικά. Ο Α. Λιάκος επισημαίνει ακόμη ότι οι σύγχρονες μελέτες ερεύνησαν και τους τρόπους με τους οποίους επηρεάστηκε η εργατική τάξη σε σχέση με τις άλλες κοινωνικές τάξεις. Άλλες μελέτες εστίασαν στην απουσία αγροτικού κινήματος, την οποία προσέγγισαν μέσα από την οπτική των πελατειακών σχέσεων και της επιστήμης της ανθρωπολογίας. Επίσης ανέδειξαν τη σημασία της αγροτικής τάξης για την ισορροπία του κοινωνικού συνόλου.³⁶¹

Μια άλλη κατηγορία μελετών συσχέτισε τη διαμόρφωση κοινωνικής συνείδησης με την κοινωνική ιστορία της εργατικής τάξης. Τα θέματα που ερευνήθηκαν σ' αυτό το πλαίσιο αφορούσαν, κυρίως, τα αίτια της καθυστέρησης ή όχι της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα. Ερευνήθηκε η ποσοτική επάρκεια ή ανεπάρκεια του εργατικού δυναμικού ως καθοριστικού παράγοντα για την ανάπτυξη της βιομηχανίας, καθώς επίσης και ο ρόλος της μικρής έγγειας ιδιοκτησίας στη συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού στην ύπαιθρο και στην αποτροπή αγροτικής εξόδου.

Γενικά, όπως έχει επισημανθεί, οι σύγχρονες μελέτες του εργατικού κινήματος παρουσιάζουν διαφορετική εικόνα ανάλογα με το αν το θέμα προσεγγίζεται από τη σκοπιά της κοινωνικής ή της οικονομικής ιστορίας. Η κοινωνική ιστορία αντιμετωπίζει την εργατική τάξη ως ενεργό κοινωνικό υποκείμενο, ενώ η οικονομική ιστορία ως οικονομική μονάδα. Για την προσέγγιση του εργατικού κινήματος αντλεί πληροφορίες τόσο από επαγγελματικές σχέσεις όπως η μαθητεία όσο και από διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες. Στην προβληματική περί εργατικής τάξης τέθηκε επίσης το θέμα της γυναικείας εργασίας και επισημάνθηκε η αναγκαιότητα μιας εκ νέου μελέτης της εργατικής ιστορίας που θα συμπεριλάμβανε και το γυναικείο φύλο.³⁶²

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε πως το ελληνικό εργατικό κίνημα αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας από διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες, αλλά και από διαφορετικές επιστημονικές σκοπιές. Ωστόσο, η έλλειψη σχετικών πηγών σε συνδυασμό με το ότι η συγκρότηση του εργατικού κινήματος επιδέχεται ακόμα και

³⁶¹ Λιάκος, Α. (1988), *ό.π.*, σ. 162-165.

³⁶² Λιάκος, Α. (1988), *ό.π.*, σ., 165-168.

άλλες ερμηνείες, σημαίνουν ότι το πεδίο αυτό της ιστοριογραφίας παραμένει ανοιχτό σε νέες προσεγγίσεις.³⁶³ Ορισμένα από τα βασικά πορίσματα της μέχρι τώρα έρευνας εξετάζονται στις επόμενες ενότητες (για τη γυναικεία διαμαρτυρία στο χώρο της βιομηχανικής παραγωγής, βλ. εδώ, ενότητα 5^α).

7.β Συγκρότηση σωματείων

Σύμφωνα με τα ευρήματα της ιστορικής έρευνας, στη συγκρότηση του εργατικού κινήματος σημαντικό ρόλο έπαιξαν τόσο οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες όσο και η πολιτική συγκυρία και η ιδεολογία.

Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα εξελίχθηκε αργά. Αναδείχθηκε παράλληλα με τη συγκρότηση της εργατικής τάξης, την ανάπτυξη της βιομηχανίας και με την επικράτηση του θεσμού της μισθωτής εργασίας, η οποία θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική για την ανάπτυξή του. Η μισθωτή εργασία επικράτησε αρχικά στην ύπαιθρο, στις εμπορευματικές καλλιέργειες, και αργότερα στις πόλεις, εφόσον γεγονότα που χαρακτηρίζουν τη μετάβαση από το 19ο αιώνα στον 20ό, όπως τα έργα των κυβερνήσεων του Χ. Τρικούπη τη δεκαετία του 1880, η σταφιδική κρίση της δεκαετίας του 1890 και αργότερα οι εδαφικές προσαρτήσεις του 1912-1913 είχαν ως αποτέλεσμα τη συγκέντρωση εργατικού δυναμικού στις πόλεις και την επέκταση της μισθωτής εργασίας. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι η μισθωτή εργασία αποτελούσε την κατεξοχήν μορφή εργασίας για τους εργάτες, αφού – όπως έχουμε ήδη αναφέρει – ο εργατικός πληθυσμός ήταν ιδιαίτερα ρευστός επαγγελματικά λόγω του δεσμού με το χωριό, αλλά και γιατί προτιμούσε μορφές εργασίας που του εξασφάλιζαν περισσότερη ανεξαρτησία.³⁶⁴ Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα, όπως αναφέρεται, τα πρώτα σωματεία, που ιδρύθηκαν γύρω στο 1870, να αποτελούνται από τεχνίτες, από άτομα που εργάζονταν είτε αυτόνομα, όπως οι ράφτες και οι υποδηματοποιοί, είτε με συμβάσεις έργου, όπως οι ξυλουργοί και οι τυπογράφοι.³⁶⁵ Τα σωματεία αυτά

³⁶³ Λιάκος, Α. (1988), *ό.π.*, σ. 165-168.

³⁶⁴ Πιζάνιας, Πέτρος (1994), *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 63.

³⁶⁵ Λιάκος, Αντώνης (1993), *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Τεχνολογίας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος (ΙΕΠΕΤΕ), σ. 97.

είχαν τη μορφή συντεχνιών, και αποτελούσαν αλληλοβοηθητικές ενώσεις³⁶⁶ όπως θα δούμε παρακάτω.

Ας δούμε τώρα πώς αναπτύχθηκε το εργατικό κίνημα. Η αρχή του εργατικού κινήματος τοποθετείται στην Ερμούπολη της Σύρου, η οποία είναι η πρώτη πόλη σε εμπορική, βιοτεχνική και βιομηχανική ανάπτυξη τις πρώτες δεκαετίες του ελληνικού κράτους και, συνεπώς, η πόλη στην οποία παρουσιάστηκε για πρώτη φορά ένα υπολογίσιμο εργατικό δυναμικό.³⁶⁷ Εκεί ιδρύθηκε το πρώτο εργατικό σωματείο, το 1879, από τους εργάτες ξύλου των ναυπηγείων με τίτλο «Αδελφικός σύνδεσμος ξυλουργών του Ναυπηγείου Σύρου». Ακολούθησε η ίδρυση του σωματείου βυρσοδεψών.³⁶⁸

Το 1882 αναφέρεται η ίδρυση του σωματείου των τυπογράφων³⁶⁹ στην Αθήνα, καθώς και εκείνου των ραφτάδων και των τσαγκάρηδων.³⁷⁰ Το 1889 ιδρύθηκε στον Πειραιά το σωματείο των μηχανικών και των θερμαστών των βαποριών με το όνομα «Μετοχικόν Ταμείον των Ελλήνων Μηχανουργών *Ο Προμηθεύς*»³⁷¹.

Τα πρώτα σωματεία της περιόδου 1870-1890 αναφέρονται ως μικτά τόσο ως προς τη σύνθεσή τους (εργαζόμενοι και εργοδότες μαζί) όσο και ως προς τους σκοπούς για τους οποίους συστήθηκαν. Λειτουργήσαν σε μια ενδιάμεση μορφή μεταξύ συντεχνιακής και συνδικαλιστικής οργάνωσης.³⁷² Σκοπός τους ήταν κυρίως η αλληλοβοήθεια. Στηρίζονταν σε ένα πνεύμα φιλανθρωπίας και ελεημοσύνης και παρείχαν διάφορα βοηθήματα στα μέλη τους από τις χορηγίες των εργοδοτών.³⁷³ Δεν στηρίζονταν συνεπώς στην ταξική αλληλεγγύη, παρά το γεγονός ότι χρησιμοποιούσαν το ταξικό μέσο πάλης της απεργίας. Ήταν αυτόνομα και δεν είχαν καμία συγκεκριμένη κατεύθυνση ή σκοπό. Αναφέρεται μάλιστα πως εξαιτίας αυτών των χαρακτηριστικών των σωματείων αλλά και του γεγονότος ότι οι εργάτες δεν

³⁶⁶ Γκούτος, Χαρίλαος (1988), *Ο συνδικαλισμός στο Ελληνικό Κράτος 1834-1914*, Τόμος Α', Αθήνα: ΕΕΕ. Δελτίον Εργατικής Νομοθεσίας, σ.33-34. Αναφέρεται, ότι τα σωματεία αυτά αποσκοπούν κυρίως στην αλληλοασφάλιση των μελών τους έναντι κινδύνων ασθένειας, ατυχήματος, ανεργίας κτλ. Βλ. επίσης Λιάκος, Αντώνης (1993), *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 97. Ο Λιάκος αναφέρεται στην αδυναμία της μάζας των εργατών που συμμετέχουν να ανταποκριθούν στις οικονομικές τους υποχρεώσεις γεγονός που οδήγησε στην συρρίκνωση των σωματείων.

³⁶⁷ Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.*, σ. 104.

³⁶⁸ Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.*, σ. 104.

³⁶⁹ Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.* σ. 104

³⁷⁰ Κορδάτος, Γιάννης (1972), *ό.π.*, σ. 24.

³⁷¹ Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.* σ. 104.

³⁷² Κορδάτος, Γ. (1972), *ό.π.*, σ. 25-25.

³⁷³ Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.*, σ. 104.

μπορούσαν ν' ανταπεξέλθουν στις οικονομικές τους απαιτήσεις πολλά από αυτά έπαψαν να λειτουργούν.³⁷⁴

Την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα και κυρίως την πρώτη δεκαετία του 20ού, η εικόνα αυτή μεταβλήθηκε αισθητά. Σύμφωνα με τις σχετικές μελέτες, οι εργάτες έγιναν πιο ριζοσπαστικοί λόγω της διάδοσης των σοσιαλιστικών ιδεών ανάμεσά τους, γεγονός που οδήγησε στην ίδρυση πλήθους σωματείων.³⁷⁵ Αναφέρεται ότι κατά την πενταετία 1905-1910 ιδρύθηκαν 150 σωματεία με πιο έντονα διεκδικητικό χαρακτήρα,³⁷⁶ όπως φάνηκε και από την ένταση των απεργιών που έκαναν, όπως θα δούμε παρακάτω. Αναφέρεται επίσης πως στα σωματεία αυτά επιχειρήθηκε να διαδοθεί ένα πνεύμα φιλεργατισμού³⁷⁷ με στόχο την εξύψωση της αξίας της εργασίας.³⁷⁸

Μετά το κίνημα στο Γουδί το 1909, το οποίο έφερε ανατροπές στην εργατική ζωή της χώρας, η εργατική τάση για συνδικαλισμό αυξήθηκε.³⁷⁹ Κατά το 1917 αυξήθηκαν τα σωματεία όχι τόσο ως προς τον αριθμό των εργατών που συμμετείχαν αλλά ως προς τους νέους κλάδους που μέχρι τότε ήταν ανοργάνωτοι.³⁸⁰ Επίσης σημειώνεται η γεωγραφική διαφορά ως προς το μέγεθος των συνδικάτων μεταξύ Βόρειας και Νότιας Ελλάδας. Στη Βόρεια Ελλάδα λοιπόν, αναφέρεται η ισχυρή οργάνωση της Φεντερασιόν, και ο κλάδος των καπνεργατών ο οποίος είναι έντονα συνδικαλισμένος.³⁸¹ Στα εργατικά σωματεία της Θεσσαλονίκης το 1917 καταγράφονται 1000 εργάτες, ενώ μόλις 364 εργάτες καταγράφονται στα εργατικά σωματεία της Αθήνας, του Πειραιά και του Βόλου.³⁸² Στην απογραφή που πραγματοποιήθηκε το 1917 καταγράφεται μεγάλος βαθμός συνδικαλισμένων εργατών σε Αθήνα και Πειραιά.³⁸³ Οι περισσότεροι εργάτες που οργανώνονταν συνδικαλιστικά το ίδιο έτος, ήταν λιμενεργάτες και ναυτεργάτες από τον Πειραιά, ενώ ως καλύτερα οργανωμένοι αναφέρονται οι σιδηροδρομικοί, οι καπνεργάτες, οι

³⁷⁴ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 97.

³⁷⁵ Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.*, σ. 105.

³⁷⁶ Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.*, σ. 105

³⁷⁷ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 97.

³⁷⁸ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 97.

³⁷⁹ Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.*, σ. 105

³⁸⁰ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 103.

³⁸¹ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 103-104.

³⁸² Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 103-104.

³⁸³ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 101 Αναφέρεται λοιπόν πως σε ποσοστό η συμμετοχή των εργατών στα σωματεία είναι, 25,03% στην Αθήνα και 49,16% στον Πειραιά.

τροχιδρομικοί.³⁸⁴ Η ίδρυση σωματείων εντείνεται κατά το διάστημα 1917-1919 και από 150 που ήταν, το 1919 φτάνουν τα 319.³⁸⁵ Ανάλογα αυξήθηκε και η συμμετοχή των εργαζομένων σ' αυτά.³⁸⁶ Αναφέρεται πως το 1919 έφταναν σε αριθμό τους 86.298 εργάτες.³⁸⁷ Αναφέρεται επίσης, πως στην απογραφή του 1917 φάνηκε πως σε μεγαλύτερο βαθμό συνδικαλίζονται οι εργάτες σε Αθήνα και Πειραιά.³⁸⁸ Ωστόσο, παρά την έκταση και την οργάνωση που παρουσίαζαν τα σωματεία την περίοδο αυτή, δεν έπαυαν να είναι κατακερματισμένα σε μεγάλο βαθμό και να έχουν εφήμερο χαρακτήρα, ενώ πολλά από αυτά δεν δραστηριοποιούνται καν.³⁸⁹ Κάπως έτσι οδηγήθηκε ο συνδικαλισμός στην ίδρυση των Εργατικών Κέντρων πριν την ίδρυση της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος (Γ.Σ.Ε.Ε.) το 1918.³⁹⁰ Εργατικά κέντρα ιδρύονταν από το 1908 και μετά σε διάφορες πόλεις, εξαιτίας της ανάγκης για τοπική αλληλεγγύη.³⁹¹ Η λειτουργία τους πολιτικοποίησε το εργατικό κίνημα και ήταν σημαντική, με την έννοια ότι ένωσαν τον εργατικό κόσμο και δεν πρόβαλλαν πλέον κλαδικά αιτήματα, αλλά αιτήματα που αφορούσαν το σύνολο του εργατικού κόσμου, όπως π.χ. το ζήτημα της αύξησης των τιμών, θέματα δηλαδή που άπτονταν της οικονομίας και της αγοράς εργασίας.³⁹² Ακολούθησε η ίδρυση της Γ.Σ.Ε.Ε. το 1918, στο πλαίσιο μιας προσπάθειας συστηματικής πλέον οργάνωσης και συντονισμού του συνδικαλιστικού κινήματος. Οι σοσιαλιστές της Γ.Σ.Ε.Ε., όπως αναφέρεται, ανέπτυξαν μεγάλη δραστηριότητα για την επαγγελματική συνειδητοποίηση των εργατών και για την εξάλειψη του συντεχνιακού πνεύματος.³⁹³ Ο Α. Λιάκος αναφέρει πως η Ίδρυση της Γ.Σ.Ε.Ε. έδωσε την ευκαιρία στους εργάτες να αναγνωρίσουν ότι είναι μέλη μιας «ιδιαιτέρης τάξης».³⁹⁴ Λίγο αργότερα ιδρύθηκε

³⁸⁴ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 101 Αναφέρεται μάλιστα ότι το ποσοστό των οργανωμένων λιμενεργατών και ναυτεργατών έφτανε από 50% έως 80%. Τη χαμηλότερη οργάνωση είχαν τα χειρωνακτικά επαγγέλματα όπως για παράδειγμα σκαφείς και κτίστες. Χαμηλά ποσοστά αναφέρονται σε κλάδους που είχαν ιδρύσει τα πρώτα συνδικάτα, δηλ τυπογράφοι, ράφτες και υποδηματοποιοί.

³⁸⁵ Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.*, σ. 109.

³⁸⁶ Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.*, σ. 109.

³⁸⁷ Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.*, σ. 109.

³⁸⁸ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ.101. Αναφέρεται λοιπόν πως σε ποσοστό η συμμετοχή των εργατών στα σωματεία είναι, 25,03% στην Αθήνα και 49,16% στον Πειραιά.

³⁸⁹ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 101 Αναφέρει ο Λιάκος πως στα 100 σωματεία τα 94 ήταν αδρανή.

³⁹⁰ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 101 Ο Λιάκος αναφέρει πως τα χαρακτηριστικά του συνδικαλισμού πριν την Ίδρυση της ΓΣΕΕ ήταν η επέκταση σε νέους κλάδους, η αριθμητική του ανάπτυξη και η αδύναμη οργανωτική του δομή.

³⁹¹ Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.*, σ. 110. Ο Φουντανόπουλος αναφέρει, πως τα πρώτα εργατικά κέντρα ιδρύθηκαν στο διάστημα (1908-1910) στον Βόλο, στη Λάρισα και στον Αλμυρό, και αμέσως μετά σε Αθήνα, Πειραιά και Χανιά .

³⁹² Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.*, σ. 110.

³⁹³ Λιβιεράτος Δημήτριος σελ 29-30.

³⁹⁴ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 105 .

το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (Σ.Ε.Κ.Ε), του οποίου οι συνδικαλιστές έκαναν σημαντική προσπάθεια να του δώσουν χαρακτήρα ταξικό και να το κάνουν πιο ριζοσπαστικό³⁹⁵ (Το 1924 το ΣΕΚΕ μετονομάζεται σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος).

7.γ Η εργατική νομοθεσία.

Η εργατική αυτή κίνηση της περιόδου που μελετάμε προκάλεσε αναστάτωση στην πολιτεία, γιατί θεωρήθηκε ως απειλή για την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας, οπότε έπρεπε άμεσα να χειραγωγηθεί, και να τεθούν τα όριά της. Το ρόλο αυτό διαδραμάτισε η εργατική νομοθεσία, η οποία ως κομμάτι του συνδικαλισμού, έθεσε ελευθερίες και περιορισμούς στη συνδικαλιστική δραστηριότητα. Ο νόμος 281/1914 (ο οποίος αποτελεί μέρος του συνόλου των εργατικών νόμων που θεσπίστηκαν από τον Ελ. Βενιζέλο), θεωρείται ο πιο σημαντικός νόμος για το εργατικό κίνημα. Οι ρυθμίσεις του έθεσαν ελευθερίες και περιορισμούς, οι οποίες καθόρισαν την εσωτερική ταυτότητα του εργατικού κινήματος και σε μεγάλο βαθμό καθόρισαν και την πορεία του. Η ψήφιση του νόμου αυτού, όπως αναφέρεται, έδωσε το δικαίωμα στους εργάτες να συνδικαλιστούν απέναντι στον εργοδότη, κάτι που δεν μπορούσε να συμβεί μέχρι τότε.³⁹⁶

Ας δούμε λοιπόν πως εξελίχθηκε η νομοθεσία που αφορούσε το εργατικό κίνημα. Έχει καταγραφεί πως οι διατάξεις περί συνδικαλισμού συναντώνται ήδη από το 1834,³⁹⁷ όταν νομοθετήθηκε η σύσταση σωματείων φιλανθρωπικού και επιστημονικού χαρακτήρα. Τη νομοθεσία αυτή επέκτεινε το Σύνταγμα του 1864 στο άρθρο 11 το οποίο έδινε το «δικαίωμα» σε όλους τους Έλληνες να συνεταιρίζονται, και αφορούσε μόνο τις πολιτικές οργανώσεις.³⁹⁸ Κατόπιν, η Αναθεωρητική Βουλή το 1911 θέσπισε το δικαίωμα σύστασης σωματείων για κοινωνικούς ή άλλους σκοπούς.³⁹⁹ Ο νόμος, όμως, που θεωρήθηκε ως η αρχή της συνδικαλιστικής

³⁹⁵ Φουντανόπουλος, Κ. (1999), *ό.π.*, σ. 114.

³⁹⁶ Μουδόπουλος, Σταύρος (1988), «Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος-Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Κρήτη: Πανεπιστημιακές εκδόσεις, σ. 238

³⁹⁷ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 159.

³⁹⁸ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 159.

³⁹⁹ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 159 και βλέπε επίσης. Μουδόπουλος, Σταύρος (1988), *ό.π.*, σ.236. Ο Μουδόπουλος αναφέρει πως η ψήφιση του άρθρου 11 του Συντάγματος το 1911, ήταν μεγάλης

νομοθεσίας είναι ο νόμος 281-21-25/1/1914, «περί σωματείων».⁴⁰⁰ Ο νόμος αυτός εισήγαγε μια σειρά μέτρων, τα οποία αφενός έδιναν ελευθερίες στα σωματεία και αφετέρου τα έθεταν στον έλεγχο της κρατικής εξουσίας. Σύμφωνα με τον νόμο αυτό,⁴⁰¹ αποκλείστηκε η από κοινού συμμετοχή εργαζομένων και εργοδοτών στο ίδιο σωματείο.⁴⁰² Έτσι, ο νόμος 281 έρχεται ουσιαστικά να απαγορεύσει στους εργοδότες να στέκονται εμπόδιο στον συνδικαλισμό των εργαζομένων.⁴⁰³ Ο νόμος αυτός εισήγαγε τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας, οι οποίες θεωρήθηκαν ως μία ακόμη θεμελιακή καινοτομία.⁴⁰⁴ Επίσης, έδωσε την δυνατότητα ίδρυσης ομοιοεπαγγελματικών ομοσπονδιών. Σύμφωνα με τον Σ. Μουδόπουλο, τα επαγγελματικά σωματεία, όπως ονομάστηκαν, χωρίστηκαν σε αυτά των εργοδοτών και των εργαζομένων, που σκοπό είχαν την μελέτη, την προστασία και την προαγωγή των οικονομικών ή επαγγελματικών συμφερόντων και γι' αυτό δεν μπορούσαν να αλλάξουν σκοπό.⁴⁰⁵ Επισημαίνεται επίσης το γεγονός ότι δεν απαγορεύτηκε ο συνδικαλισμός των δημοσίων υπαλλήλων. Καταγράφεται ακόμα, πως σωματείο μπορούσαν να ιδρύσουν επτά άτομα του ίδιου επαγγέλματος, με εξαίρεση τις γυναίκες και τα ανήλικα τα οποία για να εγγραφούν θα έπρεπε να είναι άνω των 16 ετών και με γραπτή έγκριση του συζύγου ή του πατέρα.⁴⁰⁶ Απαγόρευσε επίσης την ίδρυση μεικτών σωματείων γεγονός που οδήγησε σύμφωνα με τον Α. Λιάκο στον επαγγελματικό κατακερματισμό.⁴⁰⁷ Τα σωματεία, τέλος, τέθηκαν υπό την εποπτεία της διοικητικής αρχής (Επιθεώρησης εργασίας)⁴⁰⁸ και υπό τον έλεγχο της δικαστικής εξουσίας.⁴⁰⁹

Ωστόσο, αυτό που χαρακτήρισε το νόμο 281/1914, όπως επισημαίνεται από τους μελετητές, ήταν οι συνεχείς αναθεωρήσεις του.⁴¹⁰ Μερικά χρόνια μετά την εφαρμογή του, αναφέρεται η πρώτη τροποποίησή του, η οποία αφορά τις απεργίες. Ο νόμος

σημασίας προκειμένου να γίνει δυνατή η ρύθμιση με νόμο της οργάνωσης και λειτουργίας των εργατικών ενώσεων.

⁴⁰⁰ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 160.

⁴⁰¹ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 161.

⁴⁰² Μουδόπουλος, Σ. (1988), *ό.π.*, σ. 239.

⁴⁰³ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 161.

⁴⁰⁴ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 161. Ο Μουδόπουλος (*ό.π.*, σ. 239) αναφέρει πως στα πλαίσια του σωματείου στα οποία εργοδότες και εργάτες ήταν μαζί, καταρτίζονταν ορισμένες συμφωνίες. Οι συμφωνίες αυτές καταρτίζονταν από τους εργοδότες και σε αυτές αναγράφονταν οι όροι εργασίας των μελών του σωματείου. Αιτία των εκάστοτε απεργιών ήταν η παραβίαση των όρων της συμφωνίας.

⁴⁰⁵ Μουδόπουλος, Σ. (1988), *ό.π.*, σ. 246.

⁴⁰⁶ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 161.

⁴⁰⁷ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 161.

⁴⁰⁸ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 162.

⁴⁰⁹ Μουδόπουλος, Σ. (1988), *ό.π.*, σ. 244-246.

⁴¹⁰ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 163.

1207/1918 έθεσε ως λόγο διάλυσης των οργανώσεων τη διατάραξη της δημοσίας τάξης.⁴¹¹ Όπως αναφέρει ο Α. Λιάκος, ο νόμος αυτός (1207), καταστρατηγούσε τη διάταξη του νόμου 281, σύμφωνα με την οποία η απεργία δεν ήταν λόγος διάλυσης του σωματείου.⁴¹² Αργότερα, και με αφορμή τις απεργιακές κινητοποιήσεις του διαστήματος 1919-1920, θεσπίστηκε ο νόμος 2151/1920 «περί επαγγελματικών σωματείων».⁴¹³ Στόχος του νόμου ήταν κυρίως η καταστολή των απεργιακών κινητοποιήσεων. Το θέμα αυτό ρυθμίστηκε, αφενός με το καθορισμό της απαρτίας των γενικών συνελεύσεων σε περίπτωση απεργίας και αφετέρου της στέρησης της ψήφου για τα άτομα κάτω των 18 ετών σε θέματα κινητοποιήσεων.⁴¹⁴ Απώτερος στόχος όμως, όπως επισημαίνει ο Σ. Μουδόπουλος, ήταν ο περιορισμός του δικαιώματος της απεργίας και γενικότερα της συνδικαλιστικής δράσης.⁴¹⁵ Ο Α. Λιάκος αναφέρει πως οι διατάξεις των νόμων που ακολούθησαν μετά το 1922 και αφορούσαν το συνδικαλισμό απευθύνονταν σε συγκεκριμένες απεργίες και κατηγορίες εργατών.⁴¹⁶

Συμπερασματικά, λοιπόν, αναφέρεται, πως οι νόμοι πέρα από το γεγονός ότι στάθηκαν η αιτία να νομιμοποιηθούν τα εργατικά σωματεία, καθιέρωσαν μια σειρά από ρυθμίσεις που περιόρισαν την επαναστατικότητα του συνδικαλιστικού κινήματος. Εισάγοντας μια σειρά από κατασταλτικές ρυθμίσεις, περιόρισαν την συνδικαλιστική ελευθερία.⁴¹⁷ Οι ρυθμίσεις αυτές, όπως αναφέρεται, επέδρασαν στην εσωτερική αυτονομία και δημοκρατία των συνδικάτων,⁴¹⁸ έθεσαν σε κρατικό έλεγχο το συνδικαλιστικό κίνημα και περιόρισαν τους σκοπούς τους.⁴¹⁹

7. δ Η εργατική διαμαρτυρία

Η εργατική διαμαρτυρία κινήθηκε παράλληλα με την σύσταση των σωματείων. Σύμφωνα με την ιστοριογραφία, η πρώτη εργατική διαμαρτυρία έλαβε χώρα το 1880 στη Σύρο, από τους εργάτες των ναυπηγείων, με αφορμή την ακρίβεια της αγοράς και

⁴¹¹ Μουδόπουλος, Σ. (1988), *ό.π.*, σ. 249.

⁴¹² Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 166.

⁴¹³ Μουδόπουλος, Σ. (1988), *ό.π.*, σ. 250

⁴¹⁴ Μουδόπουλος, Σ. (1988), *ό.π.*, σ. 250-251

⁴¹⁵ Μουδόπουλος, Σ. (1988), *ό.π.*, σ. 250-253

⁴¹⁶ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 172.

⁴¹⁷ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 172.

⁴¹⁸ Λιάκος, Α. (1993), *ό.π.*, σ. 176 .

⁴¹⁹ Μουδόπουλος, Σ. (1988), *ό.π.*, σ. 253 .

την πτώση της τιμής του ημερομισθίου. Αίτημα των εργατών αποτελούσε η βελτίωση του ημερομισθίου τους, την οποία δεν πέτυχαν. Αργότερα την ίδια χρονιά εκδηλώθηκε η απεργία των βυρσοδεψών, πιο πλούσια σε αιτήματα. Δεν αφορούσε μόνο οικονομικά θέματα, όπως η αύξηση των μισθών, αλλά και θέματα συνθηκών εργασίας, όπως η μείωση των ωρών εργασίας τους και η καθιέρωση της Κυριακής ως αργίας. Ζητούσαν επίσης την απαγόρευση της κατ' αποκοπήν εργασίας αλλά και πρόνοια όσον αφορά τους ανέργους. Η απεργία αυτή έλαβε επαναστατικό χαρακτήρα και τα αιτήματα των εργατών έγιναν δεκτά.⁴²⁰

Σύμφωνα με τον Κορδάτο⁴²¹, το 1882 απεργία έκαναν οι τυπογράφοι στην Αθήνα, ενώ κατά το διάστημα 1880-1883 απεργίες έγιναν και σε άλλους επαγγελματικούς κλάδους στην Αθήνα και τον Πειραιά, με παρόμοια αιτήματα.⁴²² Ωστόσο, οι απεργίες που αποτέλεσαν σταθμό στην ελληνική ιστορία ήταν εκείνες των εργατών του Λαυρίου, οι οποίες υπήρξαν όχι μόνο μακροχρόνιες για τα δεδομένα της εποχής αλλά και με επαναστατικό χαρακτήρα κατά τον Γ. Κορδάτο.⁴²³

Οι πρώτες αυτές απεργιακές κινητοποιήσεις, λίγες σε αριθμό και μικρές σε χρονική διάρκεια, χαρακτηρίζονται από τους σύγχρονους μελετητές κυρίως ως αυθόρμητα ξεσπάσματα παρά σαν επαναστατικές, αφού οι εργάτες δεν είχαν ακόμα αποκτήσει την αίσθηση της συλλογικότητας, ώστε ν' αναπτύξουν και εργατική συνείδηση. Αυτός είναι ο λόγος που συνέχιζαν να ιδρύονται μεικτά σωματεία, σύμφωνα με τον Φουντανόπουλο. Το εργατικό κίνημα λοιπόν την περίοδο αυτή βρίσκεται σε εμβρυακή κατάσταση, όπως ακριβώς και οι κινητοποιήσεις.

Οι απεργίες που γίνονται μετά το 1905-1908 περιγράφονται ως δυναμικότερες, πιο διεκδικητικές και με μεγαλύτερη χρονική διάρκεια. Από τις σημαντικότερες είναι αυτές που έγιναν στο Βόλο κατά τη διετία 1909-1911 από τους καπνεργάτες. Οι απεργίες αυτές ήταν επαναλαμβανόμενες και είχαν ως αιτήματα την αύξηση του μεροκάματου και τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας. Ωστόσο το αίτημα που ξεχωρίζει ανάμεσα στ' άλλα, όπως αναφέρει ο Γ. Κορδάτος, είναι η διεκδίκηση της εργατικής αντιπροσώπευσης στο Εποπτικό Συμβούλιο, γεγονός που μαρτυρά πως η εργατική συμπεριφορά αρχίζει να αλλάζει και να διεκδικεί μια καλύτερη θέση στην αγορά εργασίας. Ακολούθησαν και άλλες απεργίες στον Πειραιά και στην Αθήνα, με σημαντικότερη την απεργία των τραμβέργηδων το 1911 στην Αθήνα. Της αποδίδεται

⁴²⁰ Κορδάτος, Γ. (1972), *ό.π.*, σ. 30-32

⁴²¹ Κορδάτος, Γ. (1972), *ό.π.*, σ. 30-34.

⁴²² Κορδάτος, Γ. (1972), *ό.π.*, σ. 34.

⁴²³ Κορδάτος, Γ. (1972), *ό.π.*, σ. 35-36.

ιδιαίτερη σημασία, όχι μόνο λόγω της έντασης που προκάλεσε και του ηρωισμού των εργατών, όπως αναφέρει ο Κορδάτος, αλλά κυρίως επειδή για πρώτη φορά σε απεργιακό αγώνα των εργατών εκδηλώνεται η ταξική αλληλεγγύη. Αναφέρεται λοιπόν πως στη συγκέντρωση των τραμβέρηδων έξω από το Εργατικό Κέντρο προστέθηκαν και άλλες ομάδες (τσιγαράδες και οι αρβυλοεργάτες). Για πρώτη φορά στην ιστορία των εργατικών κινητοποιήσεων ενώνουν τις δυνάμεις τους διαφορετικοί κλάδοι διεκδικώντας τα δικαιώματα και προασπίζοντας τα εργασιακά τους συμφέροντα. Η συσπείρωση αυτή φανερώνει πως την χρονική αυτή στιγμή οι εργαζόμενοι αρχίζουν ν' αντιλαμβάνονται την θέση τους στην παραγωγή και ν' αποκτούν μια πρώτη μορφή εργατικής συνείδησης.⁴²⁴

Δεν συγκροτείται, όμως, η εργατική συνείδηση μέσω της μαχητικότητας των εργατών μόνο στην Αθήνα, αλλά και σε άλλες πόλεις στη Βόρεια Ελλάδα. Ως απεργίες με την ίδια ένταση, την ίδια επαναστατικότητα και την ίδια αλληλεγγύη χαρακτηρίζονται οι απεργίες των καπνεργατών στην Καβάλα το 1914⁴²⁵ και στην Μακεδονία.⁴²⁶ Οι καπνεργάτες των περιοχών αυτών έχουν τις ίδιες διεκδικήσεις με εκείνες των καπνεργατικών σωματείων της Θεσσαλονίκης.

Αυτό που πρέπει να επισημάνουμε εδώ είναι ότι σύμφωνα με αυτά που αναφέρουν οι μελέτες, υπάρχει μια μετατόπιση ως προς τις διεκδικήσεις των απεργών, ιδιαίτερα μετά το 1910 και ως το 1920. Τα αιτήματά τους κατά την περίοδο αυτή δεν αναφέρονται σε επίπεδο καθαρά κλαδικό, αλλά σε επίπεδο οικονομίας και κοινωνίας γενικότερα, στοιχείο που δείχνει ότι οι εργάτες έχουν αρχίσει ν' αποκτούν εργατική συνείδηση και επίγνωση της θέσης τους μέσα στην κοινωνία.⁴²⁷ Τα αιτήματά τους, λοιπόν, αφορούσαν τις αλλαγές που είχαν φέρει στην αγορά εργασίας οι νέες παραγωγικές σχέσεις και στο φαινόμενο της αισχροκέρδειας, που είχε δημιουργήσει ο πληθωρισμός.⁴²⁸ Εν κατακλείδι, κατά την περίοδο 1909-1914, οι απεργιακές κινητοποιήσεις φτάνουν τις 115. Ο σημαντικός αυτός αριθμός είναι ενδεικτικός αφενός του αιτήματος για μια ενιαία συλλογική οργάνωση σε εθνικό επίπεδο και αφετέρου της ανάγκης να συγκροτηθεί η εργατική συνείδηση.⁴²⁹ Έτσι

⁴²⁴ Κορδάτος, Γ. (1972), *ό.π.*, σ. 184-196

⁴²⁵ Κορδάτος, Γ. (1972), *ό.π.*, σ. 200.

⁴²⁶ Φουντανοπουλος, Κ. ,(1999), *ό.π.*, σ. 183.

⁴²⁷ Φουντανοπουλος, Κ. ,(1999), *ό.π.*, σ. 111.

⁴²⁸ Φουντανοπουλος, Κ. ,(1999), *ό.π.*, σ. 111.

⁴²⁹ Φουντανοπουλος, Κ. ,(1999), *ό.π.*, σ. 111.

δημιουργείται μια δυναμική που μας επιτρέπει καλύτερα να κατανοήσουμε την ίδρυση τόσο της Γ.Σ.Ε.Ε. όσο και του Σ.Ε.Κ.Ε. το 1918 (όπως αναφέραμε πιο πάνω).

Κάπως έτσι καταγράφεται η εργατική διαμαρτυρία στη σχετική ιστοριογραφία, η οποία επικεντρώνεται κυρίως στη μελέτη της πρακτικής της απεργίας και ορισμένων ισχυρών διαδηλώσεων. Για το διάστημα που μελετάμε, κατά την άποψή μου, έχει μείνει ανεξερεύνητο το πεδίο των άτυπων μορφών της εργατικής διαμαρτυρίας, ένα πεδίο το οποίο θα αναδείκνυε, ενδεχομένως, και άλλες όψεις του κινήματος και της συνείδησης των εργατικών στρωμάτων.

8. Η ΠΡΩΤΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΗΣ ΖΩΗ (1870-1920)

8.α Η εγκατάσταση στις πόλεις

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναφερθούμε στον τρόπο εποικισμού (ή πιο σωστά εγκατάστασης, γιατί μιλώντας για εποικισμό, εννοούμε, κυρίως, τον προσφυγικό εποικισμό από τη Μικρά Ασία) και στην κοινωνική ζωή της σχηματιζόμενης εργατικής τάξης, την περίοδο που μελετάμε. Θα εστιάσουμε, κυρίως, στον Πειραιά και την Αθήνα, γιατί, μεταξύ των πρώτων βιομηχανικών πόλεων, αυτές έχουν περισσότερο μελετηθεί ως προς αυτό το θέμα.

Τα δημογραφικά στοιχεία δείχνουν ότι κατά το διάστημα 1896-1920,⁴³⁰ ο πληθυσμός της Παλαιάς Ελλάδας αυξήθηκε κατά 17,7% και ο πληθυσμός των μεγαλύτερων πόλεων κατά 78,8%, λόγω της προσάρτησης των «Νέων Χωρών» και της εσωτερικής μετανάστευσης. Ένα μέρος του μεταναστευτικού ρεύματος, κατευθύνθηκε στο εξωτερικό και ένα άλλο μέρος συγκεντρώθηκε στις μεγάλες πόλεις, όπου λειτουργούσαν οι πρώτες βιομηχανίες και υπήρχαν ευκαιρίες απασχόλησης. Τα ποσοστά δημογραφικής αύξησης του Πειραιά ως πρώτης βιομηχανικής πόλης, κατά το διάστημα 1896-1920, είναι (+169%), ενώ της Αθήνας (+156%) για το αντίστοιχο διάστημα, ενώ ακολουθούν άλλες πόλεις, όπως ο Βόλος(+80%), η Χαλκίδα (+55%) και η Καλαμάτα (+46%).⁴³¹

Θα ξεκινήσουμε από την εγκατάσταση των μεταναστευτικών ρευμάτων στις πόλεις, τα οποία ενίσχυσαν το ήδη υπάρχον εργατικό δυναμικό και αποτέλεσαν τα πρώτα εργατικά στρώματα. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ο τρόπος εποικισμού της εργατικής τάξης, γιατί φαίνεται ότι υπήρξε σημαντικός για τη συγκρότηση της εργατικής συνείδησης.

Όπως αναφέρει η Λ. Λεοντίδου αναφερόμενη στον Φ. Ένγκελς, «η εργατική συνείδηση γεννιέται στην πόλη».⁴³² Πραγματικά, οι συγκυρίες κάτω από τις οποίες εγκαταστάθηκαν οι νεοφερμένοι εργάτες στις πόλεις, οι συνθήκες ζωής τους, οι

⁴³⁰ Αγριαντώνη, Χριστίνα (1999), «Βιομηχανία», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1900-1922*, τόμος Α1 *Οι απαρχές*, Αθήνα, σ.176

⁴³¹ Αγριαντώνη, Χριστίνα (1999), ό.π., σ.177.

⁴³² Λεοντίδου, Λίλα (1989), *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ ,σ. 40.

κατοικίες τους, τα υλικά αλλά και τα χωροταξικά περιθώρια που είχαν για να κινηθούν και να εκφράσουν τις διεκδικήσεις τους, όλα αυτά συντέλεσαν στη δημιουργία μιας πρώτης μορφής εργατικής συνείδησης. Κατοικώντας σχεδόν μόνιμα σε κάποια περιοχή, μπορούσαν ν' αντιληφθούν τι συνέβαινε γύρω τους, καθώς είχαν την ευκαιρία να βιώνουν διάφορες καταστάσεις και να βλέπουν τις τεράστιες κοινωνικές/ταξικές διαφορές που τους διαφοροποιούσαν από τους άλλους ανθρώπους. Ο Ένγκελς αναφέρεται στη διαφορά αυτή και στο πόσο καταλυτικά δρα στις συνειδήσεις:

«Ένα σπίτι είναι μεγάλο ή μικρό, όσο τα σπίτια που το περιτριγυρίζουν είναι το ίδιο μικρά. Τότε ικανοποιεί όλες τις κοινωνικές απαιτήσεις για κατοικία. Ας χτιστεί όμως ένα παλάτι κοντά στο σπιτάκι, κι αυτό θα συρρικνωθεί σε καλύβι. Το σπιτάκι δείχνει ότι ο ιδιοκτήτης του έχει να προβάλλει ελάχιστες ή καμία απαίτηση όσο κι αν ψηλώνει, καθώς αναπτύσσεται ο πολιτισμός. Αν, όμως, το γειτονικό παλάτι μεγαλώνει το ίδιο ή και περισσότερο, ο ένοικος του σχετικά μικρού σπιτιού θα νιώθει όλο και πιο δυσάρεστα, ανικανοποίητος και στριμωγμένος στους τέσσερις τοίχους του.»⁴³³

Ο Ένγκελς, όπως αναφέρει η Λ. Λεοντίδου, επισήμανε ακόμη την ύπαρξη έντονου κοινωνικού διαχωρισμού στα αστικά κέντρα και, προκειμένου να κάνει κατανοητό το πόσο έντονη κοινωνική ανισότητα ήταν δυνατό να επικρατεί σε μια πόλη, παρουσίασε ως παράδειγμα το Μάντσεστερ. Η πόλη αυτή υπήρξε η κατ'εξοχήν βιομηχανική πόλη του 19ου αιώνα. Για το λόγο αυτό είχε συσσωρευτεί σε αυτήν πλήθος κόσμου, για να εργαστεί στα εργοστάσια. Το πλήθος αυτό στην κυριολεξία προλεταριοποιήθηκε και εγκαταστάθηκε σε μία συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, στην οποία το οδήγησε η αστική τάξη για να «το κρύψει από τα ευαίσθητα μάτια της».⁴³⁴

Όταν μιλάμε για την πρώτη εγκατάσταση της εργατικής τάξης στις πόλεις, δεν εννοούμε μόνο το βιομηχανικό προλεταριάτο, αλλά και όλους εκείνους τους πληθυσμούς που είχαν έρθει από την ύπαιθρο και τα νησιά είτε για να μείνουν μόνιμα στις πόλεις είτε για να φύγουν στο εξωτερικό αναζητώντας μία καλύτερη τύχη. Στην εργασία αυτή θ' αναφερθούμε ιδιαίτερα στον εποικισμό του Πειραιά.

Το 1860 ιδρύθηκε το πρώτο ατμοκίνητο εργοστάσιο του Πειραιά, ο οποίος δέκα χρόνια αργότερα, το 1870, θεωρούνταν πλέον μια σχεδόν ολοκληρωμένη

⁴³³ Marx, K. Engels, F., 1968, *Selected works*, London. Παρατίθεται στο: Λεοντίδου, Λ. (1989), *ό.π.*, σ. 40

⁴³⁴ Engels, F., 1974 (μεταφρ.), *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία* (2 τόμοι), Αθήνα: Μπάμπρον. Παρατίθεται στο: Λεοντίδου, Λ. (1989), *ό.π.*, σ. 39

βιομηχανική πόλη. «Οι τζιμινιέρες της θα συμβόλιζαν την υπεροχή της σε όλη την Ανατολή.»⁴³⁵

Στον Πειραιά εγκαταστάθηκαν αρχικά νησιώτες από το Αιγαίο, οι οποίοι είχαν εγκαταλείψει τις πατρίδες τους είτε λόγω πολέμων είτε λόγω οικονομικών συνθηκών είτε γιατί η δουλειά τους παρουσίαζε κάμψη, όπως στην περίπτωση της ναυτιλίας της Σύρου. Ανάμεσα στους πρώτους που ήρθαν ήταν πρόσφυγες από τη Χίο, την Ύδρα, τις Κυκλάδες, τα Κύθηρα, την Κρήτη αλλά και κάτοικοι της Μάνης. Οι πρόσφυγες που ήρθαν το 1867 λόγω της Κρητικής Επανάστασης έφταναν τα 4000 άτομα, τα οποία εγκαταστάθηκαν μόνιμα στον Πειραιά κι ένα μεγάλο μέρος τους, απορροφήθηκε από τη βιομηχανία απολαμβάνοντας έναν πιο σταθερό μισθό.⁴³⁶

Μετανάστες ήρθαν, όμως, στον Πειραιά και από την ελληνική ύπαιθρο, λόγω της κρίσης στις αγροτικές καλλιέργειες. Οι μετανάστες αυτοί ήταν είτε περαστικοί, που σκόπευαν να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό, είτε λίγο πιο μόνιμοι, που είχαν έρθει για να εργαστούν στη νεοσύστατη τότε πόλη. Στους μετανάστες αυτούς ήρθαν να προστεθούν και οι πρώτοι βιομηχανικοί εργάτες. Η βιομηχανία απορρόφησε το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού αλλά και πολλούς περιθωριακούς και επαίτες, οι οποίοι προηγουμένως συνωστίζονταν άνεργοι στο λιμάνι του Πειραιά. Οι άνθρωποι αυτοί αποτελούσαν ένα ιδιότυπο λούμπεν προλεταριάτο. Τελικά, ένα μεγάλο ποσοστό τους απορροφήθηκε από τα εργοστάσια.⁴³⁷ Όλος αυτός ο συνωστισμένος και φτωχός, βλέπε εξαθλιωμένος, πληθυσμός αποτέλεσε μια εργατική μάζα, η οποία εγκαταστάθηκε στη νεοσύστατη βιομηχανική πόλη. Η εγκατάστασή τους σηματοδοτούσε έναν κοινωνικό διαχωρισμό, όπως θα δούμε παρακάτω.

Πολλοί παράγοντες έπαιξαν ρόλο στον εποικισμό αυτό από χωροταξική άποψη: οι οικονομικές συνθήκες, η καταγωγή των πληθυσμών, ο τρόπος ζωής τους, αλλά και το επάγγελμα που έκαναν στην πατρίδα τους. Οι άνθρωποι αυτοί συγκεντρώθηκαν σε ορισμένες μόνο περιοχές, κοντά σε εργοστάσια και βιομηχανίες, σε κεντρικούς σταθμούς και λιμάνια, έξω από τα όρια της πόλης, σε απόμακρες περιοχές, δημιουργώντας έτσι τις πρώτες φτωχογειτονιές. Έτσι, η πρώτη αυτή εργατική τάξη εγκαταστάθηκε κυρίως έξω από την πόλη, βόρεια, κοντά στους

⁴³⁵ Τσοκόπουλος, Βάσιας (1984), *Εισαγωγή στην Ιστορία του Ελληνικού Μάντισεστερ, 1835-1870*, Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 221.

⁴³⁶ Τσοκόπουλος, Β. (1984), *ό.π.*, σ. 242.

⁴³⁷ Τσοκόπουλος, Β. (1984), *ό.π.*, σ. 240-241 Ο Τσοκόπουλος αναφέρεται στους επαίτες, λέγοντας, πως αυτή η μάζα των επαίων και κλεπτών είναι ένα στρώμα κατεξοχήν λούμπεν που διακρίνεται σαφώς από τους «πτωχούς του τόπου». Στο λεξιλόγιο της εποχής η «πλέμπα» αυτή θα πάρει τον τίτλο της «κατώτατης τάξης»: σ.240.

χώρους εργασίας της και έθεσε ως διαχωριστικό όριο τον σιδηρόδρομο, ο οποίος την περιόρισε εκτός των ορίων της πόλης.⁴³⁸

Οι περιοχές στις οποίες εγκαθίσταντο οι βιομηχανικοί εργάτες δεν επιλέγονταν τυχαία. Έμεναν κοντά στα εργοστάσια, διότι δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να μετακινούνται καθημερινά προς τους χώρους εργασίας τους. Η μεταφορά προς αυτούς κόστιζε και τα εργατικά στρώματα δεν είχαν τη δυνατότητα να πληρώνουν ούτε το εισιτήριο για τη μεταφορά τους.⁴³⁹ Για τον ίδιο λόγο, εργατικοί πληθυσμοί εγκαταστάθηκαν στο λιμάνι του Πειραιά, προκειμένου να βρίσκονται κοντά στον τόπο εργασίας τους.

Στην επιλογή του τόπου εγκατάστασης σημαντικό ρόλο έπαιζε και η καταγωγή των μεταναστών. Οι πρώτες λαϊκές συνοικίες αναφέρεται ότι δημιουργήθηκαν ανάλογα με τον τόπο καταγωγής των μεταναστών. Έτσι, λοιπόν, οι Χιώτες ίδρυσαν τα *Χιώτικα*, οι Μανιάτες τα *Μανιάτικα*, οι Κρητικοί τα *Κρητικά* κ.λπ. Βέβαια, ο διαχωρισμός αυτός δεν συνδεόταν αποκλειστικά με την καταγωγή· τις περισσότερες φορές συνέπιπτε και με το επάγγελμα, δηλ. οι Χιώτες ήταν κυρίως έμποροι, οι Υδραίοι ναυτικοί, οι Καρπάθιοι οικοδόμοι, κ.λπ.⁴⁴⁰ Έτσι, στην αρχή, ο τόπος καταγωγής υπήρξε καθοριστικός παράγοντας για τη δημιουργία των πρώτων συνοικιών, καθώς οι άνθρωποι ήθελαν να έχουν όχι μόνο καλές σχέσεις με τους γείτονές τους, αλλά και τα ίδια ήθη και έθιμα, έτσι ώστε να μπορούν να επιβιώσουν στα νέα δεδομένα της πόλης. Αργότερα, η εγκατάσταση σε μια συγκεκριμένη περιοχή καθορίστηκε και από το επάγγελμα. Έτσι, δημιουργήθηκαν οι πρώτοι επαγγελματικοί συνοικισμοί του Πειραιά.⁴⁴¹

Στην πόλη της Αθήνας, τα πράγματα δεν ήταν και πολύ διαφορετικά. Παρότι η εγκατάσταση των εργατικών στρωμάτων εκεί καθυστέρησε σε σχέση με τον Πειραιά, εν τούτοις, γρήγορα συγκεντρώθηκε ένα υπολογίσιμο προλεταριάτο, κυρίως περιστασιακό αλλά και μόνιμο, ιδιαίτερα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Η πλειοψηφία των εργατών εγκαταστάθηκε είτε στο κέντρο σε παλαιά κτίρια είτε σε συνοικίες της παλιάς Αθήνας (Ψυρρή, Μεταξουργείο). Συχνά έμεναν σε

⁴³⁸ Τσοκόπουλος, Β. (1984), *ό.π.*, σ.243

⁴³⁹ Λεοντίδου, Λ. (1989), *ό.π.*, σ. 136, Η Λεοντίδου αναφέρει, ότι στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν το ημερομίσθιο του ανειδίκευτου εργάτη ήταν 50-70 λεπτά και του ειδικευμένου 1-2,50 δραχμές, το σιδηροδρομικό εισιτήριο τρίτης θέσης για την διαδρομή Αθήνα-Πειραιάς κόστιζε 45 λεπτά και της πρώτης θέσης μία δραχμή (σ.136). Νομίζω ότι η σύγκριση του κόστους μισθού-εισιτηρίου εξηγεί γιατί δεν είχαν οι εργάτες άλλη επιλογή από το να μένουν κοντά στα εργοστάσια και τις βιομηχανίες.

⁴⁴⁰ Λεοντίδου, Λ. (1989), *ό.π.*, σ. 123

⁴⁴¹ Λεοντίδου, Λ. (1989), *ό.π.*, σ. 124

ετοιμόρροπα κτίρια, στοιχείο που προδίδει τις άθλιες συνθήκες ζωής και στέγασής τους.

Πιο συγκεκριμένα, στην Αθήνα ο σχηματισμός των πρώτων λαϊκών συνοικισμών έγινε ανάλογα με το επάγγελμα των εγκαθισταμένων. Τέτοιοι εργατικοί συνοικισμοί ήταν π.χ. ο συνοικισμός των χτιστών, των οικοδόμων, των μαρμαράδων. Τα *Αναφιώτικα*, για παράδειγμα, είναι ο συνοικισμός, που ιδρύθηκε το 1860 από τους φτωχότερους οικοδόμους. Την ίδια χρονιά ιδρύθηκε το *Προάστιο* από Τηνίους μαρμαράδες και άλλους.⁴⁴²

Θα πρέπει, ακόμη, να αναφερθούμε στους βιομηχανικούς οικισμούς ως μορφή εργατικής εγκατάστασης. Οι βιομηχανικοί οικισμοί ιδρύθηκαν από τους βιομηχάνους με σκοπό να προσελκύσουν εργατικό δυναμικό για τις νεοϊδρυθείσες βιομηχανίες τους, προσφέροντάς του χώρο για να εγκατασταθεί και κατοικία για να μείνει. Βιομηχανικοί οικισμοί χτίζονταν, μέχρι και την έλευση των Μικρασιατών προσφύγων, στο Λαύριο, στην Ελευσίνα και στη Δραπετσώνα. Προκειμένου να προσελκύσουν εργατικό δυναμικό στα μεταλλεία του Λαυρίου, οι εργοδότες έχτισαν διάφορους οικισμούς (*Σπανιόλικα*, *Κυπριώτικα*) με αποτέλεσμα να συγκεντρωθούν το 1874 στο Λαύριο 1.704 εργάτες.⁴⁴³ Στην Ελευσίνα χτίστηκε ο δεύτερος βιομηχανικός συνοικισμός, για να στεγάσει, κυρίως, εργάτες της βιομηχανίας *Τιτάν*. Τέλος, ο τρίτος συνοικισμός δημιουργήθηκε στη Δραπετσώνα το 1910, όταν η *Ανώνυμη Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων*, παραχώρησε ένα μέρος του κεφαλαίου της για το σκοπό αυτό. Οι βιομηχανικοί αυτοί οικισμοί προσέλκυσαν ένα μέρος του εργατικού δυναμικού, που βρήκε δωρεάν δουλειά και κατοικία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τελικά απολάμβανε καλύτερες συνθήκες ζωής και στέγασης.⁴⁴⁴

Μπορούμε να συμπεράνουμε λοιπόν πως ο χώρος εγκατάστασης των πρώτων εργατικών στρωμάτων συνέβαλε στη δημιουργία εργατικής συνείδησης στα μέλη τους, γιατί ο κοινός χώρος και τρόπος ζωής τα έκανε ν' αντιλαμβάνονται την κοινή τους μοίρα. Το γεγονός ότι εγκαταστάθηκαν σε απόμακρες περιοχές, που ωστόσο βρίσκονταν κοντά στο χώρο εργασίας τους, δεν ήταν τυχαίο ούτε και απόλυτα δική τους επιλογή. Φαινομενικά συνέπεια της οικονομικής τους κατάστασης, αποτελούσε στην πραγματικότητα επιλογή της άρχουσας τάξης της κοινωνίας στην οποία είχαν εγκατασταθεί, προκειμένου να μπορεί να τους ελέγχει. Οι εργατικοί συνοικισμοί που

⁴⁴² Λεοντίδου, Λ. (1989), *ό.π.*, σ.123

⁴⁴³ Λεοντίδου, Λ. (1989), *ό.π.*, σ. 126

⁴⁴⁴ Λεοντίδου, Λ. (1989), *ό.π.*, σ. 126

δημιουργήθηκαν με κριτήριο τον κοινό τόπο καταγωγής και το επάγγελμα ήταν για αυτούς ένας τρόπος να αντιμετωπίσουν την καινούρια πραγματικότητα μεταφέροντας στοιχεία από τις ιδιαίτερες πατρίδες τους, ώστε να γίνει η ζωή τους στην πόλη πιο υποφερτή. Λειτουργήσαν δηλ. ως μηχανισμοί προσαρμογής στο νέο αστικό περιβάλλον.

Ωστόσο, η σκληρή καθημερινότητα την οποία βίωναν οι εργάτες τους οδήγησε, σταδιακά, στη συνειδητοποίηση των τεράστιων οικονομικών και κοινωνικών διαφορών που τους χώριζαν από τις άλλες τάξεις, ακόμα και οικιστικά. Η ζωή στις φτωχογειτονιές ήταν άθλια, στερημένη και τη χαρακτήριζε η απομόνωση. Όλα αυτά αποτέλεσαν στοιχεία που οδήγησαν στην κοινωνική αφύπνιση των εργατών και στη δημιουργία μιας πρώτης μορφής εργατικής συνείδησης, έστω και μικρής, στις αρχές του 19ου αιώνα, και πιο ισχυρής και οργανωμένης στη διάρκεια του 20ού αιώνα.

8.β Η κοινωνική ζωή της εργατικής τάξης

Στην ενότητα αυτή θ' αναφερθούμε στην κοινωνική ζωή της εργατικής τάξης μετά την εγκατάστασή της στις πόλεις, καθώς και στον ρόλο που έπαιξαν οι κοινωνικοί χώροι στους οποίους συγκεντρώθηκε.

Η κοινωνική ζωή της εργατικής τάξης, συνιστά επίσης έναν κοινωνικό διαχωρισμό σε σχέση με τις άλλες τάξεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου και 20ού αιώνα. Οι διαφορές αφορούσαν τόσο τον τρόπο και την ποιότητα διασκέδασης των μελών της όσο και τους χώρους στους οποίους κινούνταν. Πολλοί από τους χώρους συναθροίσεων ήταν κοινοί για όλες τις τάξεις ως προς την ονομασία, και ενίοτε ως προς τις λειτουργίες. Εντούτοις, διέφερε η τοποθεσία στην οποία βρίσκονταν, κεντρικά δηλαδή ή περιφερειακά της πόλης, στο πλαίσιο της λογικής του κοινωνικού διαχωρισμού, ο οποίος απομόνωνε την εργατική τάξη τόσο ως προς την καθημερινότητά της όσο και ως προς την κοινωνική της ζωή. Τα κατώτερα στρώματα έπρεπε ν' απολαμβάνουν το ελάχιστο στη ζωή, όπως και στις συνθήκες διαβίωσής τους. Οι συνθήκες αυτές, που καθορίζονταν κυρίως από την οικονομική τους δυνατότητα, ο τρόπος που νοσηματοδοτούσαν την εμπειρία τους, δεν τους επέτρεπε να συμμετέχουν στον πολιτισμό της μεσαίας και ανώτερης τάξης. Έτσι, περιορίζονταν και απομονώνονταν δημιουργώντας τη δική τους λαϊκή κουλτούρα. Ωστόσο, προτού ασχοληθούμε με αυτήν, χρήσιμο είναι να επισημάνουμε ότι τα κατώτερα κοινωνικά

στρώματα, όπως τα ονομάζει η Ματούλα Χ. Σκαλτσά για τον 19ο αιώνα, αποφεύγοντας τη χρήση του όρου «εργατική τάξη», περιλάμβαναν, εκτός από τους βιομηχανικούς εργάτες, τους υπηρέτες, τους μικροβιοτέχνες, τους τεχνίτες και τους ναύτες. Το 1879, οι εργάτες ανέρχονταν σε 24.286 σε όλη τη χώρα.⁴⁴⁵

Ο τρόπος που τα κατώτερα στρώματα προσπαθούσαν να περάσουν τον ελεύθερο χρόνο τους και να διαμορφώσουν μία δική τους κουλτούρα ήταν αντίστοιχος με τη ζωή που έκαναν και με τις ευκαιρίες που τους δίνονταν να ξεφύγουν από την καθημερινή τους πραγματικότητα. Τα χρήματα που διέθεταν ήταν εξαιρετικά λίγα, γι' αυτό και η διασκέδασή τους ήταν πενιχρή και, ιδιαίτερα στις αρχές του 19ου αιώνα, ήταν μίζερη όσο και η ζωή τους. Ο τρόπος που νοσηματοδοτούσαν τη ζωή τους, οι τρόποι διασκέδασής τους, τα μέρη στα οποία σύχναζαν για να περάσουν τον ελεύθερο χρόνο τους κινούνταν στο περιθώριο.

Πολλοί από τους χώρους στους οποίους συνωστίζονταν επιτελούσαν πολλαπλές λειτουργίες, καθώς ήταν ταυτόχρονα και χώροι εξεύρεσης εργασίας και όχι μόνο. Οι χώροι αυτοί των συναθροίσεών τους ήταν, παράλληλα, τόποι διασκέδασης, με τους όρους, όμως, της εργατικής τάξης. Ήταν τόποι συνάντησης ανθρώπων με κοινή καταγωγή που συναντιόντουσαν με σκοπό την αναπόληση της ιδιαίτερης πατρίδας, και, συγχρόνως, χώροι αναζήτησης εργασίας. Ταυτόχρονα, όμως, ήταν χώροι συγκέντρωσης εργατών που μέσα από τη συζήτηση συνειδητοποιούσαν τη θέση τους στην κοινωνία, τις άθλιες συνθήκες κάτω από τις οποίες ζούσαν και τις τεράστιες διαφορές που τους χώριζαν από τα άλλα στρώματα.

Στους χώρους αυτούς, λοιπόν, δημιουργήθηκαν ιδεολογίες, αρθρώθηκε πολιτικός λόγος, αφυπνίστηκαν συνειδήσεις και δόθηκε το έναυσμα για τις κινητοποιήσεις που ακολούθησαν. Στους χώρους αυτούς αναπτύχθηκε η εργατική κουλτούρα, η οποία σφράγισε και τον τρόπο ζωής τους. Αναφερόμαστε στις μορφές ψυχαγωγίας, στη λαϊκή μουσική και ποίηση, στα δίκτυα αλληλεγγύης που αναπτύχθηκαν, στις σχέσεις με τη γειτονιά, με την κοινότητα, όλα αυτά δηλαδή που συνιστούν πολιτισμικά μορφώματα, έναν λαϊκό πολιτισμό, ο οποίος προσδιορίζει και προσδιορίζεται από πολιτισμικές συμπεριφορές.

Τα μέρη στα οποία σύχναζε η εργατική τάξη ήταν κυρίως οι ταβέρνες και τα καπηλειά, τα καφενεία (κυρίως τα συνοικιακά), πολύ αργότερα τα καφωδεία και τα συνοικιακά θέατρα, και οι χώροι περιπάτου στις κεντρικές και συνοικιακές πλατείες.

⁴⁴⁵ Σκαλτσά, Ματούλα (1983), *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη: Μ.Σκαλτσά, σ.417.

Οι ταβέρνες και τα καφενεία είναι εκείνα που συγκέντρωναν την πλειοψηφία του εργατικού πληθυσμού. Οι ταβέρνες λειτουργούσαν στις εργατικές συνοικίες και στην αγορά, σε μονώροφα, κυρίως, κτίρια. Οι επωνυμίες τους ήταν τα επίθετα ή τα πατρώνυμα των ιδιοκτητών, πράγμα πολύ σημαντικό, γιατί οι σχέσεις που αναπτύσσονταν με τους πελάτες ήταν προσωπικές.⁴⁴⁶ Στις ταβέρνες σύχναζε όλος ο εργατικός κόσμος. Οι μετανάστες που έρχονταν από άλλα μέρη επισκέπτονταν την ταβέρνα για να συναντήσουν συμπατριώτες τους και συζητώντας μαζί τους να μάθουν νέα από αυτά. Ήταν σημαντικό για τους ανθρώπους αυτούς να ακούσουν την διάλεκτο της πατρίδας που είχαν αφήσει πίσω τους, ν' ακούσουν τα τραγούδια του τόπου τους και συγκινηθούν με αυτά, να συζητήσουν για τις αναμνήσεις τους από το χωριό αλλά και για τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν στην καθημερινή τους ζωή.⁴⁴⁷

Ταυτόχρονα, όμως, οι ταβέρνες λειτουργούσαν και ως μηχανισμός πρόσβασης στην εργασία. Οι εργάτες, οι χειρώνακτες κυρίως, πήγαιναν εκεί σε αναζήτηση του μεροκάματου, συναντούσαν τους εργοδότες που έψαχναν κι αυτοί με τη σειρά τους για εργατικά χέρια. Παράλληλα, όμως, περνούσαν και την ώρα τους πίνοντας, σχολιάζοντας τις καταστάσεις που ζούσαν και πολιτικολογώντας.⁴⁴⁸

Σε προεκλογικές περιόδους, οι ταβέρνες έπαιζαν ενεργό ρόλο, καθώς εξυπηρετούσαν διάφορους κομματικούς σκοπούς ανάλογα με τα πολιτικά πιστεύω του ταβερνιάρη. Μετατρέπονται δηλαδή σε προεκλογικά κέντρα, όπου γίνονταν πολιτικές συζητήσεις με απώτερο σκοπό την ψηφοθηρία.⁴⁴⁹ Εκεί γινόταν και η στρατολόγηση των μπράβων, των τραμπούκων που ήταν απαραίτητοι στις προεκλογικές συγκεντρώσεις, ανάμεσα στους άνεργους θαμώνες αλλά και τους μάγκες της γειτονιάς.⁴⁵⁰ Ας σημειωθεί ότι ο χώρος της ταβέρνας αποτελούσε και ιδιαίτερο τόπο συνάντησης για τον εργατικό πληθυσμό που ασχολούνταν με το κυνήγι. Ήταν μία κοινωνική επαφή αρκετά σημαντική, γιατί μ' αυτήν ξέφευγαν για λίγο από την καθημερινότητά τους, έρχονταν σ' επαφή με άλλους κυνηγούς και μπορούσαν να προμηθευθούν μπαρούτι για τις κυνηγετικές τους εξορμήσεις.⁴⁵¹

Τον 20ό αιώνα, η καθημερινότητα των εργατών στις ταβέρνες απέκτησε διαφορετικό πολιτισμικό χαρακτήρα, γιατί τότε ξεκίνησε να παίζεται μουσική σε αυτές. Διαφόρων τύπων όργανα και οργανοπαίχτες, ανάλογα με τις προτιμήσεις και

⁴⁴⁶ Σκαλτσά, Μ. (1983), *ό.π.*, σ. 443

⁴⁴⁷ Σκαλτσά, Μ. (1989), *ό.π.*, σ. 419

⁴⁴⁸ Σκαλτσά, Μ. (1989), *ό.π.*, σ. 275

⁴⁴⁹ Σκαλτσά, Μ. (1989), *ό.π.*, σ. 305,527-528

⁴⁵⁰ Σκαλτσά, Μ. (1989), *ό.π.*, σ. 161

⁴⁵¹ Σκαλτσά, Μ. (1989), *ό.π.*, σ. 119-120

το κοινό, έρχονταν να προσδώσουν ένα άλλο χαρακτήρα στη διασκέδαση της εργατιάς. Μέσα από τα τραγούδια, δημοτικά, ανατολίτικα και άλλα, οι θαμώνες αναπολούσαν το παρελθόν, διασκέδαζαν αλλά και «τραγουδούσαν» την καθημερινή τους δυστυχία.⁴⁵²

Κι ενώ έτσι περνούσε τον ελεύθερο χρόνο της η κατώτερη τάξη στις ταβέρνες, η διασκέδασή της στα καφενεία δεν παρουσίαζε διαφοροποιήσεις. Στα καφενεία, κεντρικά και συνοικιακά, η εργατική τάξη αναζητούσε (και έβρισκε) ακριβώς τα ίδια πράγματα: διασκέδαση, πολιτική συζήτηση, δίκτυα εύρεσης εργασίας και προσωπικές σχέσεις. Η σχετική έρευνα αναφέρει ότι στις αρχές του 20ού αιώνα, άρχισε να συγχάζει στα συνοικιακά καφενεία και η ελληνική διανοήση, θέλοντας να δει και να ζήσει από κοντά τον τρόπο διασκέδασης των εργατικών στρωμάτων, επηρεασμένη από ένα νέο πολιτισμικό γεγονός του καιρού, τη λαογραφία.⁴⁵³

Ένας άλλος τρόπος διασκέδασης ήταν οι παραστάσεις του Καραγκιόζη και των ανδρείκελων⁴⁵⁴ και αργότερα, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, το θέατρο στη βάση των ευρωπαϊκών προτύπων. (Μέχρι τότε το νεωτερικό θέατρο ήταν άγνωστο στην εργατική τάξη.) Τον 20^ο αιώνα λοιπόν οι εργάτες έγιναν θεατές υπαίθριων θεάτρων και όχι μόνο, καθώς τα θέατρα ήταν πολυάριθμα και διάσπαρτα στο κέντρο της πόλης και στις συνοικίες. Οι εργάτες, παρακολουθώντας παραστάσεις πλανόδιων θιάσων, αναβίωναν τη ζωή τους, καθώς με το κωμειδύλλιο⁴⁵⁵ κυρίως, που ανθούσε την εποχή εκείνη, εκτυλισσόταν μπροστά στα μάτια τους η σκληρή καθημερινότητά τους. Έτσι, είχαν την ευκαιρία να χαρούν, να κλάψουν, να προβληματιστούν.

Τις ελεύθερες ώρες τους μπορούσαν επίσης να τις περάσουν κάνοντας περίπατο στις πλατείες. Οι πλατείες, μολονότι απευθύνονται σε όλα τις τάξεις, εντούτοις ήταν κι αυτές ταξικά διαχωρισμένες ως εξής: τα εργατικά στρώματα σύχναζαν στην Πλατεία Ομονοίας, που συγκέντρωνε όλα τα λαϊκά στρώματα, ενώ η πλατεία

⁴⁵² Γιαννιτσιώτης, Ιωάννης (2006), *Η Κοινωνική Ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της Αστικής τάξης 1860-1910*, Αθήνα: Νεφέλη, σ. 394-395. Ο Γιαννιτσιώτης αναφέρει πολύ χαρακτηριστικά, το πώς έβλεπαν οι αστοί, τον τρόπο αυτό διασκέδασης των κατώτερων τάξεων. «Τα θεάματα των δρόμων, τα καφενεία με χορεύτριες και τραγουδίστριες, οι αυτοσχέδιες γιορτές συνοδεία μουσικών οργάνων έμοιαζαν να κυριαρχούν στο χώρο της πόλης. Η λαϊκή μουσική και τα τραγούδια με έντονες επιδράσεις της Ανατολής έδιναν αφορμή στους αστούς να κάνουν λόγο για μια πόλη που «ανατολίζει», ενώ θα έπρεπε να «ευρωπαϊζει», ταυτίζοντας με τη βαρβαρότητα και τη χυδαιότητα οτιδήποτε «ανατολίτικο» και κατ'επέκταση λαϊκό.», σ.395-396. Πρβλ. Σκαλτσά, Ματούλα, *ό.π.*, σ.??? για την εισαγωγή οργάνων στην διασκέδαση.

⁴⁵³ Σκαλτσά, Μ. (1989), *ό.π.*, σ. 423

⁴⁵⁴ Σαλίμπα, Ζιζή (2002), *Γυναίκες εργάτριες στην Ελληνική βιομηχανία και στη Βιοτεχνία (1870-1922)*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε, σ. 293

⁴⁵⁵ Σκαλτσά, Μ. (1989), *ό.π.*, σ. 425

Συντάγματος απευθυνόταν στα ανώτερα στρώματα.⁴⁵⁶ Πάντως, σε ορισμένες γιορτές, φαίνεται ότι ο τόπος και ο τρόπος διασκέδασης ήταν κοινός για όλα τα στρώματα⁴⁵⁷, όπως για παράδειγμα οι Απόκριες με την παρέλαση του Καρνάβαλου και τα Κούλουμα.⁴⁵⁸ Κι ενώ η εργατική τάξη οικειοποιούνταν τον δημόσιο χώρο θέλοντας να περάσει τον ελεύθερο χρόνο της, στον πιο «ιδιωτικό» χώρο, στις γειτονιές, αναπτυσσόταν ένα άλλο είδος διασκέδασης.

Ο χώρος της γειτονιάς και του σπιτιού, ιδιαίτερα της αυλής,⁴⁵⁹ ήταν κυρίαρχα στην καθημερινότητα των εργατών, λειτουργώντας και αυτά ως τόποι συνάντησης, ως δίκτυα εύρεσης εργασίας, ως τόποι κυκλοφορίας διαφόρων ειδήσεων και ως δίκτυα γειτονικής αλληλεγγύης. Έτσι λοιπόν «ο χώρος του μπακάλικου ή το εργαστήριο του ράφτη ή του μπαρμπέρη της γειτονιάς μετατρέπονται, μετά τα ωράρια εργασίας, σε τόπους συγκέντρωσης αυτοσχέδιας αλλά καθημερινής του αντρικού πληθυσμού της γειτονιάς».⁴⁶⁰ Η αυλή του σπιτιού, στην οποία συγκεντρώνονταν κατ' αποκλειστικότητα σχεδόν οι γυναίκες, αλλά και διάφοροι άλλοι χώροι (πεζοδρόμια, γωνιές δρόμων κτλ), αποτελούσαν μέρος της ζωής του φτωχού λαού.⁴⁶¹

Ταυτόχρονα υπήρχε και η άλλη όψη της ιστορίας, μέρος και αυτή της καθημερινότητας της εργατικής τάξης, την οποία έσπευσαν να επισημάνουν και να την κατακρίνουν οι Πειραιώτες αστοί.⁴⁶² Πρόκειται για γεγονότα βίαια και

⁴⁵⁶ Σκαλτσά, Μ. (1989), *ό.π.*, σ. 620

⁴⁵⁷ Σαλίμπα, Ζ. (2002), *ό.π.*, σ. 295

⁴⁵⁸ Σκαλτσά, Μ. (1989), *ό.π.*, σ. 625-626

⁴⁵⁹ Γκιζέλη, Βίκα (1984), *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και προέλευση της Κοινωνικής Κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα: Επικαιρότητα, σ. 118. Την λειτουργία της αυλής επισημαίνει η Γκιζέλη, θεωρώντας την ως ένα μεταβατικό στάδιο, μέσα στα πλαίσια της κοινωνικής ζωής των ατόμων και ιδιαίτερα της γυναίκας. Με την «λειτουργία» της αυλής, υπάρχει μια αρμονική εναλλαγή του ιδιωτικού με το κοινοτικό. Γίνεται λοιπόν η αυλή ο χώρος που κάθε ιδιωτικότητα εξαφανίζεται εφόσον οι δραστηριότητες που αναπτύσσονται εκεί είναι ανοιχτές στα βλέμματα του κόσμου. Εύκολη καθώς είναι η πρόσβαση, γίνεται πλέον ο τόπος συνάντησης των γειτόνων και η λογική προέκταση του περιπάτου. Έτσι δημιουργείται ένα φαινόμενο αυθόρμητης οικειοποίησης του δημόσιου χώρου.

⁴⁶⁰ Γκιζέλη, Β. (1984), *ό.π.*, σ. 119

⁴⁶¹ Γκιζέλη, Β. (1984), *ό.π.*, σ. 119

⁴⁶² Γιαννιτσιώτης, Ι. (2006), *ό.π.*, σ. 258-259. Ο Γιαννιτσιώτης αναφέρεται, στο προς το προφίλ των εγκληματιών και την παραβατικότητα, που είχαν συνδέσει με τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και την κοινωνική τους ζωή και στην συμπεριφορά επίσης της αστικής τάξης για έλεγχο και ηθικοποίηση. Αναφέρει λοιπόν: «Η επιχείρηση σκιαγράφησης του προφίλ των εγκληματιών εγκαινίαζε μια νέα οπτική, εστιασμένη όχι πλέον στον «διαβόητο κλέπτη», αλλά σε συλλογικές πρακτικές και μαζικούς χώρους που εξέτρεφαν, σύμφωνα με τις εφημερίδες, την παραβατικότητα. Η μέθη, σύμφωνα με τα αστυνομικά δελτία του Τύπου, προκαλούσε συχνά την αιτία παρεξηγήσεων που οδηγούσαν σε τραυματισμούς και δολοφονίες την επικινδυνότητα και την αναγόρευσή της σε ένα από τα βασικά αίτια της αυξημένης εγκληματικότητας αναγνώριζε και ο νομικός κόσμος, σημειώνοντας ότι το ελληνικό νομικό σύστημα δεν προέβλεπε τη δίωξη της ως έγκλημα.» «ο τύπος δεν υιοθετούσε τη νομική προσέγγιση του ζητήματος αλλά καταδίκαιε τη δημόσια κατανάλωση αλκοόλ στα «ύποπτα καφενεία» της πόλης. Πολιτισμικές πρακτικές των ανδρών και των λαϊκών στρωμάτων άμεσα

αποτρόπαια που ωστόσο καταδεικνύουν την απόγνωσή τους και την επιθυμία φυγής από τη σκληρή πραγματικότητά τους.

Η Έφη Αβδελά, ανασυγκροτώντας τα πορίσματα ερευνών για την ιστορία των εργατριών στις δυτικές χώρες τον 19^ο αιώνα, θέτει το ζήτημα της ταύτισης της ταυτότητας και κουλτούρας της εργατικής τάξης με την *αρσενική* ταυτότητα: «*Η εργατική τάξη συγκροτήθηκε μέσα από τις οργανώσεις και το λόγο τους ως κατ' εξοχήν αρσενική, υποβαθμίζοντας τη συμμετοχή των γυναικών και τις διαφορετικές και πολυποίκιλες μορφές δράσης τους, όπως τα ανεπίσημα δίκτυα αλληλεγγύης στην γειτονιά, για παράδειγμα, και ταυτίζοντάς τες με την σφαίρα της οικιακότητας και του ιδιωτικού*».⁴⁶³

Παρ' όλα αυτά, οι γυναίκες συμμετείχαν σε αρκετές κοινωνικές εκδηλώσεις της εργατικής τάξης, ενώ συγχρόνως διαμόρφωναν τη δική τους ιδιαίτερη κοινωνικότητα. Συχνά, άλλωστε, ο τρόπος που διασκέδαζαν διέφερε ανάλογα με το είδος της εργασίας τους. Έτσι λοιπόν, όταν είχαν χρόνο να κάνουν περίπατο στους δημόσιους κήπους και στις πλατείες της Αθήνας και του Πειραιά, (κυρίως τις Κυριακές) παρακολουθούσαν πολλές φορές τις λαϊκές συναυλίες και τις υπαίθριες θεατρικές παραστάσεις.⁴⁶⁴ Όσον αφορά μάλιστα τα θέατρα αλλά και το Πανόραμα⁴⁶⁵ υποστηρίζεται, ότι σε αυτά σύχναζαν κυρίως οι εργάτριες της βελόνας, γιατί είχαν μεγαλύτερη οικονομική δυνατότητα σε σχέση με τις εργάτριες στα εργοστάσια. Οι εργάτριες συμμετείχαν επίσης σε όλες τις επίσημες εορτές της Καθαρής Δευτέρας,⁴⁶⁶

συνυφασμένες με την διασκέδαση και την ψυχαγωγία, όπως η κατανάλωση αλκοόλ, ο συγχρωτισμός με γυναίκες, τα χαρτοπαίγνια, και η τόμπολα μεταφράζοντας σε έξεις που οδηγούσαν στην φυγοπονία και την αεργία. Η αναπαράσταση του άνδρα εργάτη- θαμώνα των καφενείων χαρακτηριζόταν από την επιλογή διασκέδασης με τους ομοίους του, μακριά από την οικογενειακή εστία, σε αντίθεση με την απόλαυση της οικογενειακής θαλωρής και των οικογενειακών συναθροίσεων που βίωναν οι αστοί και από τη σπατάλη χρημάτων στην οινοποσία και τη χαρτοπαιξία, γεγονός το οποίο καταδίκασε τα μέλη της οικογένειάς του στην πείνα και την εξαθλίωση. Ο τρόπος πρόσληψης των μορφών λαϊκής διασκέδασης, από την μεριά των αστών συνδεόταν με τη πρόθεση ελέγχου τους μέσω της ηθοκοποίησης των φορέων τους. Η φυγοπονία και η απομάκρυνση από τον οικιακό χώρο, απόρροια ενός ομοκοινωνικού και ομόφυλου τρόπου διασκέδασης, κατασκευάζαν το προφίλ των «επικίνδυνων τάξεων» και αιτιολογούσαν την εγκληματική συμπεριφορά.»: σ.58-259

⁴⁶³ Αβδελά, Έφη (1995), «Η Κοινωνική τάξη στην σύγχρονη ιστοριογραφία, από το οικονομικό δεδομένο στην πολιτισμική κατασκευή», περιοδικό *Τα Ιστορικά* 12/22 (Ιούνιος 1995), σ.187-189

⁴⁶⁴ Σαλίμπα, Ζ. (2002), *ό.π.*, σ. 292-295

⁴⁶⁵ Σαλίμπα, Ζ. (2002), *ό.π.*, σ. 295 Ας δούμε από την περιγραφή της Ζαλίμπα την λειτουργία του Πανοράματος που αποτελούσε εξέχον θέαμα για την εργατική τάξη της εποχής: *Το Πανόραμα*, γράφει, είναι μια συσκευή που αποτελείται από ένα τρίποδο πάνω στον οποίο ακουμπά ένα κιβώτιο με οπές. Όσοι και όσες δώσουν τον οβολό τους χειριστή της συσκευής έχουν δικαίωμα να δουν από μία οπή, εικόνες από γελοιογραφίες εφημερίδων, φωτογραφίες και εξώφυλλα φυλλαδίων σατιγάρων. Η Νεάπολη της Ιταλίας, το ηφαίστειο του Βεζούβιου, η Βενετία με τα κανάλια της, αναπαραστάσεις από μάχες Τούρκων και ό,τι άλλο κρίνει ο ιδιοκτήτης του Πανοράματος, ότι μπορεί να ερεθίσει τη φαντασία του κοινού του, αποτελούν το εικονιστικό υλικό της συσκευής....

⁴⁶⁶ Σαλίμπα, Ζ. (2002), *ό.π.*, σ. 295

της Πρωτομαγιάς κτλ. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, πως, παρόλο που η ιστοριογραφία δεν είχε συμπεριλάβει στην εργατική τάξη τις γυναίκες ως επαγγελματική και κοινωνική κατηγορία, ταυτίζοντας τες με τον ιδιωτικό χώρο, εντούτοις, οι πρώτες σχετικές έρευνες διαπιστώνουν ότι η συμμετοχή των γυναικών ήταν ενεργή σε όλους τους τομείς της ζωής της εργατικής τάξης .

Από τα παραπάνω διαπιστώνουμε πως ο εποικισμός και η κοινωνική ζωή των κατώτερων στρωμάτων λειτούργησαν ως τρόποι ενσωμάτωσής τους στην κοινωνία της πόλης, σε μια εποχή, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και αρχές του 20ού, που χαρακτηρίζεται από αυξανόμενη αστικοποίηση και μια πρώτη ανάπτυξη της εκβιομηχάνισης. Ο εργατικός πληθυσμός προσπάθησε να προσαρμοστεί στις νέες σκληρές συνθήκες, μέσα από τους μηχανισμούς που του επέβαλε η καθημερινότητά του. Έπρεπε να προσαρμοστεί σε νέα δεδομένα κι αυτό φαίνεται από τον τόπο που ζούσε και από τον τρόπο που διασκέδαζε. Εν τέλει, οι εργάτες είχαν τις δικές τους εμπειρίες, κατασκεύασαν πρότυπα που τους προσδιόριζαν και δημιούργησαν ένα δικό τους χώρο μέσα στην κοινωνία που ζούσαν.

9. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αντικείμενο της μελέτης αυτής ήταν η παρουσίαση των μελετών ιστορικών και κοινωνιολόγων των τελευταίων τριάντα χρόνων, των οποίων η έρευνα ασχολείται ή διασταυρώνεται με την ιστορία των εργατικών στρωμάτων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20ού αιώνα. Εκείνο που απετέλεσε την αφετηρία για αυτή τη βιβλιογραφική και ιστοριογραφική έρευνα ήταν η διερεύνηση του ερωτήματος εάν και κατά πόσο, τότε και με ποιους όρους, μπορούμε να μιλάμε για τη διαμόρφωση στην Ελλάδα μιας διακριτής κοινωνικής κατηγορίας την οποία μπορούμε να αποκαλούμε εργατική τάξη. Ξεκινώντας, λοιπόν, από αυτό το ερώτημα, η εργασία αυτή επεχείρησε να παρακολουθήσει και να ανασυγκροτήσει τον τρόπο με τον οποίο η ιστοριογραφία κατέγραψε τη διαμόρφωση του κόσμου της εργασίας στο δευτερογενή τομέα: τα χαρακτηριστικά του, τις εσωτερικές του διαφοροποιήσεις, την εξέλιξή του, προκειμένου να επισημάνει διαδικασίες και παράγοντες που λειτούργησαν προς την κατεύθυνση σχηματισμού της εργατικής τάξης.

Ζητήματα τα οποία τέθηκαν με βάση αυτή την λογική ήταν καταρχάς ο προσδιορισμός των εξωτερικών-αντικειμενικών παραγόντων που προσδιόρισαν την ύπαρξη της εργατικής τάξης. Ως αντικειμενικοί παράγοντες θεωρήθηκαν, ως προς το πεδίο της οικονομίας, η ανάπτυξη της βιομηχανίας, και συνακόλουθα ο σχηματισμός της αγοράς εργασίας γενικά και της μισθωτής εργασίας ειδικότερα, η οποία θεωρήθηκε ως βασική προϋπόθεση δημιουργίας εργατικού δυναμικού. Ακολούθως, τέθηκαν θέματα που αφορούν τους μηχανισμούς που επέτρεψαν πληθυσμιακές ροές από την ύπαιθρο στην πόλη, γενικότερα τη δημιουργία ενός δυνάμει εργατικού δυναμικού, καθώς επίσης και μηχανισμούς ένταξης αυτού του δυναμικού στο νέο σύστημα των καπιταλιστικών σχέσεων εργασίας και των αξιών του. Από αυτή την άποψη εξετάστηκε ιδιαίτερα η φιλανθρωπία, ως μηχανισμός στα χέρια των κυρίαρχων τάξεων με στόχο την κοινωνικοποίηση και μετατροπή των περιθωριακών στρωμάτων της πόλης σε «πειθαρχημένο» εργατικό δυναμικό, γενικότερα ως μηχανισμός ελέγχου και χειραγώγησης των εργατικών στρωμάτων.

Οι υποκειμενικοί, συνειδησιακοί, παράγοντες, της διαμόρφωσης της εργατικής τάξης απετέλεσε ένα άλλο κεντρικό ζήτημα που απασχόλησε τη σχετική βιβλιογραφία. Αναφερθήκαμε, λοιπόν, διεξοδικά στην εμφάνιση και τις μορφές της εργατικής διαμαρτυρίας, που, σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία, απετέλεσε τη

βασικότερη ένδειξη της συνειδητοποίησης των εργατών για την θέση τους τόσο στην εργασία όσο και στην κοινωνία. Προς την ίδια κατεύθυνση διερεύνησης των υποκειμενικών και πολιτισμικών συνθηκών διαμόρφωσης της εργατικής τάξης, από τη σχετική βιβλιογραφία τέθηκαν ερωτήματα και προβληματισμοί στο πεδίο της κουλτούρας, της κοινωνικής ζωής, της καθημερινότητας των εργατικών στρωμάτων στο πλαίσιο της ενσωμάτωσης στην κοινωνία της πόλης. Στα ζητήματα αυτά αφιερώθηκε εδώ ένα ειδικό κεφάλαιο, όπου ανασυγκροτήθηκαν ιστορικά στοιχεία που έχουν να κάνουν κυρίως με την εμπειρία των ίδιων των υποκειμένων, εμπειρία η οποία καθορίστηκε από- αλλά και καθόρισε την θέση τους στην κοινωνία. Τέλος, αξιοποιώντας τις σχετικά περιορισμένες μελέτες που καταπιάνονται με την ιστορία της παιδικής και της γυναικείας εργασίας, επιχειρήσαμε να θέσουμε ζητήματα σχετικά με τη συμμετοχή των παιδιών και των γυναικών στη διαμόρφωση της αγοράς εργασίας και του εργατικού δυναμικού, και να διερευνήσουμε σε ποιο βαθμό και πώς η ιστοριογραφία έχει αναδείξει το κοινωνικό φύλο ως παράγοντα που καθορίζει τον καταμερισμό της εργασίας στο δευτερογενή τομέα, και που διαφοροποιεί τις εμπειρίες στο εσωτερικό των εργατικών στρωμάτων και γενικότερα τη σημασία του στην διαδικασία συγκρότησης της εργατικής τάξης.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε καταρχάς ότι οι πρώτες μελέτες που, κατά τη δεκαετία του 1970, προσέγγισαν ιστορικά το ζήτημα της οικονομικής (υπο)ανάπτυξης και της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα, εξαντλήθηκαν κυρίως σε γενικές ερμηνείες για το χαρακτήρα του ελληνικού «κοινωνικού σχηματισμού». Ερευνήθηκαν θέματα που αφορούσαν την «υπανάπτυξη» της οικονομίας στην Ελλάδα ως χώρα της «περιφέρειας». Κατά συνέπεια, σε αυτές τις μελέτες δόθηκε έμφαση στους παράγοντες που εμπόδισαν ή επιβράδυναν την ανάπτυξη των ταξικών διαχωρισμών και αντιθέσεων, όπως η επικράτηση της μικροϊδιοκτησίας στην ελληνική ύπαιθρο ή η απουσία βιομηχανικής επανάστασης και η καθυστέρηση της εκβιομηχάνισης, ενώ αναδείχτηκαν ιδιαίτερα, σε συνδυασμό προς τα παραπάνω, οι πελατειακές σχέσεις ως δομικό στοιχείο της ελληνικής κοινωνίας και ο γιγαντισμός του κράτους. Στην πορεία, και ιδιαίτερα από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και εξής, η προβληματική των σχετικών μελετών μετατοπίστηκε προς την αναζήτηση των διαδικασιών που οδήγησαν, από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και εξής, σε μια έστω ασυνεχή και ασταθή πορεία εκβιομηχάνισης, ενώ, παράλληλα, διαμορφώθηκε και μια ιστοριογραφία γύρω από τη μισθωτή εργασία.

Οι μελέτες που ακολούθησαν ανέδειξαν το γεγονός, ότι η Ελλάδα βίωσε την εμπειρία της εκβιομηχάνισης και έδωσαν ιδιαίτερο βάρος στην παρουσίαση της έκτασης του βιομηχανικού τομέα στο νέο κράτος. Ο βιομηχανικός τομέας, όμως, υπήρξε το εφαλτήριο δημιουργίας της μισθωτής εργασίας. Οι έρευνες που επικεντρώθηκαν στη μισθωτή εργασία ασχολήθηκαν με τα χαρακτηριστικά που παρουσίασε το εργατικό δυναμικό, τα οποία προσδιόρισαν την αγορά εργασίας. Ασχολήθηκαν επίσης με τις μορφές εργασίας και τα συστήματα αμοιβών, αναδεικνύοντας την ανομοιογένεια των συστημάτων αυτών και συνακόλουθα την ανομοιογένεια των εργατικών στρωμάτων. Η ανομοιογένεια αυτή, που είχε να κάνει τόσο με την ιεραρχία και τις αμοιβές όσο και με τις συνολικότερες σχέσεις εργασίας, οδήγησε στην σύνθεση διαφορετικών ομάδων και αντικρουόμενων συμφερόντων στο εσωτερικό των εργατικών στρωμάτων. Στις σχετικές μελέτες αναδείχθηκε και το φαινόμενο μιας «εργατικής αριστοκρατίας», ενώ από τις ιστορικούς που ασχολήθηκαν με την εργασία των γυναικών αναδείχθηκε η ταύτιση αυτής της «αριστοκρατίας» με τους άνδρες, των οποίων προνόμιο θεωρήθηκε η ειδικευμένη εργασία.

Στα κείμενα των συγγραφέων συναντάμε επίσης πολλές αναφορές στην ιδεολογία της εποχής που απαξίωνε τη χειρωνακτική εργασία. Οι μελέτες αυτές ανέδειξαν τον μοντέλο της αυτοαπασχόλησης και της αυτόνομης επιβίωσης, ως κυρίαρχο στα εργατικά στρώματα. Η ιδεολογία αυτή καθόρισε την επαγγελματική και κοινωνική τους συμπεριφορά, σκιαγραφώντας όχι μόνο τις αντιλήψεις της εποχής αλλά και την φυσιογνωμία των πρώτων αυτών εργατικών στρωμάτων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον στις μελέτες περί αγοράς εργασίας παρουσιάζει η ανάδειξη της παιδικής και γυναικείας εργασίας ως καθοριστικών παραγόντων στην ανάπτυξη της βιομηχανίας. Ιδιαίτερα η γυναίκα εργάτρια ήταν μια νέα φυσιογνωμία στην αγορά εργασίας στον αστικό χώρο, η οποία προκάλεσε συγχύσεις και προβληματισμούς, σε μια κοινωνία, που είχε πλέον αποκρυσταλλώσει την έμφυλη ιδεολογία του διαχωρισμού «δημόσιας» και «ιδιωτικής σφαίρας», και εξυμνούσε τη γυναίκα ως «ιέρεια» και «φύλακα-άγγελο» του οίκου και των αξιών του. Οι λιγοστές σχετικές μελέτες ανάδειξαν την ανάγκη μιας εκ νέου εργατικής ιστορίας που να περιλαμβάνει και το γυναικείο φύλο ως σημαντική κατηγορία στη συγκρότηση της εργατικής τάξης. Ωστόσο, πολλά μένουν ακόμα να γίνουν προς αυτή την κατεύθυνση. Κατά την άποψή μου, δεν έχουν ακόμα ερευνηθεί επαρκώς πολλά θέματα προσδιοριστικά της γυναικείας εργασίας, όπως για παράδειγμα, οι σχέσεις μέσα στον χώρο εργασίας.

Το πεδίο της κοινωνικής και πολιτισμικής έκφρασης των εργατικών στρωμάτων, είναι ακόμα ένα πεδίο το οποίο χρειάζεται περαιτέρω έρευνα. Ωστόσο, οι μελέτες που ήδη υπάρχουν έχουν αναδείξει τις εκφράσεις εκείνες και τους μηχανισμούς που ενοποίησαν τα άτομα σε κοινωνικές ομάδες, ενισχύοντας κατ' αυτό τον τρόπο την κοινωνική τους συνείδηση. Οι μηχανισμοί που ανέπτυξαν τα εργατικά στρώματα ήταν εκείνοι της αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας, προκειμένου να επιβιώσουν στα νέα δεδομένα της εγκατάστασης στην πόλη αλλά και, ορισμένα από αυτά τα στρώματα, της εμπειρίας στον εργοστασιακό τρόπο παραγωγής, και να συγκροτηθούν ως άτομα σε μια κοινωνία που διαρκώς εξελίσσεται. Οι μηχανισμοί αυτοί αλληλεγγύης και αισθήματος κοινότητας μέσα στην πόλη διαμορφώθηκαν στη βάση στοιχείων όπως εκείνο της καταγωγής και του είδους της εργασίας ή του επαγγέλματος. Εξάλλου, η ταξική χωροθέτηση μέσα στην πόλη και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των χώρων και τρόπων της διασκέδασης των εργατικών στρωμάτων συνιστούσαν την ειδοποιό διαφορά σε σχέση με τα άλλα κοινωνικά στρώματα, κάνοντας πιο ορατή την διαφορετικότητά τους, και συμβάλλοντας κατ' αυτό τον τρόπο στη συνοχή τους.

Τη διαφορετικότητα αυτή και τη συνοχή την ενίσχυσε με έναν τρόπο και η πρακτική της φιλανθρωπίας. Νεότερες μελέτες έκαναν σαφή τον ρόλο της φιλανθρωπίας ως μηχανισμό ένταξης των φτωχών και απόκληρων στην νεοελληνική αστική κοινωνία, μα πάνω απ' όλα η πρακτική αυτή νομιμοποίησε την ανερχόμενη αστική τάξη, αφ' ενός, να εντάξει τους φτωχούς στο εργοστασιακό σύστημα και στην αξία της εργασίας και αφετέρου να τους συγκροτήσει ως ένα άλλο υποκείμενο διακριτό από την ίδια και τα σχέδιά της.

Οι μελέτες που ασχολήθηκαν με την εργατική διαμαρτυρία ανέδειξαν κατά κύριο λόγο το πρόβλημα της συνοχής και συνειδητοποίησης ή μη των εργατικών στρωμάτων. Παρά το γεγονός ότι εξάντλησαν τις έρευνές τους κυρίως στην παρουσίαση του πλήθους των εργατικών σωματείων που συστήθηκαν και στις απεργίες που έλαβαν χώρα, ανέδειξαν μια αυξανόμενη δυναμική συνδικαλιστικής οργάνωσης, ιδιαίτερα από το 1910 και εξής, αποτυπώνοντας ίσως και μια πορεία ανάπτυξης συνείδησης. Προς την κατεύθυνση ανάπτυξης ενός πνεύματος εργατικής κοινότητας και συγχρόνως διαφοράς προς την εργοδοσία συνέβαλε, όπως έδειξαν οι μελέτες, και ο εκσυγχρονισμός της εργατικής νομοθεσίας από την κυβέρνηση του Βενιζέλου, όπως άλλωστε και η ανάπτυξη νομοθετικών ρυθμίσεων που επιχειρούσαν παράλληλα να περιορίσουν και να χειραγωγήσουν την εργατική διαμαρτυρία. Από

τους ιστορικούς του εργατικού κινήματος, όμως, οι οποίοι εστίασαν κυρίως στον οργανωμένο συνδικαλισμό, δεν διερευνήθηκαν άλλες, άτυπες, πρακτικές και μορφές διαμαρτυρίας που μπορεί είχαν λάβει χώρα στους χώρους εργασίας ή έξω από αυτούς, και που μπορεί να ήταν εξίσου σημαντικές και ισχυρές στην διαμόρφωση ενός αισθήματος εργατικής συνείδησης και αλληλεγγύης.

Μικρός αριθμός μελετών ασχολήθηκε, τέλος, με τις συνθήκες επιβίωσης και την κοινωνική ζωή των υπό διαμόρφωση εργατικών στρωμάτων. Ο τρόπος ψυχαγωγίας και οι χώροι συνάθροισης των εργατών αποτέλεσαν την εργατική κουλτούρα, όπως ήδη αναφέρθηκε. Όμως, οι χώροι όπου εκτυλισσόταν η κοινωνική ζωή της εργατικής τάξης ήταν αυστηρά οριοθετημένοι και, εκτός από μηχανισμό διαμόρφωσης κοινότητας εμπειριών και κουλτούρας, αποτελούσαν ταυτόχρονα και πεδίο κοινωνικού ελέγχου από τις άλλες τάξεις, και όχι μόνο μια καθαρά πολιτισμική έκφραση.

Όπως αναφέρεται στις σχετικές μελέτες, ο διαχωρισμός, μέσα στην πόλη τόσο του οικογενειακού όσο και του κοινωνικού χώρου των εργατικών στρωμάτων και το, λιγότερο ή περισσότερο, χαμηλό βιοτικό επίπεδο συνιστούσαν ακριβώς την διαφορετικότητα από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και αποτέλεσαν έναν ακόμα προσδιοριστικό παράγοντα συγκρότησή τους σε τάξη. Ωστόσο, η μονιμότητα της εγκατάστασης των εργατών στις πόλεις φαίνεται ότι απετέλεσε έναν κρίσιμο παράγοντα που οδήγησε στην συγκρότηση τους σε μια ξεχωριστή κοινωνική τάξη. Η μονιμότητα αυτή, όμως, στην ελληνική περίπτωση ήταν μια μακρά και δύσκολη διαδικασία και είχε να κάνει τόσο με θέματα της οικονομικής συγκυρίας όσο και με την ιδεολογία της εποχής.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η ιστοριογραφία, μέσα από την διαφορετική οπτική του κάθε συγγραφέα, ανέδειξε τους προσδιοριστικούς παράγοντες στην συγκρότηση της εργατικής τάξης, είτε για να τους εξετάσει είτε για να επισημάνει την απουσία ή την ανεπάρκειά τους. Θεωρώ, όμως, ότι η ελληνική ιστοριογραφία δεν έχει καταγράψει επαρκώς την ιστορία των εργατικών στρωμάτων «από τα κάτω». Τα ζητήματα που αφορούν την ιστορία των προσώπων, των υποκειμένων, όπως αυτά δρουν μέσα στην καθημερινότητα, πιστεύω ότι χρειάζονται περαιτέρω διερεύνηση. Εκκρεμεί ακόμα να γίνει πιο ξεκάθαρη και αποφασιστική η μετατόπιση της ιστοριογραφίας από τις κοινωνικές δομές και τους θεσμούς προς τους φορείς της δράσης, τα ίδια τα υποκείμενα και τις εμπειρίες τους, που συνθέτουν όχι μόνο την δική τους συνείδηση αλλά και τη συνείδηση της τάξης όπου εντάσσονται.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβδελά, Έφη (1987), «Μισθωτές σχέσεις και καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα: Οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα», *Μνήμων* 11 (1987), σ. 234-246.
- Αβδελά, Έφη (1990), «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη Βιομηχανία (19^{ος}-20^{ος} αιώνας)», *Τα Ιστορικά* 11 (1990), σ. 336-360.
- Αβδελά, Έφη (1990), *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στο δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Αθήνα: ΙΕΠΕΤΕ.
- Αβδελά, Έφη (1995), «Ο σοσιαλισμός των άλλων»: ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μετα-οθωμανική Θεσσαλονίκη», *Τα Ιστορικά* 22 (1995), σ. 171-204.
- Αβδελά, Έφη (2002), «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα» στο: Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, τ. Β: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, μέρος Α', Αθήνα: Βιβλιόραμα 2002, σ. 337-359.
- Αβδελά, Έφη (1998), «Αμφισβητούμενα νοήματα: προστασία και αντίσταση στις Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας 1914-1936», *Τα Ιστορικά* 28-29 (Ιούνιος Δεκέμβριος 1998), σ. 172-202.
- Αγριαντώνη, Χριστίνα (1986), *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο- Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος (ΙΑΕΤΕ).
- Αγριαντώνη, Χρ., Ε. Μπουρνόβα, Κ. Παπαθανασόπουλος, Προγουλάκης, Μ. Ρηγίνος, Τζ. Χαρλαύτη, Χρ. Χατζηιωσήφ (διεύθυνση Βασίλης Κρεμμυδάς), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-29^{ος} αιώνας)*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος.
- Αγριαντώνη, Χριστίνα (2000), «Οικονομία και εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα» στο: Χρ. Αγριαντώνη, Ε. Μπουρνόβα, Κ. Παπαθανασόπουλος, Προγουλάκης, Μ. Ρηγίνος, Τζ. Χαρλαύτη, Χρ. Χατζηιωσήφ (διεύθυνση Βασίλης Κρεμμυδάς), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-29^{ος} αιώνας)*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος σ.148-150.
- Αγριαντώνη, Χριστίνα (2006), «Βιομηχανία», στο: Κώστας Κωστής-Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ), *Η ανάπτυξη της ελληνικής Οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Αγριαντώνη, Χριστίνα (1999), «Βιομηχανία», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1900-1922, οι απαρχές*, τομ:Α1, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Αλιβιζάτος, Νίκος (1983), *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Αποστολοπούλου, Λητώ (1996), «Εργασία και κοινωνική οργάνωση: Όψεις της εργατικής εμπειρίας στις καπναποθήκες του Βόλου», *Τστωρ* 9 (1996), σ. 151-177.
- Βαρίκα, Ελένη (1987), *Η εξέγερση των Κυριών: γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα: ΙΑΕΤΕ, 1987 (2^η έκδ.: Κατάρτι, 1997).
- Βεργόπουλος, Κώστας (1975), *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας* (Πρόλογος Σαμίρ Αμίν), Αθήνα: Εξάντας.
- Βεργόπουλος, Κώστας (1978), *Κράτος και οικονομική πολιτική, 19^{ος} αιώνας*, Αθήνα: Εξάντας.
- Βερέμης, Θ και Δημητρακόπουλος, Ο. (επιμ) (1980), *Μελετήματα γύρω από τον Ελευθέριο Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα: Φιλippότης.
- Βερέμης, Θ. και Γουλιμή, Μ (επιμ) (1989), *Ελευθέριος Βενιζέλος, οικονομία, κοινωνία, πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα: Γνώση.
- Γιαννιτσιώτης, Γιάννης (2006), *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης 1860-1910*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Γκούτος, Χαρίλαος (1988), *Ο συνδικαλισμός στο Ελληνικό Κράτος 1834-1914*, Τόμος Α', Αθήνα: ΕΕΕ. Δελτίον Εργατικής Νομοθεσίας, σ.33-34
- Δερτιλής, Γιώργος (1977), *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, Αθήνα: Εξάντας.
- Δερτιλής, Γιώργος (1984), *Ελληνική οικονομία και βιομηχανική επανάσταση (1830-1910)*, Αθήνα: Σάκκουλας.
- Δερτιλής, Γ. και Κ. Κωστής, Κ (επιμ), (1991), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18^{ος}-20^{ος})*, Αθήνα –Κομοτηνή: Σάκκουλας.
- Θεοδώρου, Βάσω (1992) «Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στα 1875», *Μνήμων* 14 (1992), σ. 71-90.
- Θεοδώρου, Βάσω (1999) «Πειθαρχικά συστήματα και εργασία στα ορφανοτροφεία το β' μισό του 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων* 21 (1999), σ. 55-84.
- Καρδάσης, Βασίλης (1987), *Σύρος, Σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832-1857)*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

- Κοντογιώργης, Γ (1977) (επιμ), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης, Εξάντας.
- Κορασίδου, Μαρία (1993), «Η υλική και ηθική "αναμόρφωση" των φτωχών γυναικών: Οχυρό κατά της 'βίας' και της 'αγριότητας' των απόκληρων της Αθήνας του 19^{ου} αιώνα», *Δίμη*, 6 (1993), σ. 145-157.
- Κορασίδου, Μαρία (1995), *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές του. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: ΙΑΕΝ
- Κοτέα, Μαριάνθη (1997), *Η βιομηχανική ζώνη του Πειραιά (1860-1900)*, Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου..
- Κωστής, Κώστας – Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), (2006), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα (1830-1914)*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Λεονταρίτης, Γιώργος (1987), *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα: Εξάντας
- Λεονταρίτης, Γιώργος (1987), «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920» στο Θ. Βερέμης – Ο. Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Ελευθέριο Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα: Φιλιππότης, 1987, σ. 60-73.
- Λεοντίδου, Λίλα (1989), *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*, Αθήνα: ΠΤΠΕΒΑ.
- Λιάκος, Αντώνης (1988), «Η ιστοριογραφία του ελληνικού εργατικού κινήματος», *Σύγχρονα θέματα* 35-37 (1988), σ. 162-170
- Λιάκος, Αντώνης (1993), *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος (ΙΕΠΕΤΕ).
- Λιάκος, Αντώνης (2001), «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», *Σύγχρονα θέματα* 76-77 (Ιανουάριος-Ιούλιος 2001), σ. 72-91
- Λυριντζής, Χρήστος (1991), *Το τέλος των τζακιών. Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μοσκόφ, Κωστής (1972), *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, Θεσσαλονίκη: Νέα Πορεία.
- Μοσχονάς, Ανδρέας (1993), «Κοινωνική συνθετότητα και νεοελληνική κοινωνία: ερμηνευτικές προσεγγίσεις», στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ), *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: 1993.

- Μουζέλης, Νίκος (1978), *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις ανάπτυξης*, Αθήνα: Εξάντας, 1978.
- Μουζέλης, Νίκος (1987), *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Μουζέλης, Νίκος (1992), *Μεταμαρξιστικές προοπτικές. Για μια νέα πολιτική οικονομία και κοινωνιολογία*, μτφ. Βασίλης Καπετανγιάννης, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μούλιας, Χρήστος (2000), *Το λιμάνι της σταφίδας (Πάτρα 1828-1900)*, Πάτρα: Περί Τεχνών.
- Παναγιώτης, Νούτσος, (1990-1993), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875-1974*, τ. Α-Γ, Αθήνα: Γνώση 1990-1993.
- Παναγιωτόπουλος, Βασίλης (1980), «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα (1832-1871)» στο Grothusen, Da Silva, Grow Petrosian κ.α. , *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ.221-222
- Παπαστεφανάκη, Λήδα (1999), «Στα καπνομάγαζα, στα υφαντουργεία. Εργάτριες στην Ελληνική βιομηχανία: από το σπίτι στην μισθωτή εργασία», *Η Καθημερινή – ένθετο Επτά Ημέρες* (Αφιέρωμα «Γυναικεία Εργασία») (1999).
- Παπαστεφανάκη, Λήδα (2002), «Άνδρες, γυναίκες, παιδιά και παιδίσκαι...», «Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική κλωστουφαντουργία. Η βιομηχανία Ρετσίνα στον Πειραιά (1872-1940)», *διδακτορική διατριβή*, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2002
- Πετμεζίδου - Τσουλουβή, Μαρία, (1984) , «Προσεγγίσεις στο θέμα της υπανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού μετασχηματισμού: μια κριτική θεώρηση», *Σύγχρονα θέματα* 22 (1984), σ. 13-29.
- Πιζάνιας, Πέτρος (1987), «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις του 'καπιταλιστικού κέντρου' και της 'υπανάπτυκτης περιφέρειας' στην ελληνική ιστοριογραφία. Ν.Ψυρούκης – Κ. Τσουκαλάς», *Μνήμων* 11 (1987), σ. 225-286
- Ρηγίνος, Μιχάλης (1987), *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936*, Αθήνα: ΙΑΕΤΕ.

- Ρηγίνος, Μιχάλης (1995) *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία (1870-1940)*, Αθήνα: ΙΑΕΝ.
- Σαλίμπα, Ζιζή (2003), *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και τη βιοτεχνία (1870-1922)*, Αθήνα: ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ-ΚΝΕ/ΕΙΕ.
- Σαπουνάκη – Δρακάκη, Λυδία (1986), «Η εκπαίδευση της εργατικής τάξης στον Πειραιά τον 19^ο αιώνα», *Τα Ιστορικά* 6 (1986), σ.387-415.
- Σβορώνος, Νίκος (1976), *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, (Βιβλιογραφικός οδηγός Σ. Ασδραχάς), Αθήνα: Θεμέλιο (2^η έκδ.).
- Σεφεριάδης, Σεραφείμ (1995), «Για μια συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): Μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 6 (1995), σ. 9-78
- Σεφεριάδης, Σεραφείμ (1996), «Η κρυφή γοητεία της ιδεολογίας: αντιθεωρητισμός και εκλεκτισμός στην μελέτη του εργατικού κινήματος», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 8 (Νοέμβριος 1996), σ. 191-217
- Σκαλτσά, Ματούλα (1983), *Κοινωνική ζωή και χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη χ.χ., χ.έ.
- Τσοκόπουλος, Βάσιας (1984), *Πειραιάς. 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Τσοτσόρος, Στάθης (1993-1994), *Η συγκρότηση του Βιομηχανικού Κεφαλαίου στην Ελλάδα (1889-1939)*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Δ.Γ. Τσαούσης (επιμ), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Εστία, 1984.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (1977), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (1979), «Η εξέλιξη των ημερομισθίων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Μια πρώτη προσέγγιση ενός ανοικτού προβλήματος», *Ο Πολίτης* 31 (1979), σ. 22-30.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (1981), *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Φίλιας, Βασίλης (1974), *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα: η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*», Αθήνα: Gutenberg.
- Φουντανοπουλος, Κώστας (1999), «Μισθωτή εργασία», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. 1900-1922, οι απαρχές*, τόμ:Α1 Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ.96

- Φουντανόπουλος, Κώστας (2005), *Εργασία και εργατικό κίνημα στην Θεσσαλονίκη (1908-1936). Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Χατζιωσήφ, Χρ. και Γ. Μαυρογορδάτος (επιμ), (1987), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Χατζιωσήφ, Χρήστος (1989), «Το έργο του Νίκου Σβορώνου και η ελληνική ιστοριογραφία. Πενήντα χρόνια αποκλίσεων», *Σύγχρονα θέματα* 38 (Μάιος 1989), σ. 24-33.
- Χατζιωσήφ, Χ. (1986), «Εκβιομηχάνιση χωρίς Επανάσταση», *Αρχαιολογία* τ.χ. 18 (Δεκ/Ιαν/Φεβ/1986), σ. 54-5
- Χατζιωσήφ, Χρήστος (επιμ), (2000), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Α1-Α2: *Οι απαρχές. 1900-1922*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Χρονάκη, Ζιώγα (1999), «Εργαζόμενες γυναίκες. Η είσοδος των γυναικών στην μισθωτή εργασία (1950-1940)», *Η Καθημερινή – ένθετο Επτά Ημέρες* (Αφιέρωμα «Γυναικεία Εργασία») (1999).
- Ψαρρά, Αγγελική (1999), «Μην πεις κακό για φαμπρικού. Ο γυναικείος συνδικαλισμός και οι αγώνες για την ισότητα στον Μεσοπόλεμο», *Η Καθημερινή – ένθετο Επτά Ημέρες* (Αφιέρωμα «Γυναικεία Εργασία») (1999).